

“AUDİT” elmi-praktiki jurnal “AUDIT” Scientific-practical journal

Təsisçi:
BAKİ BİZNES UNIVERSİTETİ
jurnal 1999-cu ildən nəşr edilir

Founder:
BAKU BUSINESS UNIVERSITY
has been publishing since 1999

MÜNDƏRİCAT TABLE OF CONTENTS

AUDİT, UÇOT VƏ STATİSTİKA AUDIT, ACCOUNTING AND STATISTICS <i>Quliyev Z.Q., i.ü.f.d.</i>	
Lizinq əməliyyatları üzrə vergilərin ödənilməsi və müəssisə əmlakının uçotu	3
<i>Əbləsənov R.R., dis.</i>	
Daşınmaz əmlak bazarının nəzəri məsələləri və qiymətləndirmə fəaliyyətinə yanaşmalar..	15
BÜDCƏ, MALİYYƏ VƏ KREDİT BUDGET, FINANCE AND CREDIT <i>Səfərov Q.Ə., i.e.d., prof., Mikayilov A.K., doktorant</i>	
Neftqazıxarma kompleksi müəssisələrində maliyyə strukturunun qurulması prinsipləri...	25
<i>Mədətov M.A., i.ü.f.d.</i>	
İnsan kapitalı və gəlirlərin bölgüsü problemi.....	39
<i>İbrahimov K.M., i.ü.f.d.</i>	
Azərbaycanda sığorta sisteminin mövcud vəziyyəti və sığorta şirkətlərində maliyyə sabitliyi problemləri	49
<i>İsgəndərova M.M., doktorant</i>	
Kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətində vergi potensialı və onun artırılması istiqamətləri...	58
BAZAR İQTİSADİYYATININ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ DEVELOPMENT PROSPECTS OF MARKET ECONOMY <i>Əliyev Ş.T., i.e.d., prof.</i>	
Qlobal çağırışlar şəraitində Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi proseslərdə maneərlilik imkanlarının artırılması istiqamətləri.....	70
<i>Məmmədova E.B., i.ü.f.d.</i>	
Müasir şəraitdə investisiya mühitinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri.....	81
<i>Mustafayev A.M., i.ü.f.d., dos.</i>	
Dövlət sektorunun fəaliyyət istiqamətində dəstəkləyici siyasət.....	92
<i>Xankişiyev F.X., doktorant</i>	
Fərdi sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi üzrə beynəlxalq təcrübə.....	103
HÜQUQ VƏ İDARƏETMƏ LAW AND ADMINISTRATION <i>Kazımova Ə.X., i.ü.f.d.</i>	
Azərbaycanda qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişaf proseslərinin və idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi problemləri.....	113
<i>Rüstənzadə S.F., doktorant</i>	
Bazar münasibətləri şəraitində maliyyə investisiyalarının iqtisadi və hüquqi mahiyyəti	123

Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində 21/I-1999-cu il tarixində qeydiyyatdan keçmişdir (Qeydiyyat № B 80).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin 30 aprel 2010-cu il tarixli iclasında (Protokol №10-R) "Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısı"na salınmışdır.

The journal was registered in the Ministry of Press and Information of the Republic of Azerbaijan on 21 / I-1999 (Registration №B80).

The journal is included in the list of scientific publications recommended for the publication of the main results of scientific papers in the Republic of Azerbaijan at the meeting of the Presidium of the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan, held on April 30, 2010 (Minutes №10-R).

REDAKSIYA EDITORIAL OFFICE

Baş redaktor:
i.e.d., prof. İBAD ABBASOV

Editor-in-Chief:
Prof. IBAD ABBASOV

Məsul katib:
i.ü.f.d. ARZU İSGƏNDƏROVA

Executive Secretary:
PhD. ARZU ISGENDEROVA

REDAKSIYA HEYƏTİ:

EDITORIAL BOARD:

ZİYAD SƏMƏDZADƏ, i.e.d., prof.,
AMEA-nın həqiqi üzvü

Prof. ZİYAD SEMEDZADE,
Full Member of NAS of Azerbaijan

AKİF MUSAYEV, i.e.d., prof.,
AMEA-nın müxbir üzvü

Prof. AKIF MUSAYEV,
Corresponding Member of NAS of Azerbaijan

SƏLİM MÜSLÜMOV, i.e.d., prof.,
Bakı Biznes Universiteti

Prof. VAHİD NOVRUZOV,
Chairman of the Chamber of Auditors

SÜLEYMAN QASIMOV, i.e.d., prof.
Bakı Biznes Universiteti

Prof. SELIM MUSLUMOV,
Baku Business University

VAHİD NOVRUZOV, i.e.d., prof.,
Auditorlar Palatasının sədri

Prof. SULEYMAN GASIMOV,
Baku Business University

ƏLİCAN BABAYEV, i.e.d., prof.,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Prof. ELIJAN BABAYEV,
Azerbaijan State University of Economics

SAKİT YAQUBOV, i.e.d., prof.,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Prof. SAKIT YAGUBOV,
Azerbaijan State University of Economics

SİFARİZ SƏBZƏLİYEV, i.e.d., prof.,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Prof. SIFARİZ SEBZELIYEV,
Azerbaijan State University of Economics

CƏMİLƏ NAMAZOVA, i.e.d., prof.,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Prof. JEMİLƏ NAMAZOVA,
Azerbaijan State University of Economics

VİTALİ İVƏŞKEVİÇ, i.e.d., prof.,
Kazan Federal Universiteti, Rusiya Federasiyası

Prof. VITALII IVASHKEVICH,
Kazan Federal University, Russian Federation

LORENZO VENZİ, prof.,
Tuscia Universiteti, İtaliya

Prof. LORENZO VENZI,
Tuscia University, Italy

SERGEY ŞKARLET, prof.,
Çerniqov Milli Texnologiya Univesiteti, Ukrayna

Prof. SERGEI SHKARLET,
Chernihiv National University of Technology, Ukraine

BADRİ QEÇBAYA, prof.,
Batumi Dövlət Universiteti, Gürcüstan

Prof. BADRI GECHBAIA,
Batumi State University, Georgia

DAVİD TUCEK, dos.,
Tomas Bata Universiteti, Çexiya Respublikası

assoc. Prof., DAVID TUCEK,
Tomas Bata University, Czech Republic

MARIUS DAN QAVRİLETEA, dos.,
Babeş - Bolyai Universiteti, Rumıniya

assoc. Prof., MARIUS DAN GAVRILETEA,
Babesh-Bolyai University, Romania

Redaksiyanın ünvanı: Azərbaycan, Bakı–AZ1122, H.Zərdabi küç. 88^a, telefon: 431-91-18, 431-79-51
e-mail: audit.journal@bbu.edu.az; www.audit-journal.az

Editorial office address: Azerbaijan, Bakı–AZ1122, H.Zardabi, 88^a, tel.: 431-91-18, 431-79-51
e-mail: audit.journal@bbu.edu.az; www.audit-journal.az

Copyright ©«Biznes Universiteti» nəşriyyatı, 2018
Bütün hüquqlar qorunur

Copyright ©«Business University» Press, 2018
All Rights Reserved

*Quliyev Zakir Qəşəm oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Biznes Universiteti*

Ünvan: AZ1122.Bakı ş., Azərbaycan, H. Zərdabi 88a

E-mail: zakirquliyev@inbox.ru

© Quliyev Z.Q., 2018

UOT-657

LİZİNQ ƏMƏLİYYATLARI ÜZRƏ VERGİLƏRİN ÖDƏNİLMƏSİ VƏ MÜƏSSİSƏ ƏMLAKININ UÇOTU

X Ü L A S Ə

Məqalədə kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi, daxili istehsal hesabına tələbatın ödənilməsi, ərzaq təhlükəsizliyi və s. ölkədə qarşıya qoyulan əsas məsələlərdir. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin istehsal fondlarının təzələnməsinə olan tələbat, kifayət dərəcədə maliyyələşdirmənin və ənənəvi investisiya formalarına çıxışın olmaması ölkəmizdə lizinq bazarının inkişafını doğuran çoxsaylı amillərdəndir. Lizinq hər hansı bir avadanlığın (əmlakın) lizinq şirkəti tərəfindən satın alınaraq lizinqalana razılaşdırılmış müddətə istifadəyə verilməsidir. Özündə bank kreditini, icarəni və investisiya elementlərini cəmləşdirən lizinqin 3 əsas iştirakçısı var: lizinqalan, lizinqverən və satıcı.

Azərbaycanda lizinqin mühasibat uçotunda düzgün və səmərəli uçotunun təşkili üçün lizinq yolu ilə daşınar və daşınmaz əşyalar (əsas vəsaitlər) əldə edən sadələşdirilmiş vergi ödəyicilərinə tövsiyə olunur ki, həmin əsas vəsaitlərə balansda 111 №-li hesabda ayrıca subhesab (məsələn, 111-5 №-li «lizinqə götürülmüş əsas vəsaitlər» subhesabı) açınsınlar.

Bununla belə, lizinq sektorunda vergi məsələləri ilə bağlı bir sıra problemlər də mövcuddur. Lizinq fəaliyyətindən vergi tutulması problemi öz təcili həllini və sistemləşdirilməsini tələb edir. Hesab edirəm ki, hazırkı vəziyyət lizinq sövdələşməsinin bahalaşmasına və bank krediti ilə müqayisədə onun qeyri-cəlbediciliyinə gətirib çıxarır. Belə ki, lizinq sektorunda uzunmüddətli, ucuz maliyyə resurslarının çatışmazlığı əsas problemlərdən sayılır. Mövcud lizinq şirkətlərinin kapitallaşdırılması nisbətən böyük deyil, kommersiya bankları isə qısamüddətli resurs qoyuluşlarına üstünlük verirlər ki, bu da hər hansı lizinqə aid deyil və uzunmüddətli layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün öz resurslarından kifayət qədər ehtiyatlı istifadə etmək imkanına malikdirlər.

Fikrimcə, lizinq xidməti göstərən müəssisələrin daha sürətli inkişafına nail olmaq üçün onlara müəyyən güzəştlərin verilməsi zəruridir. Belə ki, lizinqverən subyektlər bir neçə illiyə maliyyə lizinq müqavilələrinin satışından əldə edilən mənfəətdən ödənen vergidən azad edilməlidirlər. Onların vergidən azad olması dolayısı yolla da olsa, kənd təsərrüfatında lizinqalan subyektlər tərəfindən istehsal olunan məhsulların, göstərilən xidmətlərin maya dəyərinin aşağı düşməsinə, öz istehsalatlarının daha da genişləndirilməsinə imkan verir.

Ölkədə yeni istehsal sahələrinin yaradılması, bu istehsal sahələrində yeni texnologiyanın tətbiq edilməsi, ən müasir avadanlıqlardan istifadə olunması da bilavasitə lizinq xidməti ilə bir başa bağlı ola bilər. Yeni istehsal sahələrinin yaradılması işsizliyin qarşısını alar, ən müasir texnologiya isə artıq işçi qüvvəsinə qarşı durar. Eyni zamanda ölkədə istehsal olunan keyfiyyətli məhsulun dünya bazarına çıxarılması ilə Azərbaycan iqtisadiyyatı irəliyə doğru daha bir

addım atmış olar.

Məqalədə işin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, Azərbaycan Respublikasının aqrar sahəsində lizinq münasibətlərinin formalaşması və səmərəli həyata keçirilməsi üçün bu işin nəticələrindən istifadə edilə bilər. Kənd təsərrüfatına yararlı müasir tipli əsas vəsaitlərin əldə olunması, maşın və avadanlıqların lizinqinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün təklif edilən metodik üsullardan təcrübədə istifadə edilməsi lizinq layihəsinin həyata keçirilməsinin səmərəsini təyin etməyə imkan verir.

Açar sözlər: lizinq, maliyyə lizinqi, lizinq ödənişləri, lizinqalan, lizinqverən, lizinq əmlakına amortizasiya, ssudanın faiz dərəcəsi.

GİRİŞ

Azərbaycan Respublikasının aqrar sahəsində istifadə edilən texnikanın mənəvi və fiziki cəhətdən xeyli köhnəlməsi nəticəsində son illərdə texniki potensialın azalması meyli yaranmışdır ki, bu da maşın və avadanlıqların yenilənməsi üçün imkanlar axtarışını zəruri edirdi. Müasir iqtisadi şəraitdə maşın-traktor parkının faktiki yenilənmə əmsalının normativdən 35-40 faiz aşağı səviyyədə olması vəziyyəti yaranmışdır. Respublikada yerli kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları enerji və texniki təchizat səviyyəsi qabaqcıl inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə 4-6 dəfə aşağı səviyyədədir. Belə ki, keçmiş iqtisadi sistemdəki vəziyyətlə müqayisədə müasir şəraitdə respublikanın aqrar sahəsində fəaliyyət göstərən müxtəlif kateqoriyalı müəssisələrin texniki təchizatının azalması meyli müşahidə olunur. Buna görə də respublikada xarici ölkələrin inkişaf təcrübəsinə uyğun olaraq maşın-traktor parkının genişləndirilməsi zəruridir. Bu aqrar sahədə məhsul istehsalının həcmi artırmağa, köhnəlmiş texnikaya xidmət xərclərini azaltmağa, fəaliyyətin maliyyə nəticələrini yaxşılaşdırmağa və son nəticədə ümumi məhsul buraxılışını artırmağa imkan verir. Köhnəlmiş maşın və avadanlıqların yenidən qurulması və dəyişdirilməsi üçün müasir investisiya vasitəsi kimi lizinqdən səmərəli istifadə edilməlidir. Milli iqtisadiyyatın müasir inkişaf mərhələsində texnikanın lizinqə verilməsi Azərbaycan Respublikasında aqrar sahənin dövlət tərəfindən dəstəklənməsinin əsas formalarından biridir.

Müstəqillik əldə olunduğu ilk dövrlərdə müxtəlif obyektiv və subyektiv amillər üzündən ölkəmizdə lizinq münasibətləri hələ tam inkişaf etməmişdir. Lakin 23 oktyabr 2004-cü ildə "Aqrar bölmədə lizinqin genişləndirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən imzalanmış sərəncama əsasən 31 mart 2005-ci ildə "Aqrolizinq" Açıq Səhmdar Cəmiyyətinə məxsus kənd təsərrüfatı texnikasının hüquqi və fiziki şəxslərə lizinq verilməsi və ya lizinq yolu ilə satılması Qaydalarının təsdiq edilməsi və "Aqrolizinq" Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin fəaliyyətinin təşkili ilə bağlı zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı qüvvəyə mindikdən sonra aqrar sahədə lizinq münasibətlərinin inkişafına əlverişli şərait yarandı. Belə şəraitdə təsərrüfatlarda sərbəst pul vəsaitlərinin məhdud olması ilə əlaqədar olaraq kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları maşın və avadanlıqlarla lizinq əsasında səmərəli təminatı problemi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Problemin aktuallığı müasir şəraitdə respublikanın aqrar sahəsində lizinqin iqtisadi münasibətlərin ayrılmaz elementinə çevrilməsi ilə əlaqədardır. Aqrar sahədə lizinq münasibətlərinin formalaşması maşın-traktor parkının tərkibini yeniləşdirməyə imkan verir. Lizinq vasitəsilə formalaşdırılmasına və təkmilləşdirilməsinə ehtiyac duyulan bu parkın vəziyyəti isə aqrar sahədə ümumi məhsulun həcminə və istehsalın inkişaf sürətinə səmərəli şəkildə təsir göstərə bilər.

TƏDQIQATIN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

“Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramında nəzərdə tutulmuş “Aqrolizinq” ASC-nin fəaliyyət dairəsinə aid olan tədbirlər bütün dünya ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da lizinq əməliyyatlarının artmasına öz tövəsinə verdi [1]. Ümumiyyətlə götürüldükdə Azərbaycanda lizinq inkişafının əsası 1994-cü il 29 noyabrda qəbul olunan “Lizinq haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbul edilməsi ilə bağlı olduğunu göstərir. Həmin qanunda deyilir ki, lizinq istehlakçının sifarişi əsasında əmlakı satın almaqla onu istehlakçıya orta və uzun müddətə icarəyə vermək məqsədi ilə həyata keçirilən xidmət növüdür. Həmçinin həmin qanunda qeyd olunur ki, lizinq haqqı icarəyə götürülmüş əmlak üçün icarəçinin lizinq müəssisəsinə ödədiyi vəsaitdir [2].

Əsas məsələlərdən biri isə lizinq əməliyyatlarının qanunvericiliklə tənzimlənməsidir. Azərbaycanda lizinq fəaliyyətini tənzimləyən bir sıra hüquqi-normativ qanunlar işləniş hazırlanmışdır. Vergitutma ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 140-cı maddəsində maliyyə lizinqinin tətbiqi, onun predmetinin icarə, satış qaydaları, fəaliyyət müddəti müvafiq müddəalarda istifadə olunmaqla öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan Respublikasında lizinq əməliyyatlarının vergiyə cəlb edilməsi digər fəaliyyət növlərinin vergiyə cəlb edilməsi qaydalarından heç də fərqlənmir. Bu əməliyyatların vergitutma ilə bağlı xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirmək üçün araşdırma aşağıdakı vergi növləri üzrə aparılmışdır:

- mənfəət vergisi;
- əmlak vergisi.

Qeyd etmək lazımdır ki, lizinq əməliyyatlarından əldə edilən gəlirin özünəməxsus spesifik xüsusiyyəti vardır. İlk növbədə bu onunla izah edilir ki, icarəyə verən öz gəlirini malların (xidmətlərin, işlərin), əmlak hüququnun təqdim edilməsindən deyil, əmlakın icarəyə verilməsindən əldə edir. Vergi Məcəlləsinin 13.2.12-ci maddəsinə görə əmlakın icarəyə verilməsindən əldə olunan gəlir satışdan kənar gəlirlərə aid edilir və müəssisənin maliyyə nəticələrində öz əksini tapır. Mülki Məcəllənin 748.10-cu maddəsində qeyd edilmişdir ki, lizinq müqaviləsinin qüvvədə olduğu müddət ərzində həmin müqavilə üzrə edilən ödənişlərin ümumi məbləği lizinq ödənişləri hesab edilir. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 748.11-ci maddəsində icarəyə verənə ödəniləcək mükafatın məbləği, icarəyə verən tərəfindən göstərilən əlavə xidmətlərin haqqı onun gəliri kimi müəyyən edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 140-cı maddəsinə görə icarəyə verən maddi əmlakı maliyyə lizinq müqaviləsi üzrə icarəyə verirsə, vergitutma məqsədləri üçün icarəçi - əmlakın sahibi, icarə ödəmələri isə icarəçiyə verilmiş ssuda üzrə ödəmələr sayılır. Beləliklə, hər bir halda vergitutma məqsədləri üçün icarədar tərəfindən icarəyə verənə ödənilən icarə ödəmələrinin tərkibində ona ödənilən mükafatın məbləği, icarəyə verən tərəfindən göstərilən əlavə xidmətlərin haqqı, verilmiş ssuda üzrə ödəmələr onun gəliri kimi başa düşülməli və qəbul edilməlidir. Maliyyə lizinq müqaviləsi əsasında olan hər bir ödəmə iki hissədən ibarət olmaqla ssuda üzrə ödəmə sayılır:

- əsas borc məbləği;
- ssudaya görə faizlər [3].

Maliyyə lizinqı üzrə əməliyyatlar aparılarkən ssudanın faizləri lizinq müqaviləsində göstərilməlidir. Vergitutma məqsədləri üçün maliyyə lizinqı müqaviləsində ssuda ödəmələri

üzrə faiz dərəcəsi göstərilmədikdə və ya maliyyə lizinqi həyata keçirən qeyri-rezidentlərə, habelə qarşılıqlı surətdə asılı şəxslərə maliyyə lizinqi üzrə icarə ödəmələrinin cari dəyərini müəyyənləşdirməkdən ötrü istifadə edilən faiz dərəcəsi ödəmələr aid olduğu dövrdə eyni valyuta ilə, oxşar müddətə verilmiş banklararası kredit hərracından olan və ya hərracları keçirilmədiyi təqdirdə banklararası kreditlər üzrə faizlərin orta səviyyəsinin 1,25 faizi məbləğində müəyyən edilir.

Kredit üzrə faiz dərəcəsi aşağıdakı düstur üzrə müəyyən edilir:

$$FD=OFD*1,25,$$

Burada,

FD-faiz dərəcəsi;

OFD-orta faiz dərəcəsidir.

Ssudanın faiz dərəcəsi isə aşağıdakı düstur əsasında hesablanır:

$$SFD=(FD:(100+FD)*CÖM)$$

burada,

CÖM- maliyyə lizinqi müqaviləsi əsasında cari ödəmə məbləğidir [7] .

Öz iqtisadi mahiyyətinə görə lizinq predmetinin alınması ilə bağlı icarəyə verənin xərcləri investisiya (kapital) xarakteri daşıyır. Vergi Məcəlləsinin müvafiq maddəsinə görə, bu xərclər amortizasiya olunan əmlakın alınması ilə bağlı xərclərin tərkibi sayılır. İcarəyə verən lizinq, predmetini satıcıdan almaqla müəyyən edilmiş qaydada onun ilkin dəyərini müəyyənləşdirir və ödənilməsi üçün tədbirlər planı hazırlayır. Lizinq predmetinin ilkin dəyəri onun alınması, gətirilməsi, quraşdırılması, istismar üçün yararlı vəziyyətə salınması ilə bağlı xərclər ilə müəyyən edilir. Onun ilkin dəyərində, satın alınması ilə bağlı bank krediti üzrə faizlər, sığorta haqları daxil edilmir. Əsas vəsaitlər istifadə olunduqca öz texniki, fiziki, iqtisadi, mənəvi keyfiyyətlərini tədricən itirir. Bununla da əsas vəsaitlərin dəyəri müəyyən edilmiş proporsiyalarla istehsal və ya tədavül xərclərinə silinir ki, bu da amortizasiya ayırmaları vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bu proses “Məhsulun (isin, xidmətin) maya dəyərində daxil edilən bəzi xərclərin tənzimlənməsi haqqında” AR NK-nin 3 iyul 1997-ci il tarixli 71 sayılı qərarı ilə tənzimlənir və nizama salınır.

Amortizasiya normaları müqabilində istehsal və ya tədavül xərclərinə aid edilən əsas vəsaitlərin köhnəlmə məbləğləri hər hansı bir fondada cəmləşdirilmir və sərbəst pul şəklində müəssisənin sərəncamına daxil olur. Əsas vəsaitlərə köhnəlmə hər ay hesablanır. Aylıq köhnəlmə məbləğini müəyyənləşdirmək üçün əsas vəsaitlərin balans dəyərini illik amortizasiya normasına vurub, ildəki ayların sayına, yəni 12-yə bölmək lazımdır. Hesabat ayı ərzində daxil olmuş əsas vəsaitlərə yalnız növbəti ayın 1-dən, çıxanlara isə növbəti ayın 1-nə kimi köhnəlmə hesablanır. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 99-cu maddəsi ilə müəyyən edilmiş sahibkarlıq və qeyri-sahibkarlıq fəaliyyətində istifadə edilən əsas vəsaitlər üzrə amortizasiya ayırmaları həmin məcəllənin 114-cü maddəsinə müvafiq olaraq gəlirdən çıxılır. Lizinq predmeti lizinq müqaviləsinin qüvvədə olduğu müddət ərzində icarədarın və yaxud icarəyə verənin balansında qeydiyyatı aparılır [5] .

Əsas vəsaitlər üzrə amortizasiya ayırmaları Vergi Məcəlləsində nəzərdə tutulan normalar daxilində əsas vəsaitlərin ilin sonuna qalıq dəyərindən tutulur. Amortizasiya olunan əsas vəsaitlər faydalı istifadə müddətlərinə və 7-25 faiz arasında olan amortizasiya normalarına görə 7 qrupa bölünürlər. Amortizasiya ayırmaları müvafiq norma dərəcəsinin əsas vəsaitin qalıq dəyərində ilin sonuna olan dəyərində tətbiq etmək yolu ilə hesablanır. Lizinq müqaviləsi şərtləri əsasında alınmış lizinq əmlakına amortizasiya ayırmalarının hesablanması onu öz

balansında əks etdirən müəssisələr tərəfindən göstərilir.

“Aqrar bölmədə lizinqin genişləndirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” 23 oktyabr 2004-cü il tarixli, 466 №-li Azərbaycan Respublikası prezidenti sərəncamına əsasən Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 197-ci maddəsinə görə vergitutma obyektləri olan hüquqi və fiziki şəxslərin mülkiyyətində və istifadəsində olan və Azərbaycan Respublikasının ərazisində yerləşən müəssisələrin balansında olan əsas vəsaitlərin orta illik qalıq dəyəri əmlak vergisinə cəlb edilir. Lizinq əməliyyatları zamanı tərəflər arasında əmlak münasibətləri müəyyən edildiyindən icarəyə verən və icarədar əmlak vergisinin ödəyiciləri sayılırlar. Müqavilə şərtlərinə uyğun olaraq lizinq predmeti tərəflərdən hansı birinin balansında əks olunursa həmin tərəf də əmlak vergisini hesablayır və ödəyir. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 202-ci maddəsinə görə müəssisələrdə əmlak vergisi lizinq predmeti olan əsas vəsaitlərin orta illik qalıq dəyəri əsas götürülməklə hesablanır. Müəssisənin əmlakının (avtonəqliyyat vasitələri istisna olmaqla) orta illik qalıq dəyəri müəssisənin əmlakının hesabat ilinin əvvəlinə və sonuna qalıq dəyəri toplanıb ikiyə bölünməsi qaydasında hesablanır. İcarədar lizinq predmetinin istifadəçisi olduğundan o, lizinq müqaviləsi üzrə icarəyə götürülmüş əmlakı öz balansına daxil etməlidir. Lakin bu zaman onun tərəfindən həmin predmetin dəyəri müəyyən edilməli və balansda onun qeydiyyat tarixi aparılmalıdır [4].

Məqalənin məqsədi texniki təchizatın yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş lizinq münasibətlərinin iqtisadi səmərəliliyini aşkar etmək üçün lizinqin nəzəri-metodoloji konsepsiyasını əsaslandırmaq, onun uçotunun təşkili və aparılması metodikasını öyrənmək və bazar prinsiplərindən istifadə olunduğu müasir şəraitdə aqrar sahədə lizinq münasibətlərinin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə dair elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr hazırlamaqdan ibarətdir. Qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir:

- aqrar sahədə istehsalçıların texnika ilə təchiz olunma vəziyyətini təhlil etmək;
- lizinqin iqtisadi mahiyyətini şərh etmək, o cümlədən təsərrüfatçılığın müasir şəraitində onun təşkili mexanizmini müəyyənləşdirmək;
- regionlarda aqrolizinq münasibətlərinin səmərəli təşkili istiqamətlərini müəyyənləşdirmək;
- kənd təsərrüfatı müəssisələrində lizinq əməliyyatları üzrə uçotun təşkili prinsiplərini aydınlaşdırmaq;
- lizinq münasibətlərində vergiqoymanın əsasları və əmlakın uçotu məsələlərini müəyyənləşdirmək;
- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının həcmində və onun səmərəliliyinə texniki təchizatın təsirini qiymətləndirmək;
- kənd təsərrüfatı müəssisələrində lizinq ödənişlərinin səmərəliliyini qiymətləndirmək [10].

NƏTİCƏ VƏ MÜZAKİRƏLƏR

Tədqiqat apardığımız kənd təsərrüfatı müəssisəsinin Aqrolizinq ASC-dən lizinq müqaviləsi əsasında icarəyə götürdüyü traktorun ilin əvvəlinə dəyəri 40000 AZN, hesabat ilinin sonuna qalıq dəyəri isə 28000 AZN olmuşdur. Bu halda müəssisənin əmlak vergisi aşağıdakı qaydada hesablanmışdır: $(40000+28000) : 2 = 34000\text{AZN}$, $34000 * 1\% = 340\text{AZN}$.

Vacib məsələlərdən biri də lizinq əməliyyatlarının mühasibat uçotu ilə yanaşı vergi uçotunun da aparılmasıdır.

Lizinq əməliyyatları üzrə vergi qoyma Azərbaycan Respublikasının 11 iyul 2000-ci il tarixli 905-IQ nömrəli qanunu ilə təsdiq edilən Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi ilə tənzimlənir.

AR Vergi Məcəlləsinin 140-cı maddəsi maliyyə lizinqı haqqındadır. Vergi Məcəlləsinə əsasən aşağıdakı hallarda əmlak icarələri maliyyə lizinqı sayılır:

1) lizinq müqaviləsi ilə icarə müddəti qurtardıqdan sonra əmlakın mülkiyyətə verilməsi nəzərdə tutulur, yaxud icarə müddəti qurtardıqdan sonra icarəçi əmlakı müəyyən edilmiş və ya qabaqcadan güman edilən qiymətlərlə almaq hüququna malikdir;

2) icarə müddəti icarəyə götürülən əmlakın istismar müddətinin 75 faizindən artıqdır; 3) icarə müddəti qurtardıqdan sonra əmlakın qalıq dəyəri icarənin əvvəlinə onun bazar qiymətinin 20 faizindən azdır;

4) icarə haqqının ödəniləcək məbləği əmlakın icarənin əvvəlinə olan bazar qiymətinin ən azı 90 faizinə bərabərdir və ya ondan artıqdır, yaxud (bu bənd aktivin istifadə olunması müddətinin 3/4-ü qurtardıqdan sonra başlanan icarəyə tətbiq edilmir);

5) icarəyə götürülən əmlak icarəçi üçün sifarişlə hazırlanmışdır və icarə müddəti qurtardıqdan sonra icarəçidən başqa heç kəs tərəfindən istifadə edilə bilməz.

Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq əgər icarəçi icarəni təzələmək hüququna malikdirsə, onda malik olduğu əlavə müddət də icarə müddətinə daxildir [9].

Vergi Məcəlləsinin 123-cü maddəsinə əsasən maliyyə lizinqı üzrə ödənilən ssuda faizlərindən ödəmə mənbəyində vergi tutulmalıdır: “Rezident kredit təşkilatlarına və ya bank əməliyyatları aparan şəxslərə, maliyyə lizinqını həyata keçirən rezident şəxslərə və ya qeyri-rezident bankların, maliyyə lizinqını həyata keçirən qeyri-rezidentin Azərbaycan respublikasındakı daimi nümayəndəliyinə kreditlər (ssudalar), depozitlər (hesablar) üzrə ödənilən faizlər istisna olmaqla, rezident tərəfindən və ya qeyri-rezidentin daimi nümayəndəliyi tərəfindən, yaxud bu cür nümayəndəliyin adından ödənilən faizlərdən, o cümlədən maliyyə lizinqı əməliyyatları üzrə ödənilən ssuda faizlərindən gəlir Azərbaycan mənbəyindən əldə edilmişdirsə, ödəniş mənbəyindən 10 faiz dərəcə ilə vergi tutulur və ödənilir.”

Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, əvvəllər lizinq xidmətləri Vergi Məcəlləsinin 164.1.2-ci maddəsinə uyğun olaraq ƏDV-yə cəlb olunmurdu. Ancaq hazırda bu qayda ləğv olunub və lizinq xidmətlərinin göstərilməsi ƏDV-yə cəlb olunur. Qeyd edilməlidir ki, ƏDV-nin faiz dərəcəsi hazırda 18%-dir.

Əsas məsələlərdən biri də mühasibatlıqda yuxarıda qeyd olunanlara uyğun vergi uçotunun düzgün təşkil olunmasıdır. Tədqiqat apardığımız “İnam” MMC və “Aqrolizinq” ASC arasında avadanlığın icarəsi üzrə lizinq əməliyyatlarının vergi uçotunun necə əks etdirilməsinə mühasibat yazılışı müxabirləşməsinə baxaq [6].

“İnam” MMC “Aqrolizinq” ASC-dən 2 il müddətinə illik faiz dərəcəsi 24% olmaqla lizinq yolu ilə avadanlıq alıb. Avadanlığın qiyməti 70 000 manatdır. Lizinq ödənişlərinin ümumi məbləği isə 89.309,35 manat təşkil edir.

“İnam” MMC-nin uçot hesabatında lizinq əməliyyatının vergi uçotu

Debet Kredit Məbləğ Əməliyyatın məzmunu

111	431	70.000	Avadanlıq lizinq şirkətindən alınıb,
431	223	10.000	Lizinq verənə avans ödənilib,
241	431	1800	Avans ödənişinə ƏDV hesablanıb,
431	223	3.172,27	Borc ödənilib,
521	241	1800	ƏDV əvəzləşdirilib,

111	531	70.000	Avadanlıq alınıb,
241	531	12.600	ƏDV qeyd olunub,
531	223	12.600	ƏDV ödənilib,
521	241	12.600	ƏDV əvəzləşdirilib.

Həmçinin qeyd olunmalıdır ki, lizinqverən subyekt hüquqi şəxs olduqda onun tərəfindən əldə olunan mənfəətdən Vergi Məcəlləsinin 105-ci maddəsinə əsasən 20 faiz dərəcəsi ilə vergi tutulur. Əldə olunan mənfəətdən mənfəət vergisinin hesablanaraq dövlət büdcəsinə ödənməsinə mühasibat uçotunda belə müxabirləşmə verilməlidir:

Mühasibat uçotunda mənfəətin (zərərin) və mənfəət vergisinin uçotu

Debet Kredit Əməliyyatın məzmunu

601	801	Lizinq xidmətinin göstərilməsindən mənfəət əldə etdikdə,
801	601	Lizinq xidmətinin göstərilməsindən zərər əldə edildikdə,
801	521	Əldə olunan mənfəətdən mənfəət vergisi hesablanıb (20% dərəcəsi ilə),
521	223	Hesablanan mənfəət vergisi dövlət büdcəsinə ödənilib.

Lizinqalan operativ lizinqin köməyi ilə həmişə risklərdən qaçmağa çalışır. Belə risklər adətən istehsal olunmuş məhsullara tələbatın azalması və buna görə də rentabelliyyənin aşağı düşməsi, avadanlığın sınıması, müstəqim və dolaylı qeyri-məhsuldar xərclərin baş verməsi ilə əlaqədardır.

Operativ lizinq həyata keçirilən hallarda lizinq predmeti lizinqverənin balansında saxlanılır. Lizinq müqaviləsinin bu növünün müqavilə müddəti başa çatdıqdan sonra lizinq əmlakı lizinqverənə qaytarılır.

Müvafiq qanunvericiliyə uyğun olaraq operativ lizinq müqaviləsi çərçivəsində lizinq predmeti üzərində mülkiyyət hüququnun keçməsi nəzərdə tutulmur. Lakin lizinq əmlakı üzərində mülkiyyət hüququnun lizinqverən tərəfindən verilməsi və lizinqalana keçməsi alqı-satqı müqaviləsi əsasında həyata keçirilə bilər.

Operativ lizinq şəraitində əmlakın uçotu xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyindən onunla əlaqədar əməliyyatların uçotunun təşkili ön planda durmalıdır. Bu səbəbdən alqı-satqı müqaviləsinə uyğun olaraq lizinqverən tərəfindən əmlakın satılması aşağıdakı mühasibat yazılışı ilə rəsmiləşdirilir:

Əmlakın satılması üzrə mühasibat yazılışı

Debet Kredit Əməliyyatın məzmunu

731	111	Avadanlığın ilk dəyəri ilə silindikdə,
112	731	Köhnəlmə (amortizasiya) məbləği silindikdə.

Lizinq predmetinin uçota alınması, lizinq tədiyyələri üzrə lizinqverənlə hesablaşmaların təşkili, lizinqalanın uçotunda maliyyə lizinqində göstərilən qaydaya uyğun əks etdirilir. Lizinq predmeti üzrə alqı-satqı müqaviləsi bağlanan hallarda lizinqalan obyektini öz mülkiyyəti kimi əks etdirmək üçün aşağıdakı mühasibat yazılışları tərtib edilir:

Lizinq predmetinin lizinq alan tərəfindən öz mülkiyyəti kimi əks etdirilməsi

Debet Kredit Əməliyyatın məzmunu

113	431	Avadanlığın əldə edilməsinə çəkilən xərc məbləği üçün,
111	113	Avadanlıq ilk dəyərlə mədaxil edildikdə,
431	223	Lizinq əmlakının dəyərinin ödənilməsi [8].

Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, lizinq müqaviləsi əsasında icarədarın balansına daxil

edilən əmlakın dəyərinə lizinq ödənişləri (ssuda üzrə faizlər istisna olmaqla), onun gətirilməsi, tikilməsi, quraşdırılması ilə bağlı ödənişlər aid edilir. İcarədar tərəfindən lizinq ödənişlərinin icarəyə verənə ödənilməsi öhdəliyi lizinq predmetindən istifadə edilən vaxt yaranır. Bu zaman ssuda və ondan istifadəyə görə hesablanmış faizlər əsasında edilən hər bir ödəmə məbləğləri lizinq müqaviləsi ilə müəyyən edilmiş ödəmə sayılırlar. Beləliklə, icarəyə verənə ssuda üzrə qaytarılan hər bir məbləğ icarədarın uzunmüddətli öhdəliklərinin azalmasına, faizlər isə bir-başə onun xərclərinə aid edirlər.

Y E K U N

Respublika iqtisadiyyatının, xüsusən də onun qeyri-neft sektorunun inkişafında lizinqin əhəmiyyəti əvəzəlməzdir. Kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi, daxili istehsal hesabına tələbatın ödənilməsi, ərzaq təhlükəsizliyi və s. ölkədə qarşıya qoyulan əsas məsələlərdir. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin istehsal fondlarının təzələnməsinə olan tələbat, kifayət dərəcədə maliyyələşdirmənin və ənənəvi investisiya formalarına çıxışın olmaması ölkəmizdə lizinq bazarının inkişafını doğuran çoxsaylı amillərdəndir.

Lizinq hər hansı bir avadanlığın (əmlakın) lizinq şirkəti tərəfindən satın alınaraq lizinq-alana razılaşdırılmış müddətə istifadəyə verilməsidir. Özündə bank kreditini, icarəni və investisiya elementlərini cəmləşdirən lizinqin 3 əsas iştirakçısı var: lizinqalan, lizinqverən və satıcı.

Lizinq lizinqalanlara nəyə görə sərfəlidir?

1) Böyük məbləğləri müəssisənin dövriyyəsiindən çıxarmadan texniki bazanın yeniləşdirilməsi imkanı;

2) Qənaət edilən dövriyyə kapitalını digər sahələrə yönəldərək biznesin mənfəətliliyinin artırılması;

3) Müasir texnikadan istifadə edərək gəlirlərin artırılması imkanı və asanlıqla lizinq ödənişlərinin həyata keçirilməsi;

4) Lizinq avadanlığının da, satıcının da lizinqalan tərəfindən müstəqil seçilməsi və s.

Kreditlə müqayisədə lizinqin üstünlükləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1) Lizinqin faiz dərəcələri daha aşağıdır;

2) Lizinq daha uzunmüddətli maliyyələşdirmə növüdür;

3) Lizinq almaq daha asandır, lizinq müqaviləsinə baxılmasına maksimum 10 gün vaxt tələb olunur;

4) Lizinqin şərtləri, ödəmə qrafiki daha çevikdir, çünki şərtlər lizinqalanın tələbatına, ödəmə qabiliyyətinə maksimal dərəcədə yaxınlaşdırılır;

5) Lizinq tək avadanlığın deyil, daşınma, gömrük, sığorta xərclərini də bütövlükdə ödəyər bilər;

6) Lizinq avadanlığı lizinq şirkətinin mülkiyyətində olduğundan bank kreditlərindən fərqli olaraq adətən müştərilərdən girov tələb edilmir;

7) Lizinq ödəmələri tamamilə xərclərə aid edilir;

8) Lizinqdə lizinqalanın bütün ödənişləri nağd vəsaitlərinin axımına uyğunlaşdırılır və maliyyə ehtiyacı hiss etmədən uzun müddətə geri ödəmə imkanı əldə edir;

9) Lizinqdə lizinqalanın investisiyası özü-özünü maliyyələşdirir. Belə ki, lizinq ödəniş-

ləri investisiya qoyuluşundan əldə ediləcək gəlirlə həyata keçirilir.

Bundan başqa lizinqin üstünlüklərinə aşağıdakıları aid edə bilərik:

-Lizinq kredit xətlərini istifadəsiz saxlayır. Lizingdən istifadə edərkən lizinqalan kredit xətlərindən istifadə etmir və onlardan operativ və qısamüddətli maliyyə ehtiyaclarının ödənilməsi üçün istifadə etmək imkanı olur;

-Lizinqalan yalnız avadanlıqdan istifadə etdiyi müddət üçün haqqı ödəyir. Aylıq ödənişlər avadanlıqdan dərhal istifadə edilməsinə imkan yaradır. Yeni müasir avadanlıqdan istifadə edərək lizinqalan gəlir əldə edir və avadanlıqdan istifadə edilməsinə görə həmin gəlirdən haqq ödəyir;

-Lizinq yüz faizli maliyyələşdirmədir. Daşınma, quraşdırma, personalın təliminə çəkilən xərclər də daxil olmaqla lizinq avadanlığın dəyərini 100%-ni maliyyələşdirə bilər. Bank kreditindən fərqli olaraq bəzi hallarda qabaqcadan ödəniş və müəyyən dəyərə aktivlərə malik olmaq tələb olunmur;

-Lizinq əsas vəsaitlərin təzələnməsi vasitəsidir. Lizinq mütəmadi olaraq avadanlığın təzələnməsinə və bununla da müasir texnologiyadan istifadə edilməsinə imkan yaradır;

-Lizinq büdcə məhdudiyyətlərini nəzərə almamaq imkanını yaradır. Vəsaitin çatışmaması üzündən lazım olan avadanlığın alınması gecikdirildikdə, yaxud bundan imtina edildikdə lizinq əvəzolunmazdır, çünki o, lizinq ödənişlərinə əzməbləğlərin xərclənməsinə və eyni zamanda lazım olan avadanlıqdan istifadə edilməsinə imkan yaradır. Lizinq hətta büdcəsinin imkanları xeyli məhdud olan kənd təsərrüfatı müəssisələri üçün də mümkündür;

-Lizinq obyektini etibarlılığın təminatçısı kimi çıxış edir. Avadanlığın lizinqverənin mülkiyyətində olması lizinqalanın kredit qabiliyyətli olmasını sübut etmək, yaxud girov təklif etmək vəzifəsini istisna edir. Bu faktın mövcud olması qeyri-təkmil girov qanunvericiliyi olan ölkələrdə fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün lizinqi xüsusi ilə əlverişli edir.

Bundan başqa müəyyən problem və çətinliklər var. Qeyd olunmalıdır ki, həm digər ölkələrdə, həm də Azərbaycanda lizinqin mühasibat uçotunda düzgün və səmərəli uçotunun təşkili üçün kifayət qədər qanunverici və nəzəri bazanın olmaması bir sıra çətinliklər yaradır. 30 yanvar 2009-cu il tarixdən qüvvədə olan «Kiçik sahibkarlıq subyektlərində sadələşdirilmiş uçotun aparılması Qaydalarında lizinq formasında əldə edilmiş əsas vəsaitlərin uçotu barədə konkret müddəalar göstərilməmişdir. Ona görə də sadələşdirilmiş vergi ödəyiciləri üçün bu sahədə anlaşılmazlıq yarana bilər. Lizinq yolu ilə daşınar və daşınmaz əşyalar (əsas vəsaitlər) əldə edən sadələşdirilmiş vergi ödəyicilərinə tövsiyə olunur ki, həmin əsas vəsaitlərə balansda 111№-li hesabda ayrıca subhesab (məsələn, 111№-5-li «lizinqə götürülmüş əsas vəsaitlər» subhesabı) açsınlar.

Bununla belə, lizinq sektorunda vergi məsələləri ilə bağlı bir sıra problemlər də mövcuddur. Lizinq fəaliyyətindən vergi tutulması problemi öz təcili həllini və sistemləşdirilməsini tələb edir. Hesab edirəm ki, hazırkı vəziyyət lizinq sövdələşməsinin bahalaşmasına və bank krediti ilə müqayisədə onun qeyri-cəlbediciliyinə gətirib çıxarır.

Belə ki, lizinq sektorunda uzunmüddətli, ucuz maliyyə resurslarının çatışmazlığı əsas problemlərdən sayılır. Mövcud lizinq şirkətlərinin kapitallaşdırılması nisbətən böyük deyil, kommersiya bankları isə qısamüddətli resurs qoyuluşlarına üstünlük verirlər ki, bu da hər

hansı lizinqə aid deyil və uzunmüddətli layihələrin maliyyələşməsi üçün öz resurslarından kifayət qədər ehtiyatlı istifadə edirlər.

Aradan qaldırılmalı digər məsələlərdən biri də budur ki, ölkə qanunvericiliyinə əsasən, lizinqverən lizinqalan tərəfindən geri qaytarılmış və ya lizinqalandan defolt nəticəsində müsadirə olunmuş lizinq predmeti təkrarən lizinq verilə bilməz.

Fikrimcə, lizinq xidməti göstərən müəssisələrin daha sürətli inkişafına nail olmaq üçün onlara müəyyən güzəştlərin verilməsi zəruridir. Belə ki, lizinqverən subyektlər bir neçə illiyə maliyyə lizinq müqavilələrinin satışından əldə edilən mənfəətdən ödənen vergidən azad edilmədirlər. Onların vergidən azad olması dolayısı yolla da olsa, kənd təsərrüfatında lizinqalan subyektlər tərəfindən istehsal olunan məhsulların, göstərilən xidmətlərin maya dəyərinin aşağı düşməsinə, öz istehsalatlarını daha da genişləndirməyə imkan verir. Ölkədə yeni istehsal sahələrinin yaradılması, bu istehsal sahələrində yeni texnologiyanın tətbiq edilməsi, ən müasir avadanlıqlardan istifadə olunması da bilavasitə lizinq xidməti ilə bağlı ola bilər. Yeni istehsal sahələrinin yaradılması işsizliyin qarşısını alır, ən müasir texnologiya isə artıq işçi qüvvəsinə qarşı durar. Eyni zamanda ölkədə istehsal olunan keyfiyyətli məhsulun dünya bazarına çıxarılması ilə Azərbaycan iqtisadiyyatı irəliyə doğru daha bir addım atmış olur.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramında nəzərdə tutulmuş “Aqrolizinq”ASC-nin fəaliyyət dairəsinə aid olan tədbirlər.
2. 1994-cü il 29 noyabr tarixində qəbul olunan “Lizinq” haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
3. “İcarə üzrə” Kommersiya Təşkilatları üçün 14 №-li Milli Mühəsibat Uçotu standartları.
4. “Aqrar bölmədə lizinqin genişləndirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” 23 oktyabr 2004-cü il tarixli, 466 №-li Azərbaycan Respublikası prezidenti sərəncamı.
5. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi
6. Təhməzova A.Ə. “Lizinq bazarı-iqtisadi inkişafın stimullaşdırılması vasitəsi kimi”, Bakı 2004.
7. Прилуцкий Л. «Финансовый лизинг» М, : ос-89, 1997.
8. Шпитмлер К.И. «Практический Лизинг, под ред» Б. Г. Дякина-М., 1991.
9. Təhməzova A.Ə. “Müasir dövrdə lizinq münasibətlərinin iqtisadi mexanizminin formalaşması”, «Maliyyə və uçot» jurnalı № 3, Bakı.
10. «Лизинг и кредит», М.:Ист-Сервис, 1994.

Гулиев Закир Гашам оглы,
доктор философии по экономическим наукам
Бакинский Университет Бизнеса
Адрес: AZ1122. г.Баку, Азербайджан, Г. Зардаби 88а
e-mail: zakirquliyev@inbox.ru
© Гулиев З.Г., 2018

РЕЗЮМЕ

ОПЛАТА НАЛОГОВ ПО ЛИЗИНГОВЫМ ОПЕРАЦИЯМ И УЧЕТ ИМУЩЕСТВА ПРЕДПРИЯТИЙ

Основные вопросы которые ставятся перед страной в статье это развитие сельского хозяйства, удовлетворение потребностей за счет внутреннего производства, продовольственная безопасность и др. Требования по обновлению производственных фондов сельскохозяйственных предприятий, недостаточное финансирование и невозможность выхода на традиционные инвестиционные фонды являются одними из многочисленных факторов требующих развития лизингового рынка в стране. Лизинг это покупка любого оборудования (имущества) со стороны лизинговой фирмы и передача ее лизингополучателю на согласованное время. У лизинга три основных игрока - получатель лизинга, лизингодатель и продавец.

В Азербайджане в деле бухгалтерского учета лизинга работающим по упрощенной схеме налогоплательщикам которые для правильного и рационального учета приобретают движимое и недвижимое имущество (основные фонды) рекомендуется открывать этим основным платежам в балансе отдельное субплатежку в платеже №111 (например, субплатежка №111 в основном фонде взятого лизинга).

Вместе с тем, в лизинговом секторе есть определенные проблемы связанные вопросами налога. Проблема налогообложения лизинговой деятельности ждет немедленного решения и систематизации. Считаю, что настоящее положение приводит к удорожанию лизинговой договоренности и неприликательности по сравнению банковского кредита.

Так в лизинговом секторе нехватка долго срочных и дешевых финансовых кредитов, считаются одними из основных проблем. Капитализация существующих лизинговых фирм не так уже велика, а коммерческие банки предпочитают краткосрочные ресурсообложения, что не относится какому - либо лизингу и они используют свои ресурсы для финансирования долгосрочных проектов достаточно осторожно.

По моему мнению, для более быстрого развития предприятий оказывающих лизинговую услугу необходимо дать определенные льготы. Вместе с тем лизингодающие субъекты должны освободиться от налогов оплачиваемых от прибыли продажи финансовых лизинговых договоров. Освобождение их от налогов дает возможность косвенно снижению себестоимости товаров производимых со стороны лизингополучающих субъектов в сельском хозяйстве и сфере услуг, также расширению их производства.

Создание новых производственных сфер, применение новых технологий в этих сферах, использование новейших оборудования могут быть связаны. Создание новых производственных сфер, поможет снижению безработицы, использование же современных технологий станет гарантом против изысканий рабочей силы. В то же время производимое в стране высококачественные товары могут быть вывезены на мировой рынок, что станет еще одним налогом для будущего непосредственно лизинговыми услугами азербайджанской экономики.

Ключевые слова: лизинг, финансовый лизинг, получатель лизинг, лизингодатель, амортизация на лизинговую, имущество, процентная ставка ссуда.

*Guliyev Zakir Gasham, PhD in Economics
Baku Business University
Address: 88a H. Zardabi, Baku, Azerbaijan
E-mail: zakirguliyev@inbox.ru
© Guliyev Z.G, 2018*

S U M M A R Y

PAYMENT OF TAXES AND ACCOUNTING OF ENTERPRISE PROPERTY ACCORDING TO LEASING TRANSACTIONS

In the article, the development of agriculture, repayment of needs by domestic production, food security and etc. are the main issue in the country. The demand for regulated funds of agricultural enterprises, lack of sufficient funding and access to traditional investment forms is one of the many factors that contribute to the development of the leasing market in our country. The leasing is giving some equipment (property) purchased by a leasing company to leasing taker for using for the agreed period of time. The leasing as a concentrated in itself the bank credit, rent and investment elements has three participants: leasing taker, leasing giver and seller.

For organizing of accounting correctly and effectively in leasing accounting in Azerbaijan it's recommended to simplified taxpayers whom obtain movable and immovable things (fixed assets) by leasing that to open additional subaccount in account № 111 for fixed assets (for example: "fixed assets taken by leasing" № 111-5).

However, there are some problems related to tax issues in leasing sector. The taxation problem of leasing activity requires its urgent solution and systematization. I consider that, the current condition leads to the increasing of the prices of leasing dealing and to its non-attractiveness in comparison of bank loans. So that, the long-lasting and the lack of cheap financial resources in leasing sector are consider one of main problems. The existing leasing companies are not relatively large, the commercial banks prefer the short-term resource allocations and that doesn't belong to any leasing and they can use their resources fairly cautiously for financing of their long-lasting projects.

In my opinion, it's necessary giving certain concessions to leasing service enterprises in order to attain their more rapid development. So that, the leasing entities should be released for several years from the tax on income from sale of the lease contracts. Their tax exemption, even by indirect way, will allow to downward price drop of products manufactured by leasing taker sub-contractors in agriculture, services and to further expansion of their production.

Creation of new production fields in the country, applying new technology to these production fields, using the most modern equipment as well, may be directly related to leasing services. Creation of new production fields will prevent unemployment, but the most modern technology will stand against the workforce. In same time, with the release of high quality products produced in the country to the world market the Azerbaijani economy will take a further step forward

Keywords: leasing, financial leasing, leasing payments, leasing taker, leasing giver, amortization to leasing property, interest rate of the loan.

*Əbləsənov Rəşad Rafiq oğlu, dissertant,
Azərbaycan Texniki Universiteti
Ünvan: AZ1073, Bakı şəhəri, Azərbaycan,
H.Cavid pr., 25
E-mail: rashad.alasanov@bk.ru
© Əbləsənov R.R., 2018*

UOT: 332.6

DAŞINMAZ ƏMLAK BAZARININ NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏ FƏALİYYƏTİNƏ YANAŞMALAR

X Ü L A S Ə

Məqalədə daşınmaz əmlak bazarının nəzəri məsələləri və qiymətləndirmə fəaliyyətinə yanaşmalar tədqiq edilmişdir. Bu məqsədlə daşınmaz əmlak bazarının formalaşması prosesləri, təşəkkülü, inkişafı xüsusiyyətləri təhlil olunmuşdur. Daşınmaz əmlak bazarının müxtəlif növlərinin çoxfunksiyalı xüsusiyyətləri araşdırılmış, onların iqtisadi mahiyyəti açıqlanmışdır. Əsas daşınmaz əmlak obyekti olan torpağın istehsal və iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsinin əhəmiyyəti göstərilmişdir. Daşınmaz əmlak bazarının formalaşmasına təsir edən daxili və kənar amillər təsnifatlaşdırılmışdır. Bu amillərin təsirinə baxılmış və onlara uyğun tədbirlərin mahiyyəti verilmişdir. Daşınmaz əmlak bazarının formalaşması və inkişafı üzrə dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas vəzifələri və funksiyaları verilmişdir. Bu baxımdan, daşınmaz əmlak bazarının inkişaf etdirilməsinin vacibliyi əsaslandırılmışdır. Dövlət iqtisadi siyasətində daşınmaz əmlak bazarının tənzimlənməsi məsələlərinin vacibliyi bildirilmişdir. Dövlət iqtisadi siyasətinin daşınmaz əmlakın müxtəlif növlərindən maksimum səmərəli istifadəyə təsiri məsələlərinə baxılmışdır. Əmlak problemlərinin öyrənilməsi və tənzimlənməsi problemlərinin sistemli şəkildə baxılmasının məqsədəuyğunluğu əsaslandırılmışdır. Müasir dövrdə əmlak bazarının inkişafına strateji yanaşmaların əhəmiyyəti və məzmunu verilmişdir. Müxtəlif tədqiqatçıların və alimlərin daşınmaz əmlak bazarının formalaşması və inkişafına yanaşmaları və baxışları ümumiləşdirilmişdir. Daşınmaz əmlak bazarının potensialının obyektiv qiymətləndirilməsinin vacibliyi göstərilmişdir. Bu məqsədlə, qiymətləndirmə fəaliyyətinin müasir dövrün tələblərinə uyğun təşkili problemlərinə diqqətin artırılmasının vacibliyi qeyd olunmuşdur. Qiymətləndirmə fəaliyyətinin əsas prinsipləri və meyarlarının iqtisadi mahiyyəti açıqlanmışdır. Qiymətləndirmə işinin yüksək səviyyədə keçirilməsi üçün tələb olunan meyarların və mərhələlərin ardıcıl baxılmasının vacibliyi əsaslandırılmışdır. Bundan əlavə, global iqtisadi çağırışlar şəraitində daşınmaz əmlak növlərinin maksimum obyektiv qiymətləndirilməsi hesabına onların fəal şəkildə iqtisadi inkişaf proseslərinə cəlb edilməsinin vacibliyi əsaslandırılmışdır. Baxılan problemlər üzrə bir sıra tövsiyələr hazırlanmış və təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: əmlak, daşınmaz əmlak, daşınmaz əmlak bazarı, daşınmaz əmlak bazarının nəzəri məsələləri, daşınmaz əmlak bazarının mobilliyi, daşınmaz əmlak bazarında qiymətləndirmə fəaliyyətinə yanaşmalar.

GİRİŞ

Daşınmaz əmlak bazarının potensialının fundamental əsaslarda araşdırılması və onun imkanlarından milli iqtisadiyyatın əlavə dəyər yaradan sahələrinin genişləndirilməsində istifadə edilməsi bazar iqtisadiyyatı şəraitində vacib məsələlərdən hesab olunur. Daşınmaz əmlak bazarının müxtəlif komponentlərinin və növlərinin istehsal və xidmət dövryyəsinə cəlb edilməsi əlavə iş yerlərinin yaradılmasına, maliyyə mənbələrinin formalaşdırılmasına, kommersiya əməliyyatlarının həcmnin artmasına, kommersiya münasibətlərinin genişləndirilməsinə, daşınmaz əmlak bazarının inkişafına müsbət təsir göstərir. Müxtəlif torpaq sahələri, tikililər, binalar və digər daşınmaz əmlak obyektlərinin fəal istifadəsi hesabına yeni dəyər yaratmaqla, milli iqtisadiyyatın artımı üçün əlavə mənbələrin formalaşdırılması prosesləri də intensivləşməkdədir. Daşınmaz əmlakın daha səmərəli istifadə edilməsi məqsədilə hər bir ölkənin milli iqtisadi inkişaf xüsusiyyətlərinə və meyllərinə uyğun şəkildə metodoloji yanaşmalar seçilməli və mexanizmlər tətbiq olunmalıdır. Bundan əlavə, daşınmaz əmlak növləri sırasında strateji əhəmiyyət kəsb edən torpaq sahələri ilə bağlı məsələlər xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmalı və tətbiq edilən mexanizmlər kifayət qədər optimal olmalı, obyektiv reallıqları əks etdirməlidir. Dünyanın bütün ölkələrində torpaq sahələri ilə bağlı nəzəri və praktiki yanaşmalar kifayət qədər mübahisələr və ziddiyyətlər doğuran hallarla müşayiət olunur. Bu əmlak növü üzrə məsələlərin maksimum optimal tənzimlənməsi heç də asan məsələ deyildir. Torpaq sahələrinin qiymətləndirilməsi məsələləri də xüsusi həssaslıq tələb edən problemlərdəndir. Heç də sirr deyildir ki, müasir dövrdə torpaq sahələrinin qiymətləndirilməsi ilə bağlı məsələlər kifayət qədər mürəkkəb və aktual olaraq qalmaqdadır. Bu sahə yüksək peşəkarlıq tələb edir və bazar iştirakçılarının maraqlarını maksimum əks etdirməlidir. Əks halda, torpaq sahələri üzrə alqı-satqı və digər kommersiya proseslərinin səmərəliliyi aşağı düşə bilər. Ümumiyyətlə, torpaq sahələrinin qiymətləndirilməsi məsələlərində maksimum şəffaflıq, müstəqil yanaşma, obyektivlik və dürüstlük vacib şərtlərdəndir.

TƏDQIQATIN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

Daşınmaz əmlak bazarının nəzəri məsələləri və qiymətləndirmə fəaliyyətinə yanaşmalar nisbətən mürəkkəbliyi ilə diqqət çəkir. Daşınmaz əmlak bazarının problemlərinin açıqlanması və mahiyyətinin üzə çıxarılması üçün dərin təhlil və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə olunmuşdur. Bundan əlavə, daşınmaz əmlak bazarının qiymətləndirmə fəaliyyətinə yanaşmalar araşdırılmış və qiymətləndirilmişdir. Əldə edilmiş materiallar üzrə sintez metodu vasitəsi ilə müəllif fikirləri əlavə olunmaqla ümumiləşdirmələr aparılmışdır. Bazar iqtisadiyyatı prosesləri dərinləşdikcə və qlobal iqtisadi təsirlərdən ənənəvi iqtisadi mexanizmlər köklü transformasiyalara uğradıqca, daşınmaz əmlak bazarının intensivliyi artmaqdadır və bütün bunlar daşınmaz əmlakın qiymətləndirilməsi məsələlərinə yeni münasibətlərin və yanaşmaların formalaşdırılmasını şərtləndirir. Daşınmaz əmlakın qiymətləndirilməsi ilə bağlı məsələlərdə daşınmaz əmlak bazarının xüsusiyyətləri mütləq nəzərə alınmalıdır. Daşınmaz əmlak bazarı ölkə iqtisadiyyatının kifayət qədər müstəqil bir sektoru kimi formalaşdırılmalıdır və bu halda daşınmaz əmlakın qiymətləndirilməsi üzrə mexanizmlər və metodlar işlək olmalı, pro-

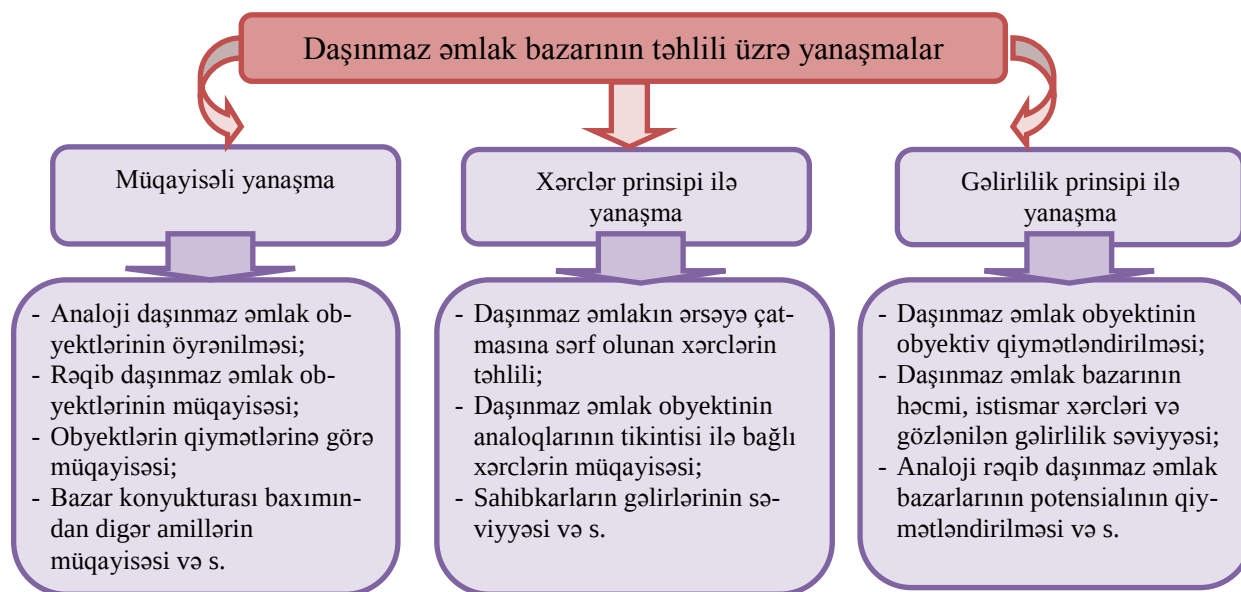
sedur baxımından sadəlik təşkil etməlidir. Daşınmaz əmlakın qiymətləndirilməsinə bürokratik və sui-istifadə hallarına yol verilməməlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, daşınmaz əmlak bazarı milli iqtisadiyyatda sistem yaradıcı funksiyalara malikdir və bu baxımdan daşınmaz əmlakın qiymət siyasəti kifayət qədər balanslaşdırılmalı, obyektiv reallıqlar nəzərə alınmaqla formalaşdırılmalıdır [8, s.181]. Digər tərəfdən, daşınmaz əmlak bazarının qiymətləndirmə fəaliyyətinin və mexanizmlərinin müasir dövrün tələblərinə uyğunluğu diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır [9].

Bir qrup tədqiqatçılar – B.M.Bedin, A.S.Qusak, M.A.Sajina, O.A.Zarayskaya, A.N.Asaul, S.N.İvanov və M.K.Staravoytov daşınmaz əmlak bazarının qiymətləndirilməsi ilə bağlı tədqiqatlar aparmışlar və əsas yanaşmalar sırasında daşınmaz əmlak bazarının çoxfunksiyalı və multiplikativ xüsusiyyətinin nəzərə alınması və qiymətləndirmə metodlarının səmərəliliyinin təmin edilməsi daha çox yer almışdır. Daşınmaz əmlakın qiymətləndirmə fəaliyyətinin daha optimal təşkili və zəruri tədbirlərin görülməsi üçün qiymət dinamikasına xüsusi diqqət yetirilməlidir [6, s.155; 5]. Belə ki, daşınmaz əmlak bazarında qiymətləndirmə fəaliyyətinin çevikliyi bu bazarın potensialından maksimum səmərəli istifadəyə şərait yaradır. Daşınmaz əmlakın qiymətləndirilməsi proseslərində daşınmaz əmlak subyektlərinin bazar iqtisadiyyatının tərkib elementləri kimi olması amili ciddi nəzərə alınmalıdır. Digər tərəfdən, daşınmaz əmlakın qiymətləndirilməsi metodlarının və mexanizmlərinin seçilməsi proseslərində onların işləkliyi və səmərəliliyi amilləri əsas götürülməlidir. Daşınmaz əmlakın qiymətləndirilməsi üzrə meyarlar və prinsiplər daşınmaz əmlak bazarı iştirakçılarının iqtisadi maraqlarına uyğun olmalıdır [15].

Qeyd edək ki, müasir dövrdə daşınmaz əmlak bazarı və daşınmaz əmlakın qiymətləndirilməsi üzrə dünya ölkələrinin iqtisadi siyasətləri kifayət qədər təkmilləşdirilmiş mərhələlər keçmişdir. Amma bu sahədə daimi olaraq mövcud mexanizmlərin, xüsusilə qiymətləndirmə fəaliyyəti ilə bağlı mexanizmlərin vaxtaşırı təkmilləşdirilməsi problemləri ortaya çıxır və bu amil də, ilk növbədə daşınmaz əmlak bazarının iqtisadi sistemdə tutduğu mövqe ilə əsaslandırılır. Bu baxımdan, dövlətin daşınmaz əmlakın qiymətləndirilməsi üzrə siyasəti və tənzimləmə mexanizmləri prioritetlik təşkil edir [10, s.38]. Daşınmaz əmlak üzrə qiymətləndirmə fəaliyyətinin təşkili zamanı daşınmaz əmlakın ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin və əhəlinin yaşayış səviyyəsinin əsas göstəricilərindən biri olduğunu diqqət mərkəzində saxlamaq lazımdır [11]. Bu baxımdan, dövlət makroiqtisadi amilləri çevik olaraq tənzimləməli və əhəlinin yaşayış səviyyəsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən daşınmaz əmlak bazarının qiymətlərinin tarazlaşdırılmasını təmin etməlidir [7, s.187].

NƏTİCƏ VƏ MÜZAKİRƏLƏR

Qeyd edək ki, dünya təcrübəsində daşınmaz əmlak bazarının təhlili və qiymətləndirilməsi ilə bağlı məsələlərdə üç əsas yanaşma - məsrəflərlə bağlı; satışa müqayisəli yanaşma və nəhayət gəlirlilik prinsipi ilə yanaşmaya daha çox diqqət çəkirlər. Həmin yanaşmaların əsas mahiyyəti, metod və prosedur xüsusiyyətləri Şəkil 1-də öz əksini tapmışdır.

Şəkil 1. Daşınmaz əmlak bazarının fəaliyyətinin təhlili ilə bağlı yanaşmalar və onların mahiyyəti (tədqiqat materialları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Qeyd edək ki, daşınmaz əmlakın bazar qiymətinin formalaşdırılması elementləri sırasındakı əmlakın qalıq dəyəri, satış dəyəri, investisiya cəlbediciliyi və investisiya dəyəri, sığorta və vergi qoyma dəyəri, həmçinin digər qiymətləndirilmə meyarları daha çox yer alır. Daşınmaz əmlakın qiymətləndirilməsi və qiymətləndirilmə fəaliyyətinə yanaşmalarla bağlı əsas prinsiplər kimi ilk növbədə daşınmaz əmlakın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və bu əmlakın alqı-satqı mübadiləsində faydalı olması, daşınmaz əmlak bazarında tələb və təklifə uyğunluğu vacib şərtlərdəndir. Prinsipial baxdıqda isə daşınmaz əmlak bazarında tələb və təklifin qarşılıqlı mütənəsibliyi şəraitində daşınmaz əmlakın real bazar qiyməti formalaşdırılır. Bundan əlavə, daşınmaz əmlak bazarında qiymətlərin formalaşdırılması, tələb və təklifin tarazlığının nəzərə alınması baxımından əhali artımı, əhalinin təkrar istehsalı, əhali sakinliyi, demoqrafik situasiya, ölkədə məşğulluq və yoxsulluq səviyyəsi, əhalinin gəlirlərinin səviyyəsi, istehlak bazarının inkişafı, dövlətin ölkə əhalisinin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı reallaşdırdığı inkişaf və dövlət proqramları, həyata keçirdiyi kompleks tədbirlər, tikinti materialları bazarı və tikinti sektorunun inkişaf təmayülləri, mənzil və daşınmaz əmlak proqramları, iri layihələri, tikinti texnologiyalarının yenilənməsi və bununla əlaqədar olaraq tikintiyə çəkilən xərclərin minimuma endirilməsi, daşınmaz əmlak bazarının optimallaşdırılması və s. amillər də daşınmaz əmlak bazarında qiymətləndirmə fəaliyyətinə bu və ya digər səviyyədə təsir göstərə bilmək gücünə malikdirlər. Daşınmaz əmlakın qiymətləndirilməsi zamanı müəyyən mərhələli əməliyyatların və tədbirlərin ardıcıl surətdə həyata keçirilməsi tələb olunur. Belə ki, qiymətləndirmə prosesinə başlayan zaman birinci mərhələdə əsas etibarilə daşınmaz əmlak bazarında analoji materiallar üzrə baş tutan mübadilə prosesləri, alqı-satqı əməliyyatları diqqətlə öyrənilməli və müvafiq təhlillər aparılmalıdır. İkinci mərhələdə isə daşınmaz əmlak barəsində alqı-satqı əməliyyatları üzrə informasiyaların dürüstlüyü yoxlanılmalı, daşınmaz əmlakın rəqabət qabiliyyətlilik xüsusiyyətləri qiymətləndirilməli və daşınmaz əmlak bazarında həmin əmlakın analoji konkurentləri üzrə kompleks təhlillər həyata keçirilməlidir. Nəhayət, sonuncu üçüncü mərhələdə müxtəlif amillər, o cümlədən daşınmaz əmlak bazarı üzrə əsas

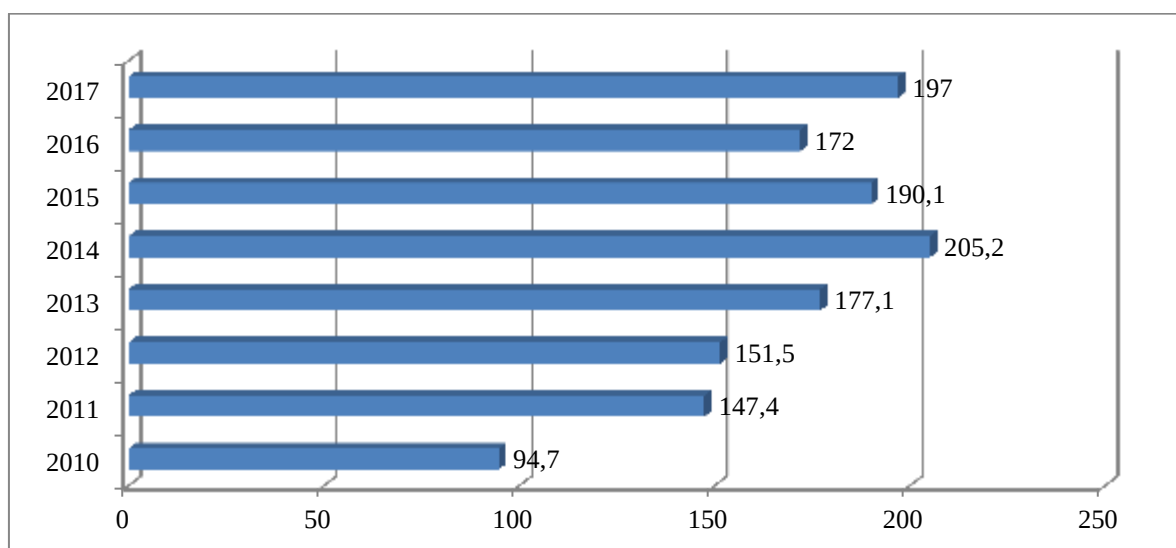
seqmentlər, bazar konyukturası nəzərə alınmaqla daşınmaz əmlakın optimal bazar qiyməti formalaşdırılmalıdır.

Müasir dövrdə qiymətləndirmə fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi xeyli aktuallaşmışdır. Belə ki, daşınmaz əmlakın qiymətləndirilməsi fəaliyyəti bazar iqtisadiyyatı şəraitində mühüm alətlərdən biri hesab olunur. Amma, əvvəldə də qeyd etmişdik ki, qiymətləndirmə fəaliyyətində bir çox problemlər ortaya çıxmışdır və onların ardıcıl olaraq həll edilməsi vacib şərtlərdəndir. Tədqiqatçı-mütəxəssis F.B.Spiridonova görə, daşınmaz əmlakın qiymətləndirilməsi fəaliyyətinin daha optimal təşkili üçün 4 məsələyə ciddi önəm verilməlidir. Bunlara qiymətləndirmənin strateji məqsədi, qiymətləndirmə fəaliyyətinin standartları və normaları, qiymətləndirmə fəaliyyəti üzrə müvafiq təhsil bazasının yaradılması və qiymətləndirmə fəaliyyətinin bazasının formalaşdırılması aid edilmişdir [13, s.57]. Elə etmək lazımdır ki, qiymətləndirmə fəaliyyəti obyektiv reallıqları özündə əks etdirsinsin və daşınmaz əmlakdan səmərəli istifadəyə imkan verən səviyyədə qiymətləndirmənin həyata keçirilməsi təmin olunsun. Bu proseslərdə daşınmaz əmlakın dəyəri, xüsusilə onun bazar qiyməti bazar qiymətləri ilə üst-üstə düşməli və bazar seqmentlərinə uyğun olmalıdır. Qiymətləndirmə mexanizmləri və yanaşmaları müəyyənləşdirilmiş standartlara və qaydalara uyğunluq təşkil etməlidir. Daşınmaz əmlak bazarı bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi proseslərdə, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, çoxfunksiyalı xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Belə ki, daşınmaz əmlak bazasının potensialının hərəkətə gətirilməsi bazar dövryyəsinə cəlb edildikdə öz sahibkarlarına əlavə gəlirlər gətirir, vergi bazası formalaşdırılır və s. Buna görə də, daşınmaz əmlak bazasının mobilliyinin təmin edilməsi üçün qiymətləndirmə fəaliyyəti kifayət qədər optimal və səmərəli olmalıdır. Digər tərəfdən, daşınmaz əmlakın qiymətləndirilməsi mexanizmləri çevik və əlçatan olduqda, bu bazarın iştirakçılarının fəallığı daha yüksək olur. Bu baxımdan daşınmaz əmlakın qiymətləndirmə fəaliyyətinin yüksək informasiya texnologiyaları əsasında təşkili müasir dövrdə vacib şərtlərdən hesab olunur. Və yaxud, əvvəldə bildirdiyimiz kimi, hər bir fəaliyyətin, o cümlədən qiymətləndirmə fəaliyyətinin müəyyən standartları və qaydaları mövcuddur. Praktiki fəaliyyət proseslərində daşınmaz əmlakın qiymətləndirmə mexanizmlərinin dünya təcrübəsinə uyğun standartlarının və qaydalarının olması mütləq şəkildə təmin olunmalıdır [14].

Azərbaycanda daşınmaz əmlakdan istifadə problemləri kifayət qədər çoxdur və ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatı prinsipləri dərinləşdikcə bu problemlərin optimal həlli yollarının müəyyənləşdirilməsi və reallaşdırılması strateji əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda Strateji Yol Xəritələrinin reallaşdırıldığı bir şəraitdə daşınmaz əmlakın qiymətləndirmə fəaliyyətinə daha çox ehtiyac yaranmışdır. Belə ki, Strateji Yol Xəritələrində milli iqtisadiyyatın müxtəlif perspektivli sektorları üzrə strateji hədəflər müəyyənləşdirilmişdir və bu hədəflərə çatmaqda daşınmaz əmlakdan səmərəli istifadənin əhəmiyyəti xeyli böyükdür [4].

Son illərdə ölkəmizdə daşınmaz əmlak potensialından istifadənin, həmçinin dövlət əmlakının idarə edilməsi məsələlərinin tənzimlənməsi və səmərəliliyin artırılması üçün xeyli tədbirlər görülmüşdür və şübhəsiz bunlar öz nəticələrini verməyə başlamışdır. Əmlak məsələləri üzrə Dövlət Komitəsinin 2015-2019-cu illəri əhatə edən strateji planına əsasən daşınmaz əmlak bazasının inkişafının tənzimlənməsi və müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq təkmilləşdirilməsi tədbirləri diqqət cəkir [2]. 2010-2017-ci illər ərzində daşınmaz əmlakın dövlət reyestri çərçivəsində müxtəlif mülkiyyət hüquqları üzrə aparılmış dövlət qeydiyyatının sayı 1,3 mln-dan çox olmuşdur, bunlardan 382,7 mini ilkin qeydiyyat, 952,6 minə yaxını təkrar qeydiyyat, 276,3 minə yaxını isə ipoteka qeydiyyatı ilə bağlı olmuşdur.

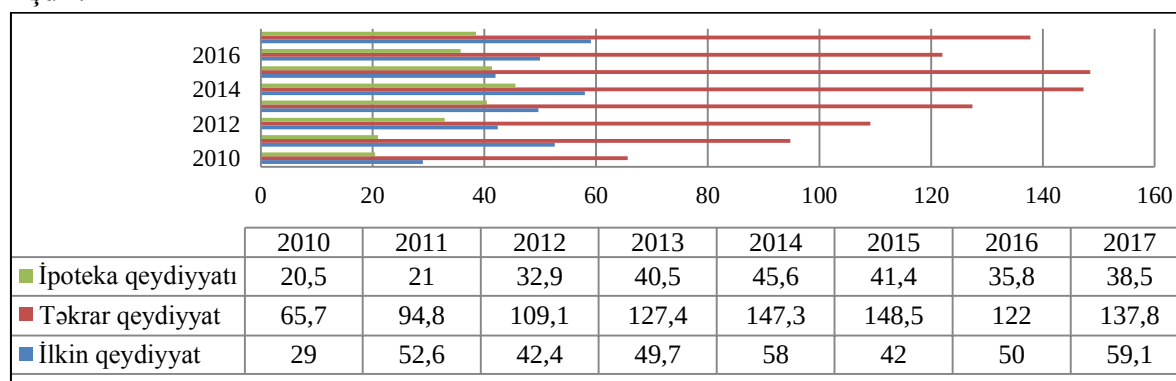
Şəkil 2-də ölkə üzrə 2010-2017-ci illər ərzində daşınmaz əmlakın dövlət reyestri çərçivəsində müxtəlif mülkiyyət hüquqları üzrə aparılmış dövlət qeydiyyatının dinamikası verilmişdir.

Şəkil 2. Azərbaycanda daşınmaz əmlakın dövlət reyestri çərçivəsində müxtəlif mülkiyyət hüquqları üzrə aparılmış dövlət qeydiyyatının dinamikası, min ədəd (2010-2017-ci illər).
(Qeyd: Şəkil daşınmaz əmlakın qeydiyyatına dair statistik məlumatlar üzrə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Şəkil 2-dən göründüyü kimi, 2010-2017-ci illərdə daşınmaz əmlakın dövlət reyestri üzrə qeydiyyatların aparılması dinamikası 2010-2014-cü illərdə artım dinamikası ilə müşayiət olunmuş, sonrakı illərdə nisbətən azalma tendensiyası diqqət çəkmiş, amma 2017-ci ildə artım tempi yenidən bərpa olunmuşdur.

Şəkil 3-də isə daşınmaz əmlakın müxtəlif mülkiyyət hüquqları üzrə aparılmış dövlət qeydiyyatının strukturunda ilkin, təkrar və ipoteka qeydiyyatlarının dinamikası öz əksini tapmışdır.

Şəkil 3. Azərbaycanda daşınmaz əmlakın müxtəlif mülkiyyət hüquqları üzrə 2010-2017-ci illərdə aparılmış dövlət qeydiyyatının strukturunda ilkin, təkrar və ipoteka qeydiyyatlarının dinamikası, min ədəd. (Qeyd: Şəkil daşınmaz əmlakın qeydiyyatına dair statistik məlumatlar üzrə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Qeyd etmək lazımdır ki, daşınmaz əmlakın obyektiv qiymətləndirilməsi və qiymətləndirmə fəaliyyətinin səmərəli təşkili ilə bağlı bir çox amillər xüsusi olaraq diqqətdə saxlanılmalıdır. Məsələn, tikinti materiallarının qiymətləri ilkin daşınmaz əmlak bazarında qiymətlərin formalaşdırılmasında əsas amil kimi çıxış edir. Eyni zamanda, daşınmaz əmlakın qiymətlərindəki dəyişikliyə təsir edən amillər sırasında sərəncamda qalan gəlirlər, mənzillərin kreditlə satışına qoyulan faiz dərəcələri, tikinti işlərinə sərf olunan resursların dəyəri, yəni tikintiyə çəkilən real xərclər və s. yer almışdır [1, s.113]. Bundan başqa, dövlətin tənzimlədiyi sahələrdə qiymət və tarif siyasətləri bazar iqtisadiyyatı reallıqlarını özündə əks etdirməli və nəzərə alınmalıdır. Daşınmaz əmlak bazarında qiymətlərə və qiymətləndirmə fəaliyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərən amillər kimi bank sektorundakı ümumi vəziyyət, manatın məzənnəsi ilə bağlı gözləntilər, valyuta depozitləri üzrə aşağı faiz dərəcələri və sərt pul-kredit siyasətini də qeyd etmək mümkündür [3].

Y E K U N

Beləliklə, yaxın perspektivdə ölkəmizdə daşınmaz əmlak bazarının inkişafı və qiymətləndirmə fəaliyyətinin gücləndirilməsi proqnozlaşdırılır. Belə ki, Strateji Yol Xəritəsi çərçivəsində intensivləşən istehsal və xidmət sahələrinin strukturlarının təkmilləşdirilməsində, daşınmaz əmlak potensialından istifadənin sürətləndirilməsində çevik qiymət mexanizmlərinin rolu artacaqdır. Bunlarla bağlı olaraq, bir sıra məsələlərə daha ciddi diqqət yetirilməsi lazım gələcəkdir:

- İlk növbədə, ölkədə daşınmaz əmlakın istifadə olunması və onun qiymətləndirmə fəaliyyətinin təşkili ilə bağlı qanunvericilik bazası təkmilləşdirilməli və gücləndirilməlidir;
- qiymətləndirmə fəaliyyətinin müvafiq standartları və qaydaları müasir dövrün tələblərinə uyğun şəkildə tənzimlənməlidir;
- qiymətləndirmə fəaliyyəti üzrə yüksək hazırlıqlı peşəkar kadrların hazırlanması təmin edilməli və qiymətləndirmə fəaliyyəti ilə məşğul olan firma və kompaniyalar arasında rəqabət mühiti şəffaflaşdırılmalı, onların peşəkarlıq səviyyəsinin inkişaf edilməsi tədbirləri görülməlidir;
- daşınmaz əmlakın qiymətləndirmə fəaliyyəti qlobal iqtisadi çağırışların tələblərini özündə əks etdirməli, obyektiv və şəffaf olmalı, bu sahədəki hesabatlar dürüst tərtib edilməli və daşınmaz əmlakın bütün komponentlərindən bazar iqtisadiyyatı şəraitində səmərəli istifadə edilməsi prizmasından çıxış etməklə tənzimlənməlidir və s.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Adıgözəlov S., Kərimov X., Əliyeva H. Daşınmaz əmlak bazarında qiymət səviyyəsinin qiymətləndirilməsi, Mərkəzi Bank və İqtisadiyyat jurnalı, №1, Bakı, 2013-S. 106-118.
2. Azərbaycan Respublikası Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsinin Strategiya Planı (2015-2019-cu illər). Azərbaycan Respublikası Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsi sədrinin

13 noyabr 2015-ci il tarixli 186 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmişdir. Bakı. 2015.- 16 s.

3. Qiymətləri (tarifləri) dövlət tərəfindən tənzimlənən malların (işlərin, xidmətlərin) siyahısının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 28 sentyabr 2005-ci il tarixli 178 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

4. Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. Bakı şəhəri, 6 dekabr 2016-cı il.

5. Бедин Б.М. Оценка недвижимости. Иркутск: Издательство БГУ, 2016.-175 с.

6. Бедин Б.М., Гусак А.С. Факторы, влияющие на ценовую динамику рынка недвижимости. Известия Байкальского государственного университета. 2017. Т. 27, № 2. С. 154–161.

7. Гармоничное развитие недвижимого имущества: монография. Под общей редакцией А. Каклаускаса, Э. Завадскаса, Д. Бардаускене, Р. Даргиса. Вильнюс: Техника, 2014.-424 с.

8. Горемыкин В.А. Экономика недвижимости - Учебное пособие. – М.: МГИУ, 2003.- 294 с.

9. Иванкина Е.В., Богомольный Е.И., Косарева Е.Н., Лищенко В.М., Янбулатова О.Ю. Адаптация международного опыта регулирования рынка недвижимости в условиях современной России. 100 с. <ftp://ftp.repec.org>.

10. Медовый А. Государственное регулирование сферы услуг на рынке недвижимости в России. Perspectives of Innovations, Economics & Business, Volume 2, 2009. p.38-40.

11. Основы политики для устойчивых рынков недвижимости. Принципы и рекомендации для развития сектора недвижимости страны - <https://www.unecse.org>.

12. Сажина М.А., Зарайская О.А. Экономические вопросы управления. Недвижимость в науке и практике. Государственное управление. Электронный вестник Выпуск № 59. 2016.

13. Спиридонов Ф.Б. Перспективы развития оценочной деятельности// Журнал «Слияния и Поглощения», №4, 2015.- 51-59 с.

14. Струкова К.О. Исследование рынка ИТ-решений для оценочной деятельности. <http://www.fa.ru>.

15. Экономика недвижимости: учебник для вузов. - 3-е изд., исправл., А.Н. Асаул, С.Н. Иванов, М.К. Старовойтов. - СПб.: АНО «ИПЭВ», 2009. -304 с.

*Абласанов Рашиад Рафиг оглы,
диссертант,
Азербайджанский Технический Университет,
Адрес: AZ1073, г.Баку, Азербайджан,
пр-т Г.Джавида, 25.
E-mail: rashad.alasanov@bk.ru
© Абласанов Р.Р., 2018*

Р Е З Ю М Е

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ РЫНКА НЕДВИЖИМОСТИ И ПОДХОДЫ ОЦЕНОЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье исследованы теоретические вопросы рынка недвижимости и подходы оценочной деятельности. С этой целью анализируются процессы, эволюции и особенности развития формирования рынка недвижимости. Исследованы особенности многофункциональных разных видов рынка недвижимости и раскрыто их экономические сущности. Указаны значимость привлечения производственных и экономических оборотов важного вида недвижимости – земли. Квалифицированы внутренние и внешние факторы, влияющие на формирования рынка недвижимости. Рассмотрены их влияния и даны сущности требуемых их учитываниям. Даны основные обязанности и функции государственной экономической политики по формированию и развитию рынка недвижимости. С этой точки зрения обосновано важность развития рынка недвижимости. Указано важность вопросов регулирования рынка недвижимости в приоритетных направлениях механизма государственной экономической политики. Рассмотрены вопросы влияния максимально эффективного использования разных видов недвижимости. Обоснована целесообразность системного рассмотрения проблема регулирования и глубокое изучение проблема имущества. Дано сущность и содержание стратегических подходов по развитию рынка недвижимости в современном периоде. Обобщены взгляды и подходы разных исследователей и ученых по формированию и развитию рынка недвижимости. Указаны важности объективной оценки потенциала рынка недвижимости. С этой целью отмечено важность повышения внимания проблема по организацию оценочной деятельности с учетом современных требований. Раскрыто сущность основных принципов оценочной деятельности и раскрыто экономический значимость их критерий. Обосновано важность последовательного рассмотрения востребованных критерий и этапов по проведению оценочной работы на высоком уровне. Кроме того, обосновано важность привлечения на процессы экономического развития разных видов недвижимостей с учетом максимально объективного оценивания в условиях глобальных экономических вызовов. Подготовлены рекомендации и даны предложения по рассматриваемым проблемам.

Ключевые слова: имущества, недвижимость, рынок недвижимости, теоретические вопросы рынка недвижимости, мобильность рынка недвижимого имущества, подходы оценочной деятельности на рынке недвижимости.

Ablasanov Rashad Rafiq, PhD Candidate
Azerbaijan Technical University

Address: AZ1073, Baku, Azerbaijan,
H.Javid ave., 25.

E-mail: rashad.alasanov@bk.ru

© Ablasanov R.R., 2018

S U M M A R Y

THEORETICAL ISSUES OF THE REAL ESTATE MARKET AND APPROACHES TO VALUATION ACTIVITIES

Theoretical questions of the real estate market and approaches of appraisal activity are explored in the article. For this purpose, the processes, evolution and features of the development of the real estate market are analyzed. The features of multi-functional different types of real estate market are explored and their economic essence is revealed. The importance of attracting production and economic turnover of an important type of real estate – land. Internal and external factors influencing the formation of the real estate market are qualified. Their influences are examined and the essence of what they are required to take into account is given. The main duties and functions of the state economic policy on the formation and development of the real estate market are given. From this point of view, the importance of real estate market development is justified. The importance of issues of regulation of the real estate market in the priority areas of the mechanism of state economic policy is indicated. The questions of influence of the most effective use of different types of real estate are considered. The expediency of systematic consideration of the problem of regulation and in-depth study of the problem of property is substantiated. The essence and content of strategic approaches to the development of the real estate market in the modern period is given. The views and approaches of different researchers and scholars on the formation and development of the real estate market are generalized. The importance of an objective assessment of the potential of the real estate market is indicated. To this end, the importance of increasing the attention to the problem of organizing appraisal activities in accordance with modern requirements was noted. The essence of the basic principles of valuation activity is revealed and the economic significance of their criterion is revealed. The importance of a consistent examination of the critically needed criteria and stages for conducting high-level appraisal work is substantiated. In addition, the importance of attracting various types of real estate to the economic development processes, taking into account the most objective assessment in the face of global economic challenges, is justified. Recommendations were prepared and suggestions were made on the problems under consideration.

Key words: property, real estate, real estate market, theoretical issues of the real estate market, mobility of the real estate market, appraisal activity approaches on the real estate market.

*Səfərov Qənimət Əsəd oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, professor,
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
Mikayılov Anar Kamran oğlu, doktorant,
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
Ünvan: AZ1010, Bakı, Ş. Nəsimi, Azadlıq prospekti. 20
E-mail: anar.mikayilov@fmq.az
© Səfərov Q.Ə., Mikayılov A.K., 2018*

UOT-336

NEFTQAZÇIXARMA KOMPLEKSI MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MALİYYƏ STRUKTURUNUN QURULMASI PRİNSİPLƏRİ

X Ü L A S Ə

Müəssisə fəaliyyətinin planlaşdırılması, büdcənin formalaşdırılması və icrasına nəzarət müəssisə fəaliyyətinin idarəedilməsinin əsas və çətin vəzifələrindən biridir. Büdcə prosesi mürəkkəb proses olub maliyyə və iqtisadi planlaşdırmanın bütün tələblərinin ödənilməsi şərti ilə yerinə yetirilir. Eyni zamanda büdcə prosesi müəssisənin strateji inkişaf perspektivlərinin planlaşdırılması üçün zəruri məlumat mənbəyi olmaqla qeyri-müəyyənliklərlə müşahidə olunan iqtisadi mühitdə müəssisələrin səmərəli fəaliyyətini şərtləndirir. Burada qeyd etmək lazımdır ki, büdcə prosesinin səmərəli təşkili müəssisənin maliyyə strukturunun düzgün formalaşdırılmasından asılıdır. Maliyyə strukturu daxili uçot siyasətini irəli sürmək, resursların müəssisədaxili hərəkətini izləmək, müəssisə fəaliyyətinin səmərəliliyini bütünlükdə və ayrı-ayrı proseslər üzrə qiymətləndirmək imkanı verir. Məqalədə müəssisənin maliyyə strukturunun qurulması prinsipləri açıqlanmış, maliyyə məsuliyyəti mərkəzlərinin növləri və funksiyaları təyin edilmişdir.

Neftqazçıxarma kompleksi müəssisələri həm mürəkkəb təşkilati struktura, həm də texnoloji proseslərə malikdirlər. Həm müəssisədaxili, həm də sahə üzrə mürəkkəb və qarşılıqlı əlaqəli infrastruktur və biznes proseslər belə müəssisələrin idarəedilməsi prosesini də mürəkkəbləşdirir. Bu nöqtəyi-nəzərdən sahənin idarə edilməsində qabaqcıl metodlardan istifadə edilməsi əsas şərtlərdən biridir. Neftqazçıxarma kompleksi müəssisələrinin mürəkkəblilik dərəcəsi nəzərə alınaraq təşkilati və maliyyə strukturları elə qurulmalıdır ki, sahənin idarəedilməsi asan və səmərəli olsun. Qeyd edilən xüsusiyyətlər nəzərə alınaraq tədqiqat işində neftqazçıxarma müəssisələrinin təşkilati və maliyyə strukturu dərin təhlil olunmuş, müəyyən uyğunsuzluqların mövcudluğu təyin edilmişdir. Nəticədə neftqazçıxarma kompleksi müəssisələrinin təşkilati strukturunun dörd əsas qrup üzrə, yəni əsas istehsal sahələri, əsas istehsala xidmət sahələri, bütün sahələrin xidmət və idarəetmə üzrə qruplaşdırılması, bir sıra istehsalat şöbələrinin müstəqil maliyyə məsuliyyəti mərkəzləri kimi təsnifləşdirilməsi üzrə yeni yanaşma təklif edilmişdir ki, bu da xərclərin düzgün bölgüsü əsasında səmərəliliyin əldə edilməsi üçün zəmindir.

Açar sözlər: maliyyə strukturu, təşkilati struktur, maliyyə məsuliyyəti mərkəzləri, xərc mərkəzləri, biznes proses, neft və qaz hasilatı.

GİRİŞ

Müasir dövrdə müəssisələr daim dəyişən və qeyri-müəyyənliklərlə xarakterizə olunan iqtisadi mühitdə fəaliyyət göstərir, rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi, bazarda yerinin möhkəmləndirilməsi, yeni bazarlara çıxışın təmin edilməsi, istehlakçıların tələbatlarının öyrənilməsi və təmin edilməsi, məhsul keyfiyyətinin müasir tələblərə müvafiq artırılması, malgöndərənlərlə münasibətlərin tənzimlənməsi kimi yeni iqtisadi tələblərin qarşılınması kimi vəzifələri müxtəlif iqtisadi resurslardan istifadə etməklə həyata keçirirlər. Belə bir şəraitdə səmərəli idarəetmə qərarlarının verilməsi üçün maliyyə resurslarının mövcudluğu və hərəkəti haqqında dolğun və vaxtında tərtib olunmuş proqnoz məlumatlarına ehtiyac yaranır. Bu isə öz növbəsində müəssisə fəaliyyətinin planlaşdırılması, uçotu, təhlili və nəzarətinin tamamilə yeni metodlarının tətbiq edilməsi zərurətini yaradır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə planlaşdırmasının əhəmiyyəti və aktuallığı getdikcə artır. Mürəkkəb və qeyri-stabil xüsusiyyətləri ilə fərqlənən müasir iqtisadi mühitdə müəssisənin maliyyə dayanıqlığının qiymətləndirilməsi, maliyyə intizamının möhkəmləndirilməsi, resursların səmərəli idarəedilməsi metodu kimi büdcələşdirmə sistemi çıxış edir. Büdcələşdirmə maliyyə axınlarını optimallaşdırmaq, müəssisə fəaliyyətində kritik dövr və “zəif” yerləri qabaqcadan müəyyən etmək, vaxtında idarəetmə qərarlarını qəbul etmək imkanı verən bir proses olmaqla yanaşı, müəssisənin qiymət və kredit siyasəti, ehtiyatların idarəedilməsi strategiyası, risklər və mümkün idarəetmə qərarlarının nəticələrini qiymətləndirən sistemdir. Müəssisə büdcə prosesini tətbiq etməklə müəyyən maliyyə nəticələrinin əldə edilməsinə yönəldilmiş maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin planlaşdırılması imkanı əldə edir. Büdcə eyni zamanda struktur bölmələrin fəaliyyətini məqsədli maliyyə nəticələrinin əldə edilməsinə yönəltməyə imkan verir, maliyyə idarəetməsi funksiyalarının bölüşdürülməsi yolu ilə rəhbər işçilər arasında məsuliyyət sferaları müəyyən edilir, nəticədə struktur bölmələrin qarşılıqlı əlaqəsi və informasiya mübadiləsi yaxşılaşır. Bununla da büdcə maliyyə planlaşdırması və idarəetmə texnologiyasına çevrilməklə müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin funksional sahələri üzrə gəlir və xərclərin, maliyyə nəticələrinin sisteməti olaraq planlaşdırılması və səmərəli idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi aləti olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, neftqazçıxarma kompleksi müəssisələri üçün büdcələşdirmə yeni bir həyat səhifəsidir. Büdcələşdirmə sistemi neftqazçıxarma kompleksinin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla planlaşdırma, əsasən də maliyyə planlaşdırmasında mövcud olan problemləri aşkar etmək imkanı verməklə müəssisənin idarəedilməsinin əsas aləti kimi çıxış edir. Neftqazçıxarma kompleksi müəssisələri üzrə istehsal və maliyyə planlaşdırmasının müasir metodlarının tətbiqi nəticəsində müəssisənin səmərəli idarəedilməsi təmin edilir. Büdcələşdirmə müəssisənin maliyyə-təsərrüfat əməliyyatları, maddi-əmtəə və maliyyə axınlarının planlaşdırılması və nəzarəti sistemi kimi vəsaitlərin qeyri-səmərəli istifadəsinin azaldılmasına imkan verir.

Büdcələşdirmə sisteminin səmərəli tətbiqi müəssisənin təşkilati və maliyyə strukturlarının effektiv qurulmasından birbaşa asılıdır. Mürəkkəb təşkilati və texnoloji quruluşa malik olan, fəaliyyətin təbii şəraitdən asılı olması, yataqların geoloji xüsusiyyətləri və işlənməsinin hər bir istismar mərhələsindən asılı olaraq əməliyyatların fərqli olması bu sahənin idarə edilməsində müasir yanaşmanı zəruri edir. İdarəetmənin əsas ünsürlərindən biri də maliyyə strukturu üzrə idarəetmədir. Maliyyə strukturu biznes proseslər əsasında qurulan məsuliyyət mərkəzlərindən ibarət olur və maliyyə resurslarının səmərəli paylanması və idarə edilməsi prosesini təmin edir.

Qeyd edilənlər neftqazçıxarma kompleksi müəssisələrində maliyyə strukturunun qurulması və bu əsasda büdcə sisteminin tətbiqi prosesinin tədqiqi dövrün aktual məsələlərindəndir.

TƏDQİQATIN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

Müəssisənin təşkilati strukturu müxtəlif istiqamətlərdə fəaliyyət göstərən, bir-biri ilə qarşılıqlı biznes münasibətlərində olan və müəyyən mərhələdə təbəçilik strukturuna malik bölümlərdən ibarətdir və təşkilati strukturun formalaşdırılması zamanı bölümlərin funksional xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Müəssisədə fəaliyyət göstərən struktur bölümlər son məhsul istehsalında iştirak dərəcəsinə görə fərqlənilir. Bir qrup bölüm əsas struktur bölümü olub bilavasitə məhsul istehsalı ilə məşğul olur, digər qrup bölümlər əsas və köməkçi istehsal bölümlərinə xidmət göstərir, başqaları isə inzibati və sosial funksiyalar daşıyırlar. Bir sıra tədqiqatlar nəticəsində müəssisələrin təşkilati strukturunda olan aşağıdakı çatışmazlıqlar aşkar edilmişdir:

- bir sıra bölümlərin fəaliyyətinin vahid rəhbərdə cəmlənməsi;
- bölüm rəhbərinin bir neçə müavininin olması və onların məsuliyyət dairələrinin çox zaman çarpazlaşması;
- personalla işin zəif olması;
- müəssisə fəaliyyətinin qeyri-adekvat məlumatla dəstəklənməsi;
- müəssisənin maliyyə nəticələrinə görə cavabdeh şəxsin olmaması və ya belə şəxslərin çox olması.

Qeyd edilən çatışmazlıqların maliyyə nəticələrinə təsirinin azaldılması və eyni zamanda xərclərin uçotu nöqtəyi nəzərindən müəssisələrin təşkilati strukturu ilə yanaşı maliyyə strukturu da qurulur. Burada müəssisənin biznes prosesləri və sahə xüsusiyyətləri, texnoloji proseslərin ardıcılığı nəzərə alınmaqla "Maliyyə Məsuliyyəti Mərkəzləri" (MMM) formalaşdırılır. Maliyyə Məsuliyyəti Mərkəzləri uçot nöqtəyi nəzərindən ayrıca formalaşan və fəaliyyətinə nəzarət edilən müstəqil idarəetmə obyektidir. Təşkilati və maliyyə strukturları arasında aşağıdakı fərqləri qeyd etmək olar:

Cədvəl 1.

Müəssisənin təşkilati və maliyyə strukturları arasında fərq

Təşkilati struktur	Maliyyə strukturu
Müəssisənin struktur bölümlərinin funksional xüsusiyyətləri əsasında qurulur	Müəssisənin struktur bölümləri arasındakı iqtisadi və maliyyə münasibətləri əsasında qurulur
Müəssisənin struktur bölümlərinin təbəçiliyini əks etdirir	Məqsədli maliyyə göstəricilərinin əldə edilməsi üzrə məsuliyyət iyerarxiyasını əks etdirir
Xərclərin uçotunu nəzərə almır	Xərclərin xərc yaradan yerlər üzrə düzgün uçotunu nəzərə alır
İnsan amili təsir göstərir	İnsan amili təsir göstərmir
Operativ idarəetmənin əsasını təşkil edir	Büdcə sisteminin əsasını təşkil edir

Maliyyə Məsuliyyəti Mərkəzlərinin yaradılması prosesinə təkan verən Alfred Piçard Sloun (1921-ci ildən General Motors şirkətinin vitse-prezidenti, 1923-1937-ci illərdə prezidenti, 1937-1956-cı illərdə direktorlar şurasının sədri) olmuşdur. 1952-ci ildə Holland iqtisadçı Con Hiqqins məsuliyyət mərkəzləri sistemini (*Responsibility Accounting*) təklif etmiş, daha sonra 1970-ci ildə Fred Borç (1964-1972-ci illərdə General Electric şirkətinin rəhbəri) strateji biznes vahidləri ideyasını irəli sürmüşdür. Onun fikrincə, strateji biznes vahidləri təsərrüfat qərarlarının qəbul edilməsində müstəqil olan qurumlardır.

Bir sıra alimlər maliyyə məsuliyyəti mərkəzlərini müxtəlif cür fərqləndirirlər. Məsələn, V.E.Kərimov qeyd edir ki, səlahiyyət və məsuliyyətlərdən irəli gələrək Maliyyə Məsuliyyəti Mərkəzləri xərc mərkəzi, satış mərkəzi, mənfəət mərkəzi və investisiya mərkəz-

lərinə bölünürlər [6]. Ç.T.Xornqren, C.Fostr qeyd edirlər ki, Maliyyə Məsuliyyəti Mərkəzlərinin bu növləri daha çox yayılmışdır: xərc mərkəzi (*cost center*) – yalnız xərclərə görə cavabdehdir; satış mərkəzi (*revenue center*) – yalnız gəlirlərə cavabdehdir; mənfəət mərkəzi (*profit center*) – həm xərclərə, həm də gəlirin təmin edilməsinə cavabdehdir; investisiya mərkəzi (*investment center*) – xərclərə, gəlirlərə və investisiyalara cavabdehdir. Uçotun Maliyyə Məsuliyyəti Mərkəzləri üzrə aparılması müəssisənin son maliyyə nəticələrinin əldə edilməsində ayrı-ayrı bölümlərin payını izləmək və səmərəliliyi qiymətləndirmək imkanı verir [10]. N.M.Qoldman [2] qeyd edir ki, “divizionlaşdırmanın üstünlüklərinə adətən aşağıdakılar aid edilir: qərar qəbul etmə prosesinin sürətinin artırılması və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması; müəssisənin baş idarəsinin cari qərarvermə prosesindən azad edilməsi və strateji fəaliyyət səviyyəsinə keçirilməsi; müxtəlif səviyyəli rəhbər işçilər üçün yaxşı təhsil imkanının yaranması və fəaliyyətlərinin əsaslandırılmış qiymətləndirilməsi; diversifikasiyaya keçid zamanı insan resurslarından daha səmərəli istifadə edilməsi; rəhbər işçilərin müəssisənin bölümlərinin mənfəətliliyi barədə daha məlumatlı olmaları.”

Qeyd etmək lazımdır ki, MMM-lər aşağıdakı kriteriyalara əsasən təsnifləşdirilir:

- müəssisə fəaliyyəti çərçivəsində həll edilən vəzifələrə əsasən;
- funksional xüsusiyyətlərə görə;
- ərazi xüsusiyyətlərinə görə;
- müəssisə fəaliyyətinin maliyyə göstəricilərinə təsir imkanlarına görə.

Müəssisə fəaliyyəti çərçivəsində yerinə yetirdikləri vəzifələrə əsasən Maliyyə Məsuliyyəti Mərkəzləri əsas və köməkçi MMM-lərə bölünürlər. Əsas MMM bilavasitə məhsul istehsalı, iş və xidmətlərin göstərilməsini həyata keçirir. Belə MMM-lərin xərcləri məhsulun (iş və xidmətlər) maya dəyərinə birbaşa aid edilir. Köməkçi (xidmətedici) MMM digər MMM-lərə xidmət üçün nəzərdə tutulmuşdur. Belə MMM-lərin xərcləri ya əsas MMM-lərin xərclərinə birbaşa ya da seçilmiş bölgü bazasına əsasən aid edilir.

Funksionallığına görə MMM-lər aşağıdakı kimi fərqləndirilir:

- İstehsal MMM-ləri – məhsul istehsal edən, iş və xidmət göstərən əsas və köməkçi MMM-lər;

- Material MMM-ləri – materialların hazırlanması və saxlanması üzrə MMM-lər;
- Satış (marketing) MMM-ləri – məhsul satışı ilə məşğul olan MMM-lər;
- İdarəetmə MMM-ləri – idarəetmə aparatı üzrə MMM-lər.

Ərazi əlamətinə görə MMM-lər aşağıdakılara bölünür:

- bir məsuliyyət mərkəzində bir neçə funksiya birləşdirilir;
- bir funksional fəaliyyət istiqaməti üzrə MMM bir neçə ərazi üzrə bölünür.

Müəssisə fəaliyyətinin maliyyə göstəricilərinə təsir imkanlarına görə MMM-lər aşağıdakılara bölünür:

- xərc mərkəzləri – belə MMM-in rəhbəri ayrılan büdcə xərcləri çərçivəsində qarşıya qoyulan tapşırıqların yerinə yetirilməsinə cavabdehdir;

- idarəetmə xərcləri mərkəzi – belə MMM-in rəhbəri ayrılan idarəetmə xərcləri çərçivəsində qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsinə cavabdehdir;

- normativ xərclər mərkəzi – belə MMM-in rəhbəri məhsul vahdinə düşən normativ xərclərin plan səviyyəsi çərçivəsində qarşıya qoyulan tapşırıqların yerinə yetirilməsinə cavabdehdir;

- gəlir mərkəzi – belə MMM-in rəhbəri ayrılan büdcə xərcləri çərçivəsində satışdan əldə olunan gəlirin maksimallaşdırılmasına cavabdehdir;

- mənfəət mərkəzi – belə MMM-in rəhbəri mənfəətin maksimallaşdırılmasına cavabdehdir;

- investisiya mərkəzi – belə MMM-in rəhbəri investisiyaların səviyyəsi və səmərəliliyinə cavabdehdir.

NƏTİCƏ VƏ MÜZAKİRƏLƏR

İqtisad elmləri doktoru S.M.Qasimovun [4] fikrincə, neftqazçıxarma sənayesində Maliyyə Məsuliyyəti Mərkəzlərinin yaradılması xərclərə nəzarət etmək üçün rəhbərlik tərəfindən qarşıya qoyulan məqsədə çatmağın real şərtidir. O, qeyd edir ki, neftqazçıxarmada Maliyyə Məsuliyyəti Mərkəzləri üzrə xərclərin uçotu və nəzarəti sisteminin tətbiqi təkcə müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində xərclərin toplanması, ümumiləşdirilməsi və məhdudlaşdırılması zəruriliyi haqqında subyektiv vəziyyətdən deyil, həm də istehsalın texnoloji və təşkilati xüsusiyyətləri ilə əlaqədar bir sıra obyektiv qanunauyğunluqlardan irəli gəlir. Müəllif qeyd edir ki, Maliyyə Məsuliyyəti Mərkəzləri yaradılarkən onların üç forması: xərc, mənfəət və sərmayə üzrə fərqləndirilməli, həmin mərkəzlər üzrə yaranan xərclər və gəlirlər menecerlər tərəfindən tənzimlənən və tənzimlənməyən xərclər və gəlirlər kimi təsnifləşdirilməlidir.

Qeyd edildiyi kimi, MMM-lərin formalaşması müəssisənin sahə xüsusiyyətləri, istehsal proseslərinin texnoloji və təşkilati strukturu, idarəetmə metodları və sair amillərlə şərtlənir. Neftqazçıxarma kompleksi müəssisələrində MMM-lərin formalaşdırılması zamanı neft sənayesinin aşağıdakı xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır:

1. Karbohidrogen ehtiyatlarının bir neçə mərhələdə istismar olunması və hər mərhələyə müvafiq istismar xərclərinin strukturunun dəyişməsi. Eyni zamanda sahənin təbii şəraitdən asılı olması yataqların işlənməsinin hər bir mərhələsinin xarakterik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq istismar xərclərinin tərkibində müəyyən xərc maddəsinin daha qabarıq üstünlük təşkil etməsini şərtləndirir. Belə ki, işlənmənin ilk mərhələsində neft hasilatı layın öz gücü hesabına həyata keçirilir və fontan üsulunun üstünlük təşkil etməsi, istismara verilən quyuların sayının maksimum olması ilə xarakterizə olunur. Buna görə də bu mərhələdə xərclərin tərkibində amortizasiya ayırmalarının xüsusi çəkisi böyük, neftin çıxarılmasına enerji xərcləri isə kiçik olur. İkinci mərhələdə neft hasilatı özünün pik səviyyəsinə çatır. Bu zaman quyular tədricən mexanikləşdirilmiş üsulla istismara keçir, neftin çıxarılması üçün enerji xərcləri artır. İşlənmənin üçüncü və dördüncü mərhələlərində hasilatın nisbətən enməsi və stabilləşməsi, məhsulun yüksək sulaşma səviyyəsi müşahidə olunur. Bu mərhələdə hasilatın intensivləşdirilməsi və lay təzyiqinin, quyu fondunun işlək vəziyyətdə saxlanması üçün müxtəlif tədbirlər həyata keçirilir ki, bu da xərclərin artımına səbəb olur. Eyni zamanda bu mərhələdə çıxarılan mayenin həcmindən asılı olaraq enerji xərcləri və neftin texnoloji hazırlanmasına çəkilən xərclər də artır. Nəticədə, istismar xərclərinin strukturunda yataqların işlənməsinin hər bir mərhələsinə müvafiq xüsusi üstünlüyə malik xərclər və ya xərc maddələri qrupu dəyişir.

2. Bitməmiş istehsalın, yarımfabrikatların və xammalın olmaması.

Neft və qaz hasilatı prosesi xammal sərfiyyatı və yarımfabrikat istifadəsini tələb etməyən proseslərdəndir. Eyni zamanda, neft hasilatı prosesi ardıcıl həyata keçirilən texnoloji proseslərdən ibarətdir ki, bu proseslərdə neft axını bitməmiş istehsal həcmi olmasını şərtləndirmir, xam neft əsasən ötürücü borularda texnoloji qalıq kimi qalır və təhvil verilməyən neft əmtəə çənlərində saxlanılır.

4. İşçilərin əmək vasitəsi olan neft və qaz laylarına birbaşa təsirinin olmaması.

Qeyd etmək lazımdır ki, laya təsir üsulları bilavasitə deyil, bu məqsədlər üçün tikilmiş quyular vasitəsi ilə həyata keçirilir. Laya müxtəlif üsullarla təsir həyata keçirilir ki, bunlardan da ən əsası su ilə təsir metodudur. Laya su ilə təsir metodu tətbiq edilən yataqlarda neftverimi əmsalı yüksək olur. Belə ki, lay şəraitində suyun özlülüyü neft və qazın özlülüyündən yüksək olur. Digər tərəfdən laya işçi agentı kimi qaz da vurulur ki, bu metodun iqtisadi səmərəliliyi

Audit № 2, Cild 20, 2018, səh. 25-38.

Audit № 2, Vol. 20, 2018, pp. 25-38.

suyun vurulmasına nisbətən azdır, belə ki, qazı lay təzyiqindən yüksək təzyiqə qədər sıxmaq lazım olur ki, bu da yüksək enerji xərci ilə müşayiət olunur.

3. Hasilatın müxtəlif enerji növləri tələb edən bir neçə hasilat üsulu ilə həyata keçirilməsi və sahənin enerji tutumlu olması.

Qeyd etmək lazımdır ki, neft hasilatı müxtəlif növ enerji tələb edən üsullarla həyata keçirilir. Bunlar aşağıdakılardır:

- çıxarılması üçün heç bir enerji növü tələb edilməyən fontan üsulu ilə hasilat;
- kompressorlu qazlift üsulu. Bu zaman enerji kimi, müəyyən təzyiqə qədər sıxılmış qazdan istifadə edilir;
- kompressorsuz qazlift üsulu. Bu zaman enerji kimi təbii qazdan istifadə edilir;
- kompressorlu erlift üsulu. Bu üsulla hasilat sıxılmış hava vasitəsi ilə həyata keçirilir;
- ştanqlı dərinlik nasosları ilə istismar üsulu. Bu zaman enerji kimi elektrik enerjisindən istifadə edilir;
- elektrik dalma nasosları ilə istismar üsulu. Bu zaman enerji kimi elektrik enerjisindən istifadə edilir.

4. Yataqlar istismar edildikcə dağ-mədən və geoloji şəraitin pisləşməsi.

5. Eyni zamanda iki məhsulun: neft və qaz hasilatının texnoloji proseslərinin mövcudluğu.

6. Əsas istehsal proseslərinin ardıcıl həyata keçirilməsi.

Ümumən neft və qaz hasilatı prosesini dörd böyük proses üzrə qruplaşdırmaq mümkündür: mayenin çıxarılması, məhsulun texnoloji hazırlanması, məhsulun saxlanması və nəqli, idarəetmə.

7. Hər bir neft və qaz yatağının fərqli geoloji xüsusiyyətlərə malik olması.

Yataqlar geoloji xüsusiyyətləri, tətbiq olunan işlənmə texnologiyası, istifadə dərəcəsi, neft laylarının geoloji-fiziki parametrləri, quyuların dərinliyi, çıxarılan neftin keyfiyyəti, coğrafi yerləşməsi, iqtisadi, maliyyə, vergi mühiti və s. amillərə əsasən fərqlənilir.

Maliyyə Məsuliyyəti Mərkəzlərinin formalaşdırılması prosesinə müəssisədə mövcud olan biznes-proseslər, bölümlər arasındakı münasibətlər, texnoloji proseslərin ardıcılığının öyrənilməsindən başlanılır. Neftqazçıxarma müəssisələrində mövcud olan təşkilati strukturun texnoloji prosesdəki yeri və ardıcılığı nəzərə alınaraq biznes proseslər və hər bir biznes proses üzrə yerinə yetirilən işlərin təsviri aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 2.

Neftqazçıxarma müəssisəsində mövcud olan biznes-proseslər

Sexin adı	Sahələr	Fəaliyyətin təsviri
Neft və qazçıxarma sexi (mədən)	Neft və qaz hasilatı sahəsi	Fontan, dərinlik nasosları, kompressor üsulu ilə neft və qaz hasilatı
	Neft və qazın yığılması və mədəndaxili nəqli sahəsi	Neft və qazın ilkin yığılması və mədəndaxili nəqli
Qaz kompressor sexi	Sıxılmış hava sahəsi	Qazın separasiyası və təmizlənməsi. Hasilatın sıxılmış qaz (qazlift üsulu ilə hasilat üçün), sıxılmış hava (erlift üsulu ilə hasilat üçün) ilə təmin edilməsi. Sıxılmış hava istehsalı (istehsalatın avtomatlaşdırılması sexinin təminatı üçün), qazın magistral qaz kəmərlərindəki nəq-
	Sıxılmış qaz sahəsi	
	Qazın yığılması və nəqli sahəsi	

Audit № 2, Cild 20, 2018, səh. 25-38.

Audit № 2, Vol. 20, 2018, pp. 25-38.

Sexin adı	Sahələr	Fəaliyyətin təsviri
		li, kompressor stansiyalarının fasiləsiz və qəzasız işinin təmin edilməsi, digər sex və sahələrin qaz ilə təchiz edilməsi
Neftin kompleks hazırlanması və nəqli sexi	Neftin yığılması, saxlanması və nəqli sahəsi	Neftin qəbulu, neftin müxtəlif mexaniki qarışıqlar və duzlardan təmizlənməsi, deemulsasiyası. Neftin magistral neft kəmərlərində nəqli
	Neftin kompleks hazırlanması sahəsi	
Lay təzyiqinin saxlanması sexi	Lay təzyiqinin saxlanması sahəsi	Lay təzyiqinin saxlanması, neft hasilatının stabiləşdirilməsi və artırılması, neftveriminin artırılması məqsədi ilə laya müxtəlif üsullarla təsir edilməsi
Elmi-tədqiqat və istehsalat işləri sexi	Yataqların və quyuların tədqiqi sahəsi	Neft, qaz və suyun kimyəvi analizi, layların və quyudibi zonada təzyiqin ölçülməsi
	Neftin, qazın və suyun kimyəvi analizi laboratoriyası	
İstehsalatın avtomatlaşdırılması və NÖC sexi	NÖC sahəsi	İstehsal obyektlərinin avtomatlaşdırılması, istehsal sahələrinin avtomatlaşdırılmış cihazlarla təmin edilməsi: avtomatlaşdırma cihazları və NÖC-ün quraşdırılması, demontajı, xidmət və təmir
	İstehsalatın avtomatlaşdırılması sahəsi	
Quyuların əsaslı və yeraltı təmiri sexi	Quyuların əsaslı təmiri sahəsi	Quyuların əsaslı və yeraltı təmiri
	Quyuların yeraltı təmiri sahəsi	
İstismar avadanlıqlarının təmiri sexi	İstismar avadanlıqlarının təmiri sahəsi	Nasos, istismar avadanlığı, mexaniki qurğuların təmiri və texniki xidmət
Elektrik təchizatı və elektrik avadanlıqlarının təmiri sexi	Elektrik təchizatı sahəsi	Elektrik avadanlıqlarının təmiri və texniki xidmət. Bütün sex və sahələrin elektrik enerjisi ilə təminatı
	Elektrik avadanlıqlarının təmiri sahəsi	
Su təchizatı sexi	Su təchizatı sahəsi	Su təchizatı, lay və çirkab sularının təmizlənməsi və utilizasiyası
	Lay sularının təmizlənməsi və utilizasiyası sahəsi	
	Çirkab suların təmizlənməsi və utilizasiyası sahəsi	
Kommunal təsərrüfatı	-	NQÇİ-nin kommunal təsərrüfatının idarəedilməsi
İdarəetmə aparatı	-	NQÇİ-nin idarəedilməsi
Sosial yönümlü sahələr	-	Təsərrüfat işlərinin və sosial yönümlü işlərin yerinə yetirilməsi

Neftqazçıxarma müəssisələrinin təşkilati strukturuna və yuxarıda qeyd edilən biznes-proseslərə əsasən müəssisə fəaliyyəti çərçivəsində Maliyyə Məsuliyyəti Mərkəzlərini əsas və köməkçi MMM-lərə ayırısaq, neft və qaz çıxarma sahəsi, neftin, qazın yığılması və nəqli sahəsi əsas sahələrə, digər sexlər isə köməkçi sahələrə aid edilə bilər. Funksional xüsusiyyətlərinə

görə MMM-lər fəqləndirilərkən, neft və qazçıxarma sahəsi istehsal MMM-i kimi, inzibati şöbələr idarəetmə MMM-i kimi, neftin və qazın nəqli sahələləri şərti olaraq satış MMM-i kimi dəyərləndirilə bilər. Digər tərəfdən, xərclərin biznes-proseslərə yönəldilmiş metodla uçota alınması məqsədi ilə də maliyyə strukturu qurula bilər. Bu da xərclərin düzgün bölgü bazalarının təyin edilməsinə şərait yaradar. Məsəl üçün, neftqazçıxarma müəssisəsinin təşkilatı strukturunda elektrik təchizatı və elektrik avadanlıqlarının təmiri sexi mövcuddur. Əgər bu sex Maliyyə Məsuliyyəti Mərkəzi kimi seçilsə, onda onun xərcləri digər xidmət sahələrinin xərclərinə hər hansı bir bölgü bazasına (məsəl üçün, ötürülən elektrik enerjisinin həcmi) müvafiq bölüşdürüləcəkdir ki, bu da təhrif olunmuş nəticələrə gətirib çıxaracaqdır. Lakin xərclərin düzgün uçota alınması məqsədi ilə bu sex iki Maliyyə Məsuliyyəti Mərkəzinə, yəni elektrik enerjisi təchizatı və ayrılıqda elektrik avadanlıqlarının təmiri sahələrinə bölünə bilər. Bu zaman birinci sahənin xərcləri ötürülən elektrik enerjisinin həcminə, ikinci sahənin xərcləri isə təmir saatlarına müvafiq bölüşdürülə bilər. Su təchizatı sexinin fəaliyyəti təhlil edilərkən müəyyən olunmuşdur ki, bu sex digər sex və sahələri içməli su ilə təmin edir, lay sularını qəbul edərək təmizləyir və utilizə edir, çirkab suların utilizasiyasını həyata keçirir. Sexin fəaliyyəti nəzərə alınaraq burada üç maliyyə məsuliyyəti mərkəzi yaradılmışdır:

1) İçməli su təchizatı sahəsi. Xərclərin bölgü bazası kimi təmin edilən suyun həcmi seçilə bilər;

2) Lay sularının utilizasiyası sahəsi. Bu sahə əsasən neft mədənlərinə xidmət göstərdiyindən xərclərin bölgü bazası kimi qəbul edilən lay sularının həcmi seçilə bilər;

3) Çirkab sularının utilizasiyası sahəsi. Bu sahə üzrə xərclərin bölgü bazası kimi utilizə edilən çirkab sularının həcmi seçilə bilər.

Burada lay və çirkab sularının utilizasiyası sahələrini bir MMM-də birləşdirmək də olar, çünki texnoloji proses nöqtəyi-nəzərindən bunlar eynitipli işlərə aiddir.

Məmmədova M.B. və başqaları öz tədqiqat işlərində əsas, köməkçi MMM-lərin xərclərinin bölgü bazalarını aşağıdakı kimi təyin etmişlər [7]:

Cədvəl 3.

Əsas istehsalata xidmət göstərən sahələr

Texnoloji proses	NQÇİ-nin xidmət göstərən bölmələri	Bölgü bazası
İstehsal prosesinə xidmət	Neftin, qazın, suyun kimyəvi analizi laboratoriyası	Neft, qaz, suyun analizlərinin aparılmasına çəkilən saatların sayı
	Quyu və yataqların tədqiqatı sahəsi	İş saatlarının sayı
	İstehsalın avtomatlaşdırılması sahəsi	Avtomatika cihazlarının sayı
	Nəzarət Ölçü Cihazları sahəsi	NÖC-lərin sayı
	Sıxılmış qaz sahəsi	Sıxılmış qazın həsmi
	Sıxılmış hava sahəsi	Sıxılmış havanın həcmi
	Quyuların yeraltı təmiri sahəsi Quyuların əsaslı təmiri sahəsi Dəniz neft mədən hidrotexniki qurğuların istismarı və təmiri sahəsi (dəniz)	İşlənmiş adam-saatların sayı

Bütün sex və sahələrə xidmət göstərən köməkçi sex və sahələr və onların xərclərinin mümkün bölgü bazaları aşağıdakı cədvəldə verilmişdir [7]:

Cədvəl 4.

Bütün sex və sahələrə xidmət göstərən sahələr

Texnoloji proses	NQÇİ-nin xidmət göstərən bölmələri	Bölgü bazası
NQÇİ-nin avadanlıqlarının təmiri	İstismar avadanlıqlarının təmiri sahəsi Elektrik avadanlıqlarının təmiri sahəsi	İşlənmiş adam-saatların sayı
NQÇİ-nin enerji təchizatı	Elektrik təchizatı sahəsi Elektrik enerjisi istehsalı və təchizatı sahəsi	İstifadə edilmiş elektrik enerjisinin həcmi
NQÇİ-nin su təchizatı	İşməli su təchizatı sahəsi Lay sularının təmizlənməsi və utilizasiyası sahəsi Çirkab suların təmizlənməsi və utilizasiyası sahəsi	İstifadə edilmiş suyun həcmi (daxil olan)
NQÇİ-nin yataqxana xidməti	Vaxt yaşayış qəsəbəsi	NQÇİ-nin hər bir sexinin işçilərinin sayı
Kommunal təsərrüfatı xidməti	Kommunal təsərrüfatı sahəsi (əgər istehsal prosesinə xidmət göstərsə)	NQÇİ-nin hər bir sexinin işçilərinin sayı

Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir Maliyyə Məsuliyyəti Mərkəzi müəyyən xərclərə görə də cavabdehdir. Misal üçün, gəlir mərkəzi olan struktur bölmə (marketinq və satış şöbəsi) satışların həcmi və dəyərində görə cavabdeh olması ilə yanaşı bu prosesin həyata keçirilməsinə çəkilən xərclərə, yəni kommersiya xərclərinə görə də məsuliyyətlidir. Bu MMM-in əsas fəaliyyəti xam neft və emal məhsullarının daxili və xarici bazarda satışını təmin etməkdir. Burada nəinki əsas alıcıların seçimi, eyni zamanda məhsulların alıcılara çatdırılma yeri və vasitələri də şərtləndirilir. Yəni, məhsullar alıcılara emal zavodlarının bilavasitə çıxışında satıla bilər və ya hər hansı bir sərhəd zonasına qədər çatdırıla bilər. Bu zaman müqavilə şərti və ya məhsulun daşınma xüsusiyyətlərindən asılı olaraq nəql vasitəsi seçilir (dəmiryolu, avtonəqliyyat, boru kəmərləri, dəniz nəqliyyatı və sair). Eyni zamanda, məhsulların ixrac əməliyyatları ilə əlaqədar digər xərclər də çəkilir, belə xərclərdən gömrük rüsumları, məhsulların mənşə sertifikatının alınması, broker xidmətləri, reklam və sair xərcləri göstərmək olar.

Digər tərəfdən qeyd etmək lazımdır ki, struktur bölmənin bu və ya digər MMM-ə aid edilməsi onların əsas funksional təyinatı nəzərə alınaraq aparılır. Amma struktur bölmələr əsas təyinatından əlavə digər funksiyaları da yerinə yetirə bilər. Misal üçün, elektrik təchizatı sahəsi nəinki neftqazçıxarma müəssisəsinin bütün struktur bölmələrini elektrik enerjisi ilə təmin edir, eyni zamanda yaxın ərazidə yerləşən digər kommersiya təşkilatlarını da elektrik enerjisi ilə təchiz edir. Başqa sözlə, elektrik enerjisi təchizatı sahəsi eyni zamanda elektrik enerjisinin təkrar satışını həyata keçirir və gəlir gətirir.

Digər bir məsələ də müəssisələrin təşkilati strukturunun sxematik təsvirinin müəssisə rəhbərindən başlanması və bundan sonra tabeli struktur bölmələrin göstərilməsidir. Bizim fikrimizcə, təşkilati strukturun sxematik təsvirinin struktur bölmələrin funksional xüsusiyyətlərindən irəli gələrək dörd qrup üzrə qurulması düzgündür. Belə ki, birinci qrupa əsas istehsal sahələri, ikinci qrupa əsas istehsal sahələrinə xidmət göstərən sahələri, üçüncü qrupa bütün bölmələrə xidmət göstərən köməkçi sahələri, dördüncü qrupa isə idarəetmə şöbələrini aid etmək olar. Sxematik olaraq bu, aşağıdakı kimi təsvir edilə bilər:

Şəkil 1. Neftqazçıxarma müəssisəsinin təşkilati strukturu müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Eyni zamanda neftqazçıxarma müəssisələrinin mövcud maliyyə strukturunda da bir sıra çatışmazlıqlar müəyyən olunmuşdur. Belə ki, inzibati idarəetmə aparatının bütün şöbələri və-hid məsuliyyət mərkəzində birləşdirilmişdir. Zənnimizcə, neft və qaz hasilatı və nəqli üzrə istehsalat şöbəsi, geoloji şöbə müstəqil məsuliyyət mərkəzləri kimi təsnifləşdirilməli və onların xərcləri əsas məhsulların maya dəyərində bölüşdürülməlidir. Digər tərəfdən qeyd etmək lazımdır ki, neftqazçıxarma müəssisələrinin maliyyə strukturu yalnız xərc mərkəzlərinin üzərində qurulmuşdur. Düzdür, hal-hazırda neftqazçıxarma müəssisələri hüquqi şəxs statusuna malik olmayan və mənfəət formalaşdırmayan müəssisələrdir. Lakin neftqazçıxarma müəssisələrinin tabe olduqları baş idarənin də maliyyə strukturunun xərc mərkəzləri üzərində qurulması zənnimizcə qənaətbəxş olmayan nəticələrin əldə edilməsinə gətirib çıxara bilər. Qeyd edilənləri nəzərə alaraq burada fəaliyyət göstərən aşağıdakı şöbələrin gəlir və investisiya mərkəzləri kimi formalaşdırılmasını təklif edirik:

- neftin və qazın satışı şöbəsi – gəlir mərkəzi kimi;
- qazın yığılması, təhvilə və qaz təsərrüfatı üzrə istehsalat şöbəsi – gəlir mərkəzi kimi;
- əsaslı tikinti və layihələrin ekspertizası şöbəsi – investisiya mərkəzi kimi;
- qazma işlərinin təşkili şöbəsi – investisiya mərkəzi kimi.

Qeyd etmək lazımdır ki, idarəetmənin bəzi funksiyalarının qeyd edilən bölmələrə həvalə edilməsi, onlara daha çox sərbəstlik verilməsi, fəaliyyət nəticələrinə görə stimullaşdırma sisteminin qurulması səmərəliliyin əldə edilməsinin təminatçısıdır.

Y E K U N

Maliyyə planlaşması müəssisənin maliyyə resurslarının formalaşdırılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi üzrə fəaliyyətlərin idarə edilməsi prosesidir. Maliyyə planlaşdırmasının əsas mərhələləri:

- müəssisənin maliyyə və investisiya imkanlarının təhlili;
- müəssisənin maliyyə dayanıqlığının təhlili;
- gözlənilməz hadisələrdən sığortalanmaq məqsədi ilə cari dövrdə verilən idarəetmə qərarlarının mümkün nəticələrinin proqnozlaşdırılması;
- müəssisənin fəaliyyət nəticələrinin qiymətləndirilməsi və qarşıya qoyulan hədəflərə müvafiqliyinin təyin edilməsidir.

Büdcələşdirmə dinamik dəyişən biznes şəraitində müəssisə bölmələrinin idarə edilməsi sistemi kimi planlaşdırma, koordinasiya, stimullaşdırma, nəzarət, kənarlaşmaların təhlili, qiymətləndirmə, təlim funksiyalarına malikdir və bir neçə metodu mövcuddur: artım, sıfır bazası, “aşağıdan-yuxarı”, “yuxarıdan-aşağı” və iterativ metodlar. Artım metodu ilə büdcələşdirmə keçmiş illərin nəticələrinin təhlili və gələcək dövrlərin proqnoz göstəricilərinə artım nəzərə almaqla həyata keçirilir. Sıfır bazasında büdcələşdirmə hər bir fəaliyyət növünə yenidən baxılmasını tələb edir. Bu zaman qeyd edilən fəaliyyətin keçmiş dövrlərdəki nəticələri nəzərə alınmır. Qeyd etmək lazımdır ki, ənənəvi büdcənin bir əsr bundan əvvəl yaranması, biznes mühitinin kəskin dəyişikliyi və dinamikliyi səbəblərindən büdcələşdirməyə yeni yanaşmalar formalaşdırılmışdır: büdcəsiz idarəetmə, ən yaxşı büdcələşdirmə, proseslərə yönəldilmiş büdcələşdirmə, balanslaşdırılmış göstəricilər sistemi. Lakin ölkədə fəaliyyət göstərən neftqazçıxarma müəssisələrində ənənəvi büdcə modeli yeni qurulduğundan büdcənin qabaqcıl metodlarına keçid hal-hazırda mümkün deyildir.

Büdcələşdirmədə analitik uçotun təşkili maliyyə strukturunun qurulmasını nəzərdə tutur. Müəssisənin maliyyə strukturu biznes proseslər, sahə xüsusiyyətləri, texnoloji proseslərin ardıcılığı nəzərə alınmaqla qurulan “Məsuliyyət Mərkəzləri” şəklində formalaşdırılır. Tədqiqat nəticəsində biznes proseslərin əsas və köməkçi proseslərə bölgüsü əlamətləri müəyyənləşdirilmiş, bu əsasda neftqazçıxarma kompleksi müəssisələri üçün maliyyə strukturu qurulmuşdur. Göstərilmişdir ki, uçot prosesinin “Məsuliyyət Mərkəzləri”, biznes proseslər, iş və əməliyyatlar üzrə qurulması büdcələşdirmə sisteminin əsasını təşkil edir, büdcə icrası və kənarlaşmaların səbəbləri haqqında rəhbər işçiləri zəruri məlumatlarla təmin edir.

Tədqiqat işində neftqazçıxarma kompleksi müəssisələrində təşkilati və maliyyə strukturlarının təhlili nəticəsində müəyyən çatışmazlıqların mövcudluğu aşkar edilmişdir. Tədqiqat nəticəsində müəssisənin təşkilati strukturunun bölümlərin funksional xüsusiyyətlərindən irəli gələrək və qarşılıqlı münasibətlər göstərilərək təsnifləşdirilməsi əsaslandırılmışdır. Yeni yanaşmaya əsasən bölümlər dörd qrup üzrə qruplaşdırılır: əsas istehsal sahələri, əsas istehsal sa-

hələrinə xidmət göstərən sahələr, bütün bölmələrə xidmət göstərən sahələr və idarəetmə qrupu.

Təklif olunan yeni yanaşma əsasında qurulan maliyyə strukturu bölmələrin idarə edilməsi, maliyyə axınlarının düzgün təmin edilməsi, bölmələrarası münasibətlərin nizamlanması ilə yanaşı işçilərin stimullaşdırılması və düzgün idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi proseslərinin də səmərəliliyini təmin edir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Бадокина Е.А., Ружанская Н.В. Бюджетирование. Сыктывкар: Изд-во СыктГУ, 2002, 170 с.
2. Голдман Н.М. Теория управления в США и России: Сравнительный аспект, Пробл. теор. и практики управления, 1997, № 1, с. 26-31
3. Грязнова И.Ю. Виды бюджетов и подходы к их классификации, Вектор науки ТГУ, 2011, №3 (17), с. 163-170
4. Qasimov S.M. Neft və qazçıxarma sənayesində idarəetmə uçotu və iqtisadi təhlil problemləri: İqt. elm. dok. ...dis. avtoref. Bakı, 2009, 49 s.
5. Добровольский Е.Ю., Карабанов Б.М., Боровков П.С., Глухов Е.В., Бреслав Е.П. Бюджетирование: шаг за шагом. Спб.: Питер, 2010, 480 с.
6. Керимов В.Э. Бухгалтерский учет на производственных предприятиях: Учебное пособие, В.Э. Керимов. Издат. Дом «Дашков и К», 2001, 348 с.
7. Мамедова М.Б., Абдуллаева Р.И., Керимова Р.К., Нагиев Т.Н., Мамедлы Ф.Ч. Применение попроцессного метода учета затрат на нефтегазодобывающих предприятиях. Проблемы экономики и управления нефтегазовым комплексом. Научно экономический журнал. ОАО ВНИИОЭНГ, 2011, №10, стр.35-40
8. Мансуров П.М. Управленческий учет: учебное пособие. Ульяновск.: УлГТУ, 2010, 175 с.
9. Səfərov Q.Ə., Məmmədova M.B. Neftqazçıxarmada istehsal səmərəliliyinin yüksəldilməsi ehtiyatları. Bakı: "Təknur" nəşriyyatı, 2014, 384 s.
10. Хорнгерн Ч. Управленческий учет, Ч.Хорнгерн, Дж. Фостер, Ш.Датар. Спб.: Питер, 2008, 1008 с.

*Сафаров Ганимат Асад оглы,
доктор философии по экономическим наукам., профессор
Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности
Микаилов Анар Камран оглы,
докторант
Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности
Адрес: AZ1010, Баку, Насими, пр. Азадлыг 20
Емаил: anar.mikayilov@fmq.az
© Сафаров Г.А., Микаилов А.К., 2018*

РЕЗЮМЕ

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ ФОРМИРОВАНИЯ ФИНАНСОВОЙ СТРУКТУРЫ ПРЕДПРИЯТИЙ НЕФТЕГАЗОВОГО КОМПЛЕКСА

Планирование, бюджетирование и контроль над бюджетом предприятия - одна из ключевых и сложных задач управления бизнесом. Бюджетный процесс представляет собой сложный процесс и отвечает всем требованиям финансово-экономического планирования. В то же время процесс составления бюджета является важным источником информации для планирования стратегического развития компании, обеспечивая тем самым эффективное функционирование предприятий в экономической среде, характеризующейся неопределенностями. Следует отметить, что эффективная организация бюджетного процесса зависит от правильно поставленной финансовой структуры. Финансовая структура позволяет вести внутреннюю учетную политику, отслеживать движение ресурсов внутри предприятия и оценивать эффективность деятельности предприятия в целом и его составных частей. В статье описываются основные принципы формирования финансовой структуры, рассматриваются типы и функции центров финансовой ответственности.

Предприятия нефтегазового комплекса имеют сложную организационную структуру и технологические процессы. Наличие комплексной и взаимосвязанной инфраструктуры и бизнес-процесса как внутри предприятия, так и в отрасли в целом усложняют процесс управления предприятием. С этой точки зрения использование передовых методов управления является одним из ключевых условий. Учитывая сложность предприятий нефтегазового комплекса, организационные и финансовые структуры должны быть построены таким образом, чтобы управление бизнес процессами было эффективным. С учетом вышеуказанных характеристик отрасли был проведен глубокий анализ организационно-финансовой структуры нефтегазодобывающих предприятий и выявлены некоторые недостатки. В результате исследования был предложен новый подход по классификации организационной структуры предприятий нефтегазового комплекса в виде четырех основных групп, а именно подразделения основного производства, обслуживания основного производства, обслуживания всех подразделений и управление. Также в исследовании некоторые производственные отделы были определены как независимые центры финансовой ответственности. Предложенный подход дает возможность достижения эффективности путем правильного распределения затрат.

Ключевые слова: финансовая структура, организационная структура, центры финансовой ответственности, центры затрат, бизнес процессы, добыча нефти и газа.

*Safarov Ganimat Asad, DSc in Economics, Professor.
Azerbaijan State Oil and Industry University*

Mikailov Anar Kamran, PhD Student

Azerbaijan State Oil and Industry University

Address: AZ1010, Baku, Nasimi, Azadliq ave. 20

E-mail: anar.mikayilov@fmg.az

© Safarov G.A., Mikailov A.K., 2018

S U M M A R Y

THE BASIC PRINCIPLES OF OIL AND GAS ENTERPRISES FINANCIAL STRUCTURE FORMATION

Planning, budgeting and control over the budget of the enterprise is one of the key and complex tasks of business management. The budget process is a complex process and meets all the requirements of financial and economic planning. At the same time, the budgeting process is an important information source for planning the strategic development of the company, thereby ensuring the efficient operation of enterprises in an economic environment characterized by uncertainties. It should be noted that the effective organization of the budgetary process depends on the correct financial structure. The financial structure allows to maintain an internal accounting policy, monitor the movement of resources within the enterprise and evaluate the efficiency of the enterprise as a whole and its components. The article describes the main principles of the financial structure formation, examines the types and functions of the financial responsibility centers.

Oil and gas producing enterprises have a complex organizational structure and technological processes. The presence of an integrated and interconnected infrastructure and business process both inside the enterprise and in the whole industry complicate the management process. From this perspective, the use of advanced management methods is one of the key conditions. Considering the complexity of the oil and gas industry, organizational and financial structures should be built in such a way that business process management would be effective. Given the above characteristics of the industry, a deep analysis of the organizational and financial structure of oil and gas producing enterprises was carried out and some shortcomings were revealed. As a result of the research, a new approach was proposed classifying the organizational structure in four main groups, namely, the main production unit, the main production service unit, all divisions service unit, and management unit. Also in the study, some production departments were identified as independent financial responsibility centers. The proposed approach makes it possible to achieve efficiency by properly allocating costs.

Key words: financial structure, organizational structure, financial responsibility centers, cost centers, business process, oil and gas extraction.

*Mədatov Mansur Akif oğlu,
İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu
Ünvan: AZ1073, Bakı şəhəri, Azərbaycan,
Hüseyn Cavid prospekti 115
E-mail: madatmansur@yandex.ru
© Mədatov M.A., 2018*

UOT-338.51

İNSAN KAPİTALI VƏ GƏLİRLƏRİN BÖLGÜSÜ PROBLEMI

X Ü L A S Ə

Dövlət başçısı cənab İlham Əliyevin həyata keçirdiyi məqsədyönlü siyasət bütün sferalarda köklü dəyişikliklər əldə olunmasına imkan yaratmışdır. O, post-neft dövründə qeyri-neft sənayesinin inkişafını prioritet məsələlərdən biri kimi qarşıya qoymuşdur. Bu baxımdan neft kapitalını insan kapitalına çevirmək siyasəti aparılan elmi tədqiqatlarda da özünü göstərməkdədir. Heç şübhəsiz ki, biz iqtisadçılar da bu məsələdə öz töhfəmizi verə bilərik. Bildiyimiz kimi, insan kapitalının inkişafı ölkənin, əhalinin gəlirlərinin artımına gətirib çıxarır. Müasir tələblər baxımından gəlirlərin bölgüsü problemi aktual əhəmiyyət kəsb edir.

Məqalədə K.Marksın, A.Smitin, D.Rikardonun, A.Lindberqin, “Çikaqo məktəbi”nin baxışları müasir reallıqlar baxımından nəzərdən keçirilir. Onların gəlirlərin bölgüsü ilə əlaqədar fikirləri müqayisəli təhlil edilir. Məqalədə K.Marksın təlimi ilə yanaşı R.Ekkausun və digər alimlərin fikirlərinin təhlili də öz əksini tapır.

Müxtəlif ölkələrin təcrübəsi müqayisəli təhlil olunur. Aparılan araşdırmalardan belə bir nəticə çıxarılır ki, gender bərabərsizliyi nəzərə alınmaqla ölkəmizdə gəlirlərin bölgüsü daha balanslıdır. İnsan kapitalı ilə əlaqədar gəlirlərin bölgüsü problemi daha ədalətli həyata keçirilmişdir. Gələcəkdə insan kapitalının inkişafı və bunun nəticəsində gəlirlərin bərabər bölgüsü prioritet kimi qeyd olunur.

Açar sözlər: insan kapitalı, verim norması, fiziki kapital, istehsalatda hazırlıq, gəlirlərin bölgüsü, real əmək haqqı.

G İ R İ Ş

XX əsrdə iqtisadi inkişafda elmi-texniki tərəqqinin rolunun artdığı bir şəraitdə iqtisadçıların işçi qüvvəsinin təkrar istehsalı probleminə münasibəti dəyişmişdir. Əvvəllər mövcud olan işçi qüvvəsindən istifadə problemləri əsas idisə, hazırda alimlərin diqqəti keyfiyyətə yeni işçi qüvvəsinin yetişdirilməsinə yönəldilmişdir. İqtisadiyyatda baş verən struktur dəyişiklikləri müasir insan kapitalı konsepsiyası üçün obyektiv əsas rolunda çıxış edir.

Bütövlükdə bu konsepsiya neoklassik istiqamətli olsa da, neoklassik məktəbin analitik alətlərindən əvvəllər iqtisadi təhlildən kənarda qalmış sosial institutların (təhsil, səhiyyə və s.) öyrənilməsi üçün istifadə olunur.

İnsan kapitalı nəzəriyyəsi müasir dünyamızda geniş vüsət almış konsepsiyalardan biridir. Hazırda insan kapitalının inkişafı ölkələrin inkişaf səviyyəsinə bu və ya digər formada təsir göstərməkdədir. İnsan kapitalının inkişafı təhsilə, səhiyyəyə çəkilən xərcləri özündə

ehtiva edir. Ona görə də insan kapitalının öyrənilməsi aktual əhəmiyyət kəsb edir.

Bildiyimiz kimi hər hansı bir vəsaitin kapital olması üçün onun əsas xüsusiyyəti gəlir gətirməsidir. İnsan kapitalı da gəlir gətirir. İnsan kapitalına çəkilən xərclərin səmərəliliyi onun gəlir gətirməsi ilə ölçülür. Bununla ölçülməsi ilə yanaşı, onların bölgüsü problemi də praktiki əhəmiyyət daşıyır. İşdə bütün bu problemlər araşdırılır. Onların həll yolları göstərilir. Eyni zamanda əsərdə gender bərabərsizliyi problemlərinə də toxunulur. Gender bərabərsizliyinin son nəticədə gəlirlərin bölgüsündə də öz əksini tapması əsaslandırılır.

TƏDQIQATIN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

“Çikaqo məktəbi”nin mərkəzi metodoloji aparatı (iqtisadi hadisələri fərdlərin rəşional davranışı əsasında izah edir) insanın bazarəankənar fəaliyyətinin tamam müxtəlif sahələrinə yönəldilir. Bununla yanaşı kəmiyyət təhlilinə üstünlük verilir. “Çikaqo məktəbi”nin konsepsiyası hesab edir ki, təhsilə, səhiyyəyə, miqrasiyaya və fəaliyyətin digər növlərinə edilmiş investisiyalar rəşional əsasda, gələcəkdə daha çox gəlir əldə etmək üçün həyata keçirilir.

Bu xərclər və ya insan kapitalına investisiyalar ailə və bütövlükdə cəmiyyət üçün müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

İnsan kapitalına investisiyalardan gözlənilən verimə əmək haqqının daha yüksək səviyyəsi, həyatı boyu seçdiyi işdən qənaətbəxşlik, bazardan kənar fəaliyyətlərin və maraqların daha yüksək qiymətləndirilməsi, həmçinin makroiqtisadi səviyyədə innovasiyaların və elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsi aiddir.

İnsan kapitalı istehsalına çəkilən xərclərə (insan kapitalına investisiyalara) aiddir:

1. Birbaşa xərclər, o cümlədən, təhsil haqqı, təhsil, yaşayış və iş yerinin dəyişilməsinə çəkilən xərclər;

2. Alternativ xərclər elementi olan əldən verilmiş qazanc. Belə ki, təhsilin əldə edilməsi, yaşayış və iş yerinin dəyişdirilməsi müvəqqəti olaraq gəlirlərin itirilməsi ilə nəticələnir;

3. Mənəvi ziyan. Belə ki, təhsilin əldə edilməsi çətin və bir çox hallarda xoşagəlməz məşğuliyyətdir, iş axtarılması yorucudur və əsəb sisteminə mənfi təsir göstərir, miqrasiya isə köhnə dostların və tanışların itirilməsinə gətirib çıxarır.

Ümumilikdə, əmək bazarının neoklassik nəzəriyyəsi aşağıdakıları özündə cəmləşdirir:

- son hədd məhsuldarlığı nəzəriyyəsini və onunla əlaqədar olan istehsal funksiyaları aparatını özündə cəmləşdirən əmək-tələb nəzəriyyəsini;

- iş, asudə vaxt və insan kapitalının investisiyalaşdırılması modelləri arasında seçim modellərini özündə cəmləşdirən əmək-təklif nəzəriyyəsini [2].

İnsan kapitalı dedikdə biliklər, bacarıqlar və onun işçi qüvvəsinin inkişafına səbəb olan qabiliyyətlər başa düşülür. “Bir çox iqtisadçıların müəyyən etdiyi kimi insan kapitalı onun əldə etdiyi bilik, bacarıq, motivasiya və enerjidən ibarətdir. Bunlardan müəyyən müddət ərzində əmtəə və xidmətlərin istehsalı üçün istifadə oluna bilər. O, kapital formasıdır. Çünki, gələcək gəlirlərin və ya qənaətbəxşliyin və ya həm onun, həm də o birisinin birlikdə mənbəyidir. O insandır, çünki insanın tərkib hissəsidir” [1].

İşçinin məhsuldar keyfiyyətləri və xüsusiyyətləri ona görə kapitalın xüsusi forması hesab olunur ki, onların istehsalı əhəmiyyətli zaman və maddi resurs tələb edir və onlar fiziki kapital kimi sahibinə yüksək gəlir gətirir. “Son on illiklərdə kapitalın yalnız fiziki kapitaldan ibarət olması müddəası dağıdılmışdır. Bu müddəanın yerinə isə, kapital gələcək gəlirlərin mənbəyi olan istənilən aktiv fiziki və ya insan kapitalıdır, fikri gətirilmişdir” [6].

İnsan kapitalının rentabelliği gəlirləri insandan ayıraraq onun təkrar istehsalı üçün xərclərə daxil edilməsi yolu ilə hesablanır. Bu göstərici “verim norması” adlanır. “Verim norması” fiziki kapitalda mənfəət normasının yerinə yetirdiyi funksiyaları həyata keçirir. O insan investisiyalarının səmərəliliyini ölçür və onların bölgüsünü həyata keçirir.

Qərb iqtisadçıları insana kapital qoyuluşunun vacib növlərini təhsil, istehsalatda hazırlıq (on the job training), tibbi xidmət, miqrasiya, qiymətlər və gəlirlər haqqında informasiya axtarışı, uşaqların doğulması və onlara qulluğu hesab edirlər. Təhsil və istehsalatda hazırlıq insanın biliklərinin səviyyəsini yüksəldir. Başqa sözlə, insan kapitalının həcmi artırır. Sağlamlığın qorunması xəstəlikləri və ölüm hallarını azaltmaqla insanın fəaliyyət müddətini artırmış olur ki, bu da ondan istifadənin intensivliyini yüksəldir. Miqrasiya və informasiya axtarışı işçi qüvvəsinin əməyin daha yaxşı ödənilməsi, başqa sözlə insan kapitalının yüksək qiymətləndirildiyi rayon və sahələrə hərəkətinə səbəb olur.

Uşaqların doğulması və onlara qulluq insan kapitalının təkrar istehsalı formasını əks etdirir.

Bu təsnifatda müxtəlif fəaliyyət müddətli və işçi qüvvəsinin təkrar istehsalının müxtəlif tərəflərinə təsir göstərən amillər bir araya gətirilmişdir.

Təhsil və səhiyyə uzunmüddətli fəaliyyətə malik olan amillərdir. Təhsil prosesinin məhsulu yüksək ixtisas səviyyəli, böyük mürəkkəb əmək qabiliyyətinə malik olan keyfiyyətə yeni işçi qüvvəsi hesab olunur. Sağlamlığın qorunması insanı daha intensiv və davamlı əmək qabiliyyətli edir. Onlardan fərqli olaraq miqrasiya və informasiya axtarışı qısamüddətli fəaliyyətə malik amillər kimi çıxış edirlər. Əgər təhsil və sağlamlığın qorunması işçi qüvvəsinin dəyərinin həqiqi artımı ilə əlaqədarsa, miqrasiya və informasiya axtarışı isə işçi qüvvəsinin qiymətinin onun dəyəri ətrafında tərəddüdünü əks etdirir. Miqrasiya və informasiya axtarışı bölgü xarakterli proseslər olduğu halda, təhsil və səhiyyə isə işçi qüvvəsinin istehsalının müxtəlif anlarını əks etdirir.

Hesablamalar göstərir ki, ABŞ-da 1969-cu ildə ali təhsilli kişilərin orta ömürlük gəliri (life-time income) orta təhsilli kişilərin gəlirlərindən təxminən 210 min dollar çox olmuşdur. Həmin ildə dörd il kollecdə təhsil almaq üçün orta hesabla 5,2 min dollar lazım idi. Beləliklə, ömürlük gəlirlərdəki fərq təxminən 40 dəfə və ya təxminən 205 min dollar ali təhsil müəssisəsindəki birbaşa xərcləri üstələyirdi [8].

Göründüyü kimi təhsil hazırlığı hazırlığa sərf olunan vəsaitdən artıq gəlir gətirdiyindən, təhsilə çəkilən xərcləri artan dəyər kimi qiymətləndirmək olar. Bunu kapital adlandırmaq olmaz. Çünki ixtisasın dəyəri öz-özünə artmır, burada vacib şərt onun daşıyıcısının əməyidir.

Qərb iqtisadçıları qeyd edirlər ki, insan kapitalı (məsələn, təhsil prosesi) “investor” tərəfindən fəal əmək səyləri tələb edir: “Tələbələr təhsil alırlar, bu isə işləmək effekti verir... Tələbələr təhsil zamanı asudə vaxtdan həzz almırlar, onlar bütövlükdə istehlak fəaliyyəti ilə məşğul olurlar” [7].

İnsan kapitalı (başqa sözlə, işçi tərəfindən yığılmış bilik və qabiliyyətlər ehtiyatı) yalnız sahibinin əməyi prosesində realizə oluna bilər. Əksinə, adi (fiziki) kapitalın dəyərinin artması bir çox hallarda öz sahibindən hər hansı əmək sərfi tələb etmir.

Özlərinin siyasi-iqtisadi tərkibinə görə fərqlənən fiziki və insan (işçi qüvvəsi) kapitalının formalaşması müəyyən texniki-iqtisadi oxşarlıqlara malikdirlər: bu və ya digər kapitalın yığılması cari istehlakın zərərinə olaraq əhəmiyyətli vəsaitin cəlb olunmasına səbəb olur, hər ikisindən gələcəkdə iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsi asılı olur, hər iki növ öz xarakterinə görə uzunmüddətli məhsuldar effekt verir.

Onda insan kapitalı anlayışının irəli sürülməsi nə deməkdir? Burada insanların bilik və bacarıqlarının yığıla bilən, ehtiyat ola bilməsi faktı meydana çıxır. Beləliklə, Qərb siyasi iqtisadı (A.Smitə, D.Rikardoya və K.Marksa məlum olan) həqiqəti özləri üçün kəşf etmiş oldular. “Fəhlə sinfinin təkrar istehsalı özündə nəsillərdən nəsillərə ötürülən, onun qabiliyyətlərinin yığılmasını birləşdirir” [10]. Bundan əlavə K.Marks qeyd edirdi ki, bilavasitə istehsal prosesi baxımından insan qabiliyyətlərinin inkişafını “əsas kapitalın istehsalı kimi nəzərdən keçirmək olar və burada əsas kapital insanın özüdür” [9].

NƏTİCƏ VƏ MÜZAKİRƏLƏR

Qərb iqtisadi nəzəriyyəsi üçün insan kapitalının bölgü aspekti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Adətən Qərb iqtisadçılarının diqqət mərkəzində funksional bölgü, başqa sözlə, gəlirin istehsal amilləri (əmək, torpaq və kapital) əsasında bölgüsü durur. İnsan kapitalı nəzəriyyəsinə əlavə olaraq yeni amil – insan kapitalı daxil edilir. Burada əsas fikir “dördüncü amil”in sahibinə qismət olan gəlirlərin şəxsi bölgüsünə verilir.

İsveç iqtisadçısı A.Lindberq yazır: “İstehsalın iki “klassik” amili olan kapital və əmək aşağıdakı kimi bölüşdürülə bilər: kapital – təbii ehtiyatlar, təkrar istehsal olunan maddi aktivlər və maliyyə aktivləri, əmək isə xalis (bircinsli) əmək, insan kapitalı və təbii qabiliyyətlər” [3].

Onun fikirləri aşağıdakı sxem vasitəsilə təsvir olunur:

Amillər	Gəlirlər
1. Ənənəvi kapital (fiziki kapital) bölünür:	
a) təkrar istehsal olunan maddi aktivlər;	kapital üzrə mənfəət;
b) təbii ehtiyatlar;	ənənəvi renta;
c) maliyyə aktivləri;	faiz.
2. İnsan kapitalı və əmək bölünür:	
a) təkrar istehsal olunan insan kapitalı;	insan kapitalı üzrə gəlir;
b) təbii qabiliyyətlər.	təbii qabiliyyətlər üzrə renta.

Yuxarıda göstərilən sxem çoxlu sayda ekonometrik tədqiqatların aparılması üçün əsas kimi çıxış etmiş, problemin təhlilini milli gəlirin ictimai qruplar arasındakı bölgüsünü təcəssüm etdirən makroiqtisadi sferadan gəlirlərin şəxsi bölgüsündən söhbət gedən mikroiqtisadi sferaya keçirmişdir. Əsas problem əməyin keyfiyyəti ilə onun ödənişi arasındakı hansı əlaqənin mövcud olmasından, həmçinin bu əlaqənin müxtəlif amillərin təsiri nəticəsində hansı dərəcədə təhrif olunmasından ibarətdir.

Təhsil gəlirlərin yeganə determinantı deyil. Motivasiya, istehsalat təcrübəsi, təbii qabiliyyətlərin səviyyəsi, sosial mənsubiyyət, sağlamlıq vəziyyəti – bütün bunlar bu və ya digər formada əmək haqqının həcmində əksini tapmış olur. Ona görə də müxtəlif hazırlıq səviyyəli qruplar arasında əmək haqqı fərqinin bütün təhsilə aid edilməsi təhsilin həqiqi iqtisadi səmərəsinin şişirdilməsinə gətirib çıxarır.

Sosial mənsubiyyət olan birinci amil kimin ali təhsil aldığını göstərsə də, hansı səbəbə həmin şəxslərin əməkhaqqının yüksək olduğunu izah edə bilmir. Növbəti amil fərdlərin sağlamlıqlarının səviyyəsindəki müxtəliflikdir. İnsan kapitalı nəzəriyyəsində hər bir insanın sağlamlığının vəziyyəti, bir hissəsi irsi, digər hissəsi isə təbii qazanılmış kapital kimi nəzərdən keçirilir.

Fərdin bütün həyatı ərzində bu kapitalın köhnəlməsi (yaşa dolduqca daha da sürətlənən) baş verir. Ölüm sağlamlıq fondunun tamamilə dəyərsizləşməsi kimi başa düşülür. Sağlamlığın qorunması ilə bağlı investisiyalar bu prosesin sürətini ləngidə bilər. Beləliklə, sağlamlıq fondu tərəfindən istehsal olunan xidmətlər axını xəstəliklərsiz vaxta şamil edilir. Qərb tədqiqatçıları-nın böyük əksəriyyəti belə hesab edir ki, daha yaxşı təhsilli şəxslər istehsalda və öz “sağlam-lıq kapitalının” istifadəsi zamanı daha səmərəlidirlər, daha sağlam həyat tərzini keçirir, orta he-sabla az ziyanlı və təhlükəsiz peşələr seçir, tibb xidmətlərindən ağıllı istifadə edirlər və i. a. [5].

Bununla yanaşı, yüksək təhsil və sağlamlığın yaxşı vəziyyəti onlar üçün hər hansı bir ümumi səbəbin müstəqil nəticəsi ola bilər. Məsələn, insanda “vaxtın tərcih edilməsinin sub-yektiv norması” (başqa sözlə, onun cari nemətlərin gələcəkdə tərcih edilməsi) nə qədər az olsa, onda o artıq bu gün sabahı və birisi günü barədə fəal düşünür.

Təcrübədə bu böyük mənada əmanətlərə, kiçik mənada isə malların kreditə alınmasına meyillilikdə, həmçinin təhsil və “sağlamlıq ehtiyatı” qoyuluşları kimi insan kapitalına inves-tisiyalar formasında təzahür edir. “Həm təhsil, həmçinin sağlamlığın qorunması ilə əlaqədar fəaliyyət gələcək mənfəətlər üçün cari xərclərin çəkilməsini tələb edir. Aydın surətdə görünür ki, fərdlər bir-birindən belə uzaqgörən investisiyalar etməyə hazır olmaları dərəcəsinə görə fərqlənirlər” [4].

R.Ekkausun qeyd etdiyi kimi, insan tərəfindən il ərzində işlənmiş saatların miqdarındakı müxtəlifliyə edilən düzəlişlər orta təhsilin iqtisadi səmərəsini əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salır və ali təhsil veriminə demək olar ki, heç bir təsir göstərmir. Təbii bacarıqların təsiri də müba-hisə predmetidir. Bununla yanaşı, analogiya kimi insanın təbii bacarıqları rentə verən torpağın ilkin keyfiyyətləri ilə müqayisə olunur. Belə bir “rentə”ni təsvir etmək üçün cədvəl 1-də 1969-cu ildə ABŞ-da ağ dərilili kişilərin riyazi qabiliyyətlərinin səviyyəsindən asılı olaraq orta illik əməkhaqqları barədə məlumatlar öz əksini tapmışdır. Həm orta məktəb, həmçinin kollec məzunları üçün çox ciddi tendensiya sezilir: riyazi qabiliyyətlər yüksəldikcə orta illik əmək-haqqının həcmi artır.

Cədvəl 1.

Riyazi bacarıqlarının səviyyəsindən asılı olaraq ağ dərilili kişilərin orta illik əmək haqqısı (min ABŞ dolları ilə)

Riyazi bacarıqların səviyyəsindən görə bölgü	Orta təhsil	Ali təhsil	Fəlsəfə doktoru dərəcəsi olan
Ali 20%	16,0	21,4	25,9
İkincilər 20%	14,8	19,3	27,3
Üçüncülər 20%	14,8	20,2	23,3
Dördüncülər 20%	13,9	18,7	22,7
Aşağılar 20%	12,2	18,6	20,5

Mənbə: Eckaus R.S. Estimation of the Returns to Education with Hourly Standardized Income. *Quarterly Journal of Economics*. 1973, Vol. 87, p. 127.

Cədvəl 2-də ABŞ-da kişi və qadınların orta illik gəlirləri haqqında məlumatlar verilir. Orta təhsilli kişilərin real əməkhaqqısının aşağı düşməsi dünya bazarında rəqabətin kəskinləşməsi və dünya iqtisadiyyatının qloballaşması ilə izah olunur. İnkişaf etmiş ölkələrdəki orta və aşağı ixtisaslı işçilər inkişaf etməkdə olan analoji ixtisaslı eyni məhsul istehsal edən işçilərlə rəqabət aparmağa məcburdurlar.

Cədvəl 2.

ABŞ-da orta illik gəlirlərin təhsil səviyyəsindən asılılığı (ABŞ dolları ilə)

	1978	1998
Kişilər:		
Yalnız orta təhsilli	31847	28742
Kollec məzunları	52761	62588
Təhsil hesabına gəlirlərdəki fərq, %	+66	+118
Qadınlar:		
Yalnız orta təhsilli	14953	17898
Kollec məzunları	23170	35431
Təhsil hesabına gəlirlərdəki fərq, %	+55	+98

Mənbə: Мэнкью Н. Грегори. Принципы микроэкономики. 2-е изд. Питер, 2003. с. 453.

Qeyd: Əməkhaqqı barədə məlumatlar 1998-ci ildəki inflyasiya və dolların alıcılıq qabiliyyəti nəzərə alınaraq dəqiqləşdirilərək verilmişdir. Məlumatlar 18 yaşdan yuxarı işçilərin əməkhaqqılarını özündə əks etdirir.

Müsəlman Şərqi bir parçası olmasına baxmayaraq Azərbaycan Sovetlər Birliyinin tərkibində olduqda kifayət qədər kiçik zaman kəsiyində kollektivləşmə, təhsil islahatları, sənayeləşmə, şəhər əhalisinin artımı, ailə, qadın və nikah sahəsində həyata keçirilən siyasət, İkinci Dünya Müharibəsi şəraitində cəmiyyətdə əmək bölgüsünün dəyişməsi gender məsələlərində ciddi dəyişikliklərə səbəb oldu. Qadınlara münasibətdə bir sıra qadağalar aradan qaldırıldı: qız uşaqları təhsil almaq imkanı qazandı, oğlan və qızların ictimai sahədə mütəmadi olaraq ünsiyyətdə olması üçün şərait yarandı. Qadınların müəllim kimi ixtisaslaşması ölkəmizə xarakterik olan hala çevrilib. Artıq 2017-ci ildə Azərbaycanda təhsil müəssisələrində oxuyanların 42%-ni qızlar təşkil etmiş, təhsil sahəsində çalışanların mütləq əksəriyyəti (68%) qadınlar olmuşdu. XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlı qadınların tibb sahəsinə daxil olması cəmiyyətdə güclü etirazlara səbəb olmuşdu. Qadının evdən kənarda əmək fəaliyyəti ilə məşğul olması, mütəxəssis olaraq pul qazanması, əks cinsdən olan insanlarla ünsiyyətdə və ictimai həyatda söz sahibi olması o dövrün tələbləri ilə ziddiyyət təşkil edirdi.

İllər keçmiş və hazırda biz səhiyyə sektorunun Azərbaycanda qadınların ən çox çalışdığı sahələrdən birinə çevrildiyinin şahidi olmuşuq. 2017-ci ilin sonuna səhiyyə və sosial xidmətlər sektorunda qadınlar 67,9%, kişilər isə 32,1% təşkil edirdi. Apardığımız tədqiqatlar da göstərir ki, əhalinin tam əksəriyyəti tibb sahəsinə qadınlar üçün ən münasib ixtisaslardan biri sayır. Lakin ümumi səhiyyə sistemində azlıq təşkil edən kişilər rəhbər vəzifələrdə təmsil olunurlar. Nəticədə insanın gender mənsubiyyəti onun inkişaf imkanlarına bilavasitə təsir edir. Hazırda global miqyasda və eləcə də dünyanın ayrı-ayrı regionlarında gender bərabərsizliyinin nəticələri hiss olunmaqdadır ki, bu da öz növbəsində insan inkişafına mənfi təsirsiz ötürür: dünyada 1,3 milyard yoxsul əhali var ki, onların da 70%-ni qadınlar təşkil edir; hesabla-

malara görə, dünyada qidanın 50%-ni qadınlar istehsal etdiyi halda, əldə olunan ümumi gəlirin yalnız 10%-i onlara çatır; qadınlar torpaqların yalnız 1%-nin sahibidirlər; həddi-buluğa çatmış əhalinin 774 milyonu savadsızdır ki, onların da 2/3 hissəsini qadınlar təşkil edir (bu rəqəm son 20 il ərzində dəyişməz qalır); hər il dünyada 18 yaşına çatmamış 60 milyon qız erkən nikaha daxil olur.

Gender bərabərsizliyində hədəf qadınlar olsa da, bu sosial bələdən zərər çəkən yalnız onlar deyil. Hərbi cinayətlərin məhz oğlanlara qarşı törədilməsinin əsasında genefondun dağıdılması, gələcək döyüşçü, ailə başçısının, söz sahibi olanın məhv edilməsi durur. Statistik məlumatlara əsaslanaraq demək olar ki, gender bərabərsizliyi bütöv cəmiyyətin inkişafına zərbə vurmuş olur. Yoxsulluğun, xəstəliklərin, ailədaxili zorakılığın, savadsızlığın öhdəsindən gəlmək üçün kişi və qadınların hüquqları bərabər olmalıdır.

İnsan inkişafı nəzəriyyəsinin ərsəyə gəlməsində xidmətləri olmuş Nobel mükafatı laureatı Amartya Sen öz araşdırmalarında gender bərabərsizliyinin cəmiyyətə vurduğu ziyan barədə də yazmışdır:

“Gender bərabərsizliyi təkcə qızların və qadınların maraqlarına ziyan vurmur, o həmçinin oğlanlar və kişilərə mənfi təsir göstərir. Bu təsir bioloji əlaqələr (uşaqların zəif qidalanması, böyüklərin kardiovaskulyar xəstəliklərə düşər olması) və sosial əlaqələr (bərabərsizliyin siyasi, ictimai və iqtisadi sahələrə vurduğu ziyan) vasitəsilə həyata keçir”.

Sen, həmçinin gender bərabərsizliyinin siyasi, iqtisadi və mədəni kontekstdən çıxış edərək müxtəlif formalar aldığını qeyd edir: “Yaponiyadan Mərakeşə, Özbəkistandan Amerika Birləşmiş Ştatlarına qədər gender bərabərsizliyi dünyanın əksər bölgələrində mövcuddur. Lakin qadınlarla kişilər arasında olan bərabərsizlik bir çox fərqli formalarda özünü büruzə verə bilər. Əslində gender bərabərsizliyi vahid bir fenomen deyil, bir-biri ilə əlaqədə olan problemlər toplusudur”.

Nəhayət, qeyd etməyə dəyər ki, regional göstəricilərlə müqayisədə Azərbaycanda qadınların işçi qüvvədə iştirak səviyyəsi olduqca yüksəkdir və kişi və qadınların işçi qüvvədə iştirakı daha balanslıdır. Ölkə iqtisadiyyatında qadınlar və kişilərin yüksək konsentrasiyası olan fəaliyyət sahələri mövcuddur. Qadınlar əsasən dövlət səhiyyə və təhsil müəssisələrində və sosial xidmətlər sahəsi kimi nisbətən az gəlirli sahələrdə cəmləşir. Müstəqillik dövründə Azərbaycan iqtisadiyyatında gedən mürəkkəb proseslər gender münasibətlərinə də təsir göstərmişdir. Kişilərin əmək miqrasiyası, qadınların qeyri-formal iqtisadiyyatda iştirakı, torpaq islahatının əmək bölgüsünə təsiri və digər proseslər ailədə və cəmiyyətdə gender əsaslı vəzifələrin və güc balansının dəyişməsinə səbəb olmuşdur.

Y E K U N

Ənənəvi məhsulların istehsalının inkişaf etmiş ölkələrdən inkişaf etməkdə olan ölkələrə köçürülməsi səbəbindən inkişaf etmiş ölkələrdə əmək bazarında az ixtisaslı işçilərə tələb aşağı düşür, eyni zamanda elm tutumlu, yüksək texnoloji sahələrdə və xidmət sahəsində çalışan yüksək ixtisaslı işçilərə tələb isə əksinə artır. Əmək bazarlarındakı tələbin belə struktur yer-dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq inkişaf etmiş ölkələrdə müxtəlif təhsil səviyyəli işçilərin əməkhaqqı səviyyəsindəki fərqlər də artır. Qadın əməyi üçün belə meyl daha az müşahidə olunur. Belə ki, qadınların əməkhaqqısının səviyyəsi orta hesabla kişilərlə müqayisədə aşağıdır. Lakin

doğumun azalması və qadın məşğulluğunun artması nəticəsində qadınlarda karyera inkişafında və spesifik bazar insan kapitalı yığımının sürətindəki gerilik kişilərlə müqayisədə tədricən azalır. Ona görə də kişi və qadınların əməyinin ödənilməsi səviyyəsindəki fərqlər də azalır.

Ölkəmizdə dövlət tərəfindən cinsindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlara pulsuz icbari ümumi orta təhsil almaq hüququ verilir. Respublikada qadınların və kişilərin savadlılıq səviyyəsi 100%-ə yaxındır (kişilər arasında 99.9%, qadınlar arasında 99.7%). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, regional göstəricilərlə müqayisədə Azərbaycanda işləyən qadınların xüsusi çəkisi olduqca yüksəkdir, kişi və qadınların işçi qüvvədə iştirakı daha balanslıdır.

Əsərdə kişi və qadınların orta illik gəliri təhlil olunur. Tədqiqatlardan belə bir nəticə çıxır ki, orta təhsilli kişilərin real əmək haqqısının aşağı düşməsi dünya bazarında rəqabətin kəskinləşməsi və dünya iqtisadiyyatının qloballaşması ilə izah olunur.

Məqalədə insan kapitalı ilə ənənəvi (fiziki) kapital qarşılıqlı müqayisə olunur, onların fərqli xüsusiyyətləri təhlil olunur. Daha sonra insan kapitalının gəlirlərin formalaşması və bölgüsü probleminə təsiri tədqiq edilir. Tədqiqat nəticəsində belə bir nəticəyə gəlinir ki, ənənəvi məhsulların istehsalının inkişaf etmiş ölkələrdən inkişaf etməkdə olan ölkələrə köçürülməsi səbəbindən inkişaf etmiş ölkələrdə əmək bazarında az ixtisaslı işçilərə tələb aşağı düşür, eyni zamanda elm tutumlu, yüksək texnoloji sahələrdə və xidmət sahəsində çalışan yüksək ixtisaslı işçilərə tələb isə əksinə artır. Əmək bazarlarındakı tələbin belə struktur yerdəyişməsi ilə əlaqədar olaraq inkişaf etmiş ölkələrdə müxtəlif təhsil səviyyəli işçilərin əməkhaqqı səviyyəsindəki fərqlər də artır.

Təhlildən belə bir nəticə çıxır ki, motivasiya, istehsalat təcrübəsi, təbii qabiliyyətlərin səviyyəsi, sosial mənsubiyyət, sağlamlıq vəziyyəti – bütün bunlar bu və ya digər formada əməkhaqqının həcmində əksini tapmış olur.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Bowen H.R. Investment in Learning. San Francisco, 1978, p. 362.
2. Cain G.C. The Challenge of Dual and Radical Theories of the Labor Market to Orthodox Theory. American Economic Review. № 2. Vol. 65. 1975. p. 17.
3. Education, Inequality and Life Chances. 1975. Vol. 2. p. 240-241.
4. Fuchs, V. The Economics of Health in a Post-Industrial Society // Public Interest, 1979. № 56. p. 7.
5. Grossman, M. The Demand for Health: A Theoretical and Empirical Investigation. N.Y., 1972.
6. Schultz T.W. Human Capital: Policy Issues and Research Opportunities. Human Resources. Fifteen Anniversary Colloquium. Vol. 1. N.Y., 1975. p. 5.
7. Schultz T.W. Investment in Human Capital: The Role of Education and of Research. N.Y., 1971.
8. Statistical Abstract of the U.S., 1973. Wash. 1973, p. 134; Current Population Reports. Series p-60. № 92, 1974. p. 22.
9. Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 46. ч. 2. с. 221.
10. Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. 2-е изд., Т. 49. с. 201.

*Мадатов Мансур Акиф оглы,
доктор философии по экономике,
Институт экономики НАНА
Адрес: AZ1073, г. Баку, Азербайджан,
пр-т Г. Джавида, 115
E-mail: madatmansur@yandex.ru
© Мадатов М.А., 2018*

РЕЗЮМЕ

ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ И ПРОБЛЕМА РАСПРЕДЕЛЕНИЯ ДОХОДОВ

Целенаправленная политика главы государства г-на Ильхама Алиева позволила достичь больших изменений во всех сферах. В пост-нефтяной период развитие ненефтяного сектора является приоритетным вопросом. В связи с этим, политика превращения нефтяного капитала в человеческий капитал проявляется в научных исследованиях. Разумеется, мы, экономисты тоже можем внести свой вклад в этом вопросе. Развитие человеческого капитала страны, как известно, приводит к увеличению дохода населения. Распределение доходов с точки зрения современных требований имеет актуальное значение.

В статье в соответствии современных реалий рассматриваются взгляды К.Маркса, А.Смита, Д.Рикардо, А.Линдберга, «Чикагской школы». Их взгляды в отношении распределения доходов исследуются на сравнительном анализе. В статье наряду с взглядами К.Маркса, анализируются идеи Р.Эккауса и других ученых.

В статье также исследуется средний годовой доход мужчин и женщин. В ходе анализа делается вывод о том, что снижение реальной заработной платы мужчин с средним образованием объясняется обострением конкуренции на мировом рынке и глобализацией мировой экономики.

В статье сравнивается традиционный (физический) капитал с человеческим капиталом и анализируются их отличительные особенности. Также исследуется влияние человеческого капитала на проблему формирования и распределения доходов. В результате этого исследования делается вывод, что спрос на малоквалифицированных рабочих на рынке труда в развитых странах является низким в связи с передачей производства традиционных продуктов из развитых стран в развивающиеся страны, но спрос на высококвалифицированных работников в высокотехнологичных отраслях и услугах растет. Из-за структурного смещения спроса на рынке труда в развитых странах различия в зарплатах работников с разным уровнем образования также растут.

Из анализа можно сделать вывод, что мотивация, производственный опыт, уровень естественных способностей, социальная принадлежность, состояние здоровья - все это отражается в размере заработной платы.

Ключевые слова: человеческий капитал, норма отдачи, физический капитал, профессиональная подготовка, распределение доходов, реальная заработная плата.

Madatov Mansur Akif,
doctor of philosophy in economics,
Institute of Economics of ANAS
Address: AZ1073, Baku, Azerbaijan,
H. Javid ave., 115
E-mail: madatmansur@yandex.ru
© Madatov M.A., 2018

S U M M A R Y

HUMAN CAPITAL AND INCOME DISTRIBUTION PROBLEM

The goal-oriented policy of the head of state, Mr. Ilham Aliyev, made it possible to achieve major changes in all spheres. In the post-oil period, the development of the non-oil sector is a priority issue. In this regard, the policy of transforming oil capital into human capital is manifested in scientific research. Of course, we economists can also make our contribution in this area. The development of the country's human capital, as is known, leads to an increase in income. The distribution of income in terms of modern requirements is of current importance.

In the article, according to modern realities, the views of K. Marx, A. Smith, D. Ricardo, A. Lindberg, and «Chicago School» is considered. Their views on income distribution are examined in a comparative analysis. In the article, along with the views of Karl Marx, the ideas of R. Eckaus and other scientists are analyzed.

The article also examines the average annual income of men and women. The analysis concludes that the decline in real wages of men with secondary education is due to the intensification of competition in the world market and the globalization of the world economy.

The article compares traditional (physical) capital with human capital and analyzes their distinctive features. Then the influence of human capital on the problem of the formation and distribution of income is investigated. As a result of this study, it is concluded that the demand for low-skilled workers in the labour market in developed countries is low due to the transfer of production of traditional products from developed countries to developing countries, but the demand for high-skilled workers in high-tech industries and services is growing. Because of the structural displacement of demand in the labour market in developed countries, differences in the salaries of employees at different levels of education are also increasing.

The analysis concludes that motivation, production experience, level of natural abilities, social belonging, and health status - all this is reflected in the amount of wages.

Key words: human capital, rate of return, physical capital, on the job training, income distribution, real wages.

*İbrahimov Kamal Mirsahib oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Ünvan: AZ1001, Bakı şəhəri, Azərbaycan,
İstiqlaliyyət küç., 6
E-mail: kyamal.ibragimov@mail.ru
© İbrahimov K.M., 2018*

UOT-336.71; 336.72

AZƏRBAYCANDA SIĞORTA SİSTEMİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ VƏ SIĞORTA ŞİRKƏTLƏRİNDƏ MALİYYƏ SABİTLİYİ PROBLEMLƏRİ

X Ü L A S Ə

Məqalədə Azərbaycanda sığorta sisteminin mövcud vəziyyəti və sığorta şirkətlərində maliyyə sabitliyi problemləri tədqiq edilmişdir. Bu məqsədlə ölkəmizdə sığorta sisteminin əsasları və spesifik xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Sığorta şirkətlərinin maliyyə sabitliyinin nəzəri əsasları üzrə elmi baxışlara və fikirlərə diqqət yetirilmişdir. Sığorta şirkətlərində maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi üzrə metodoloji yanaşmalara baxılmışdır. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən sığorta şirkətləri və təşkilatları üzrə 2010-2016-cı illərdə bağlanmış sığorta müqavilələrinin sayı verilmişdir. Ölkədə sığorta fəaliyyəti ilə bağlı mövcud problemlər diqqətə çatdırılmışdır. Sığorta bazarının inkişafı ilə bağlı prinsipial məsələlər və prioritet vəzifələr qabardılmışdır. Azərbaycanın sığorta şirkətlərinin və təşkilatlarının 2010-2016-cı illərdə bağladıkları sığorta müqavilələri üzrə ümumi məbləğin dinamikası verilmişdir. Sığorta haqqları və sığorta ödənişləri üzrə mövcud vəziyyət təhlil olunmuşdur. Ölkədə 2010-2016-cı illərdə sığorta ödənişlərinin ümumi məbləğinin dinamikası hazırlanmışdır. Sığorta şirkətlərinin sığorta müqavilələri üzrə fəaliyyətlərinin əsas məqamları açıqlanmış, bu sahədəki problemlər göstərilmişdir. Sığorta bazarının inkişafına mənfi təsir göstərən amillər göstərilmiş və onların aradan qaldırılması istiqamətləri üzrə araşdırmalar aparılmışdır. Qlobal iqtisadi çağırışlar şəraitində ölkədə sığorta fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və sığorta təşkilatlarında maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Sığorta bazarının peşəkar iştirakçılarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması problemlərinə baxılmışdır. Sığorta şirkətlərində və təşkilatlarında maliyyə sabitliyinə nail olunması problemləri araşdırılmış və onların aradan qaldırılması yolları göstərilmişdir. Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsində sığorta sahəsində qarşıda duran strateji hədəflər açıqlanmışdır. Sığorta sisteminin təkmilləşdirilməsi və sığorta təşkilatlarının maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi prioritetləri müəyyənləşdirilmişdir. Müasir dövrdə Azərbaycanda sığorta sisteminin mövcud vəziyyəti və sığorta şirkətlərində maliyyə sabitliyi problemlərinin həlli yolları üzrə tövsiyələr hazırlanmış və təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: sığorta sistemi, sığorta sisteminin inkişaf prosesləri, sığorta sisteminin problemləri, sığorta fəaliyyəti, sığorta şirkətləri, sığorta şirkətlərində maliyyə sabitliyi problemləri.

GİRİŞ

Qlobal iqtisadi çağırışlar şəraitində milli iqtisadiyyatın davamlı və dayanıqlı inkişafının təmin edilməsində elə məsələlər var ki, bunlar prinsipial və strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bunların sırasında sığorta fəaliyyəti mühüm əhəmiyyət daşıyır. Sığorta fəaliyyəti olmadan milli iqtisadiyyatın inkişaf proseslərinin sabitliyini və etibarlılığını təmin etmək qeyri-mümkündür. Bu proseslərdə sığorta əslində iqtisadi inkişaf prosesləri iştirakçılarının müxtəlif risklərdən qoruyur, başqa sözlə onlarda öz fəaliyyətini daha intensiv aparmaqda inam yaradır, əlavə güc verir və etibarlı bir sistem kimi iqtisadi inkişaf proseslərinə təkan verir. İqtisadi inkişaf proseslərində, adi vətəndaşların həyatında, fəaliyyətində sığorta daim tələb olunan mühüm və əhəmiyyətli mexanizmlərdən hesab olunur. Sovetlər birliyi dövründə sığorta sistemi mövcud olmuşdur, amma bütün növ xidmətlər icbari xarakter daşımışdır. Azad və sərbəst sığorta bazarından söhbət gedə bilməzdi. Lakin, keçmiş SSRİ-nin süqutundan sonra sığorta sisteminin müstəqil yanaşmalar və dünyəvi mexanizmlər əsasında formalaşdırılması prosesləri ölkəmizdə də intensivləşmişdir. Artıq Azərbaycan müstəqil ölkə kimi özünün sığorta sistemini formalaşdırmağa nail olmuşdur. Amma müasir dövrün reallıqları baxımından bu sığorta sisteminin kifayət qədər təkmilləşdirilməsi və yenilənməsi zərurəti qalmaqdadır. Ölkəmiz müstəqil dövlət atributlarını daha da gücləndirməklə, milli iqtisadi inkişaf modelini təkmilləşdirməkdə xeyli israrlıdır və bunlarla əlaqədar olaraq Strateji Yol Xəritələri çərçivəsində mühüm vəzifələr və hədəflər qarşıya qoyulmuşdur [8]. Strateji Yol Xəritələrində nəzərdə tutulan hədəflərə çatmaqda maliyyə xidmətlərinin genişləndirilməsi, o cümlədən sığorta xidmətlərinin çeşidinin və keyfiyyətinin artırılması xeyli aktuallığı ilə diqqət çəkir. Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsində sığorta fəaliyyətinin tənzimlənməsi və ona nəzarət mexanizminin gücləndirilməsi prioritetləri müəyyənləşdirilmişdir. Bu istiqamətdə tədbirlər planında sığorta bazarı iştirakçılarında idarəetmə və daxili nəzarət sistemlərinin təkmilləşdirilməsi, riskəsaslı kapital tələblərinin tətbiqi, sığorta risklərinin qiymətləndirilməsi üzrə nəzarət reytingi modeli, prudensial hesabatlılıq sistemi təkmilləşdirilməsi kimi məsələlər yer almışdır [3].

TƏDQIQATIN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

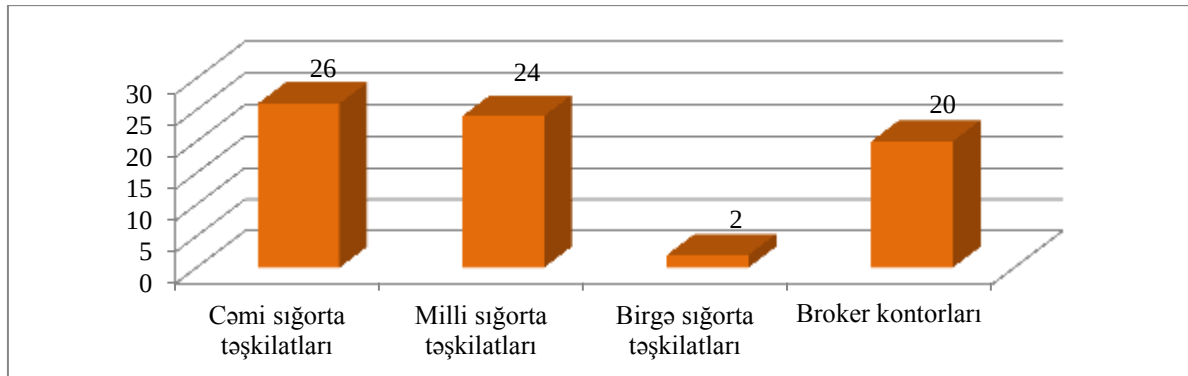
Sığorta sisteminin mövcud vəziyyəti və sığorta şirkətlərində maliyyə sabitliyi problemlərinin açıqlanması üçün kompleks və sistemli təhlillərə üstünlük verilmişdir. Sığorta sisteminin inkişafının əsas proseslərinin təhlili üzrə ümumiləşdirmələr və qiymətləndirilmələr aparılmışdır. Əldə olunmuş materialla sistemləşdirilmiş və yekun nəticələr hazırlanmışdır. Ölkəmizdə sığorta sisteminin inkişafı, sığorta fəaliyyətinin genişləndirilməsi və onun maliyyə sabitliyinin gücləndirilməsi məqsədilə qanunvericilik bazasının formalaşdırılması istiqamətində davamlı tədbirlər görülmüşdür. Müstəqilliyin bərpasından sonrakı ilk illərdə bu sahədə qanunvericilik bazasının formalaşdırılmasına xüsusi önəm verilmişdir. 1993-cü il yanvar ayının 5-də “Sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu qəbul olunmuşdur [10]. Sonrakı dövrlərdə sığorta fəaliyyətinin tənzimlənməsi məsələlərinə daha çox diqqət yetirilmişdir. Nəhayət, 25 dekabr 2007-ci ildə başqa bir ölkə qanunu - “Sığorta fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu qəbul edilmişdir [9]. Bu qanunun başlıca missiyası ölkədə sığorta sisteminin inkişafının, sığorta bazarının peşəkar iştirakçılarının, o cümlədən sığortaçıların, təkrar sığortaçıların, sığorta vasitəçilərinin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini və prinsiplərini müəyyənləşdirmək, həmçinin sığorta sahəsində tənzimləmə və nəzarətin hüquqi-

iqtisadi mexanizmlərini müəyyən etməkdir. Son 10-15 il ərzində sığorta xidmətlərinin çeşidinin genişləndirilməsi və sığorta sisteminin təkmilləşdirilməsi məqsədilə bir sıra yeni qanunlar da qəbul olunmuşdur. Məsələn, 24 iyun 2011-ci il tarixli “İcbari sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu və 30 iyun 2017-ci il tarixli “İşsizlik sığortası haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu bu qəbildən olan qanunlardandır [6;7]. Bundan əlavə, ölkədə sığorta fəaliyyətinin gücləndirilməsi, sığorta şirkətlərinin sabit fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədilə bir sıra iqtisadi-təşkilati mexanizmlər reallaşdırılmış və dövlətin sığorta sisteminin təkmilləşdirilməsi sahəsində balanslaşdırılmış iqtisadi siyasəti formalaşdırılmışdır. Artıq ölkənin sığorta sisteminin insitusal əsasları kifayət qədər güclənmiş, sığorta fəaliyyətinin maddi-texniki infrastrukturu və maliyyə təminatı mənbələri inkişaf etdirilmişdir. Sığorta sisteminin ölkənin maliyyə bazarında rolu və əhəmiyyəti xeyli artmışdır. Son illərdə dünyada baş verən iqtisadi-maliyyə proseslərinin fonunda ölkəmizin sığorta sisteminin özünün dayanıqlılığını və etibarlılığını qoruyub saxlaya bilmiş, maliyyə mənbələrinin diversifikasiyalasdırılması istiqamətində tədbirlər diqqət çəkmiş və təyin olunmuş sığorta ödənişlərinin həyata keçirilməsi üzrə öhdəliklər vaxtında yerinə yetirilmişdir. Lakin, heç də sirr deyildir ki, ölkəmizin maliyyə bazarının sabitliyinin təmin edilməsində problemlər vardır və maliyyə bazarının inkişafının global təhdidlər kontekstində inkişaf etdirilməsi zərurəti qalmaqdadır. Bu sırada ölkənin maliyyə bazarlarına nəzarətin gücləndirilməsi, o cümlədən sığorta xidmətlərinin təşkili ilə bağlı məsələlərin diqqət mərkəzində saxlanılması vacib şərtlərdəndir [4]. Son dövrlərdə yeni fəaliyyətə başlamış Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının analitik materialları və hesabatları ilə bağlı məlumatlarda ölkəmizin maliyyə bazarlarının gücləndirilməsində sığorta şirkətlərinin fəaliyyətinin əhəmiyyətinin artdığı, sığorta haqları və sığorta ödənişləri üzrə məlumatların dürüstlüyünün artırılması vacib məsələlər kimi diqqət çəkir [1;2]. Bundan əlavə, hesablanmış sığorta ödənişlərinin vaxtında və tam həcmində ödənilməsi potensialı hər bir sığorta şirkətinin prioritet vəzifələrindən biri kimi yüksək səviyyədə diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Sığorta şirkətlərinin maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi prinsipləri və meyarları obyektiv reallıqlardan çıxış etməklə müəyyənəşdirilməli və qiymətləndirilməlidir. Bir qrup tədqiqatçılar sığorta şirkətlərinin maliyyə təminatının və maliyyə sabitliyinin gücləndirilməsini sığorta şirkətinin strateji yanaşması kimi baxılmasını vacib sayırlar (L.L.İqonina, N.İ.Morozko, Q.S.Serikova, Q.V.Qlazkova, D.Q.Yankovskaya və N.N.Xudiyev). Hesab olunur ki, sığorta şirkətləri özlərinin maliyyə sabitliyi prinsiplərinə mütləq şəkildə əməl etməli, sığorta portfelinin və onun gəlirlər hissəsinin diversifikasiyalasdırılmasına nail olmalı və şirkətin maliyyə mənbələrinin etibarlılığının artırılması təmin edilməlidir [11;12;13;14;15;5].

NƏTİCƏ VƏ MÜZAKİRƏLƏR

Ölkəmizdə aparılan davamlı iqtisadi islahatlar, iqtisadi inkişaf modelinin təkmilləşdirilməsi sığorta sisteminin inkişafına və sığorta fəaliyyətinin genişləndirilməsinə müsbət təsir göstərmişdir. Artıq ölkəmizdə sabit sığorta bazarının formalaşmasını qeyd etmək mümkündür. Düzdür, bu bazarda problemlər vardır və ilk növbədə, həmin problemlərin əksəriyyəti sığorta şirkətlərində maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi ilə bağlıdır. Bu baxımdan, yaxın perspektivdə sığorta şirkətlərinin maliyyə sabitliyinin gücləndirilməsi istiqamətində daha səmərəli mexanizmlərinin dövrüyyəyə cəlb edilməsi aktual olaraq qalacaqdır.

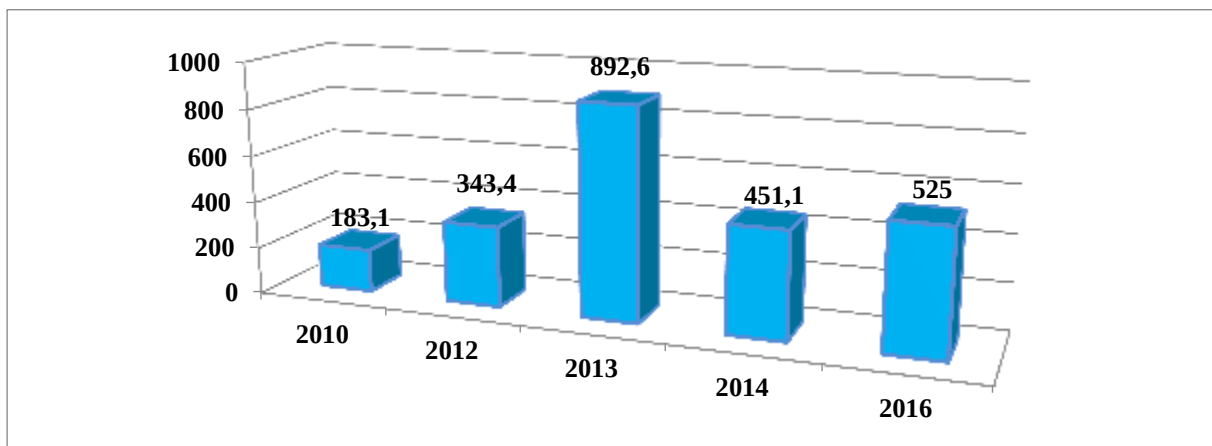
Şəkil 1-də Azərbaycanda 01.01.2016-cı il tarixinə sığorta təşkilatlarının sayı öz əksinin tapmışdır.

Şəkil 1. Azərbaycanda 01.01.2016-cı il tarixinə sığorta təşkilatlarının sayı (Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi nəşrləri üzrə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://www.azstat.org>).

Şəkil 1-dən göründüyü kimi, ölkəmizdə fəaliyyət göstərən 26 sığorta təşkilatından cəmi 2-si birgə sığorta təşkilatlarıdır. Fikrimizcə, milli sığorta bazarında sığorta xidmətlərinin genişləndirilməsi və sığorta şirkətlərində maliyyə sabitliyinin gücləndirilməsi üçün dünyanın güclü sığorta şirkətləri və kompaniyaları ilə əlaqələr gücləndirilməli, onların ölkəmizin sığorta bazarına fəal gəlməsi məsələləri tənzimlənməli və həll edilməlidir.

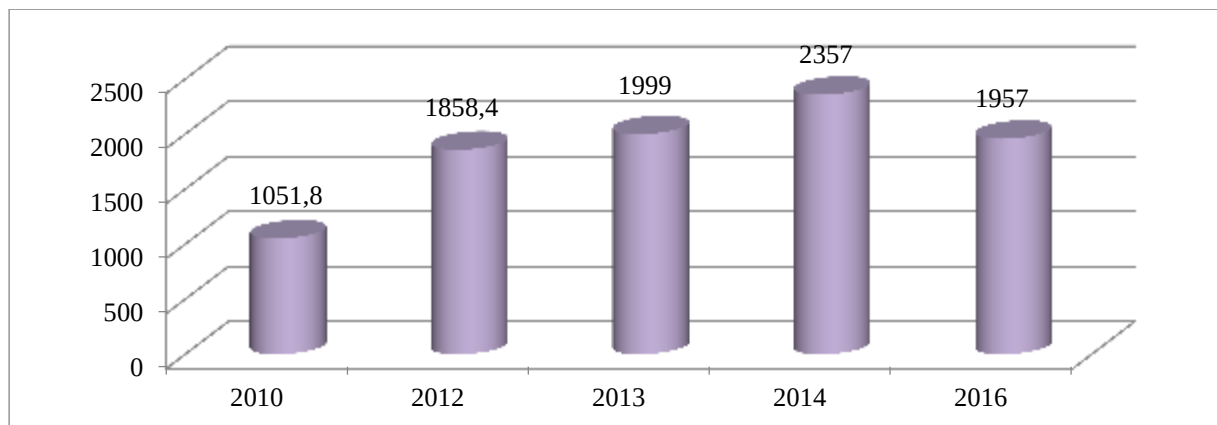
Şəkil 2-də Azərbaycanın sığorta şirkətlərinin və təşkilatlarının 2010-2016-cı illər üzrə məcmu kapitalının həcmi dinamikası verilmişdir.

Şəkil 2. Azərbaycanın sığorta şirkətlərinin və təşkilatlarının 2010-2016-cı illər üzrə məcmu kapitalı, mln. manat (Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi nəşrləri üzrə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://www.azstat.org>).

Şəkil 2-dən göründüyü kimi, ölkəmizdə sığorta şirkətlərinin və təşkilatlarının məcmu kapitalı 2010-2016-cı illərdə 2,9 dəfəyə yaxın artaraq 2016-cı ilin yekununda 525 mln. manat təşkil etsə də, bu göstərici 2013-cü ilin göstəricisindən 41 %-ə yaxın azdır. Bu fakt ölkənin sığorta şirkətlərinin və təşkilatlarının maliyyə sabitliyinin hələ də güclü olmamasına dəlalət edir.

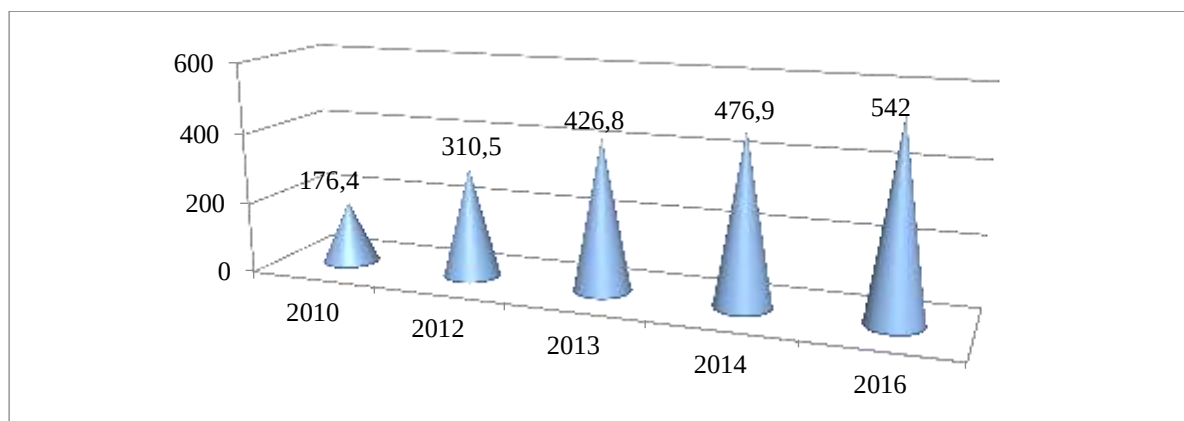
Şəkil 3-də Azərbaycanda 2010-2016-cı illər üzrə bağlanmış sığorta müqavilələrinin sayı verilmişdir.

Şəkil 3. Azərbaycanca 2010-2016-cı illər üzrə sığorta müqavilələrinin sayı, min ədəd
(Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi nəşrləri üzrə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://www.azstat.org>).

Şəkil 3-ə baxanda görmək olar ki, 2016-cı ildə qüvvədə olan sığorta müqavilələrin sayı 2014-cü ilə nisbətə 17 % azdır və 2016-cı ilin yekununda bu qəbildən olan müqavilələrin sayı 1957 min ədəd olmuşdur, müqayisə üçün deyək ki, həmin göstərici 2014-cü ildə 2357 min ədəd təşkil etmişdir.

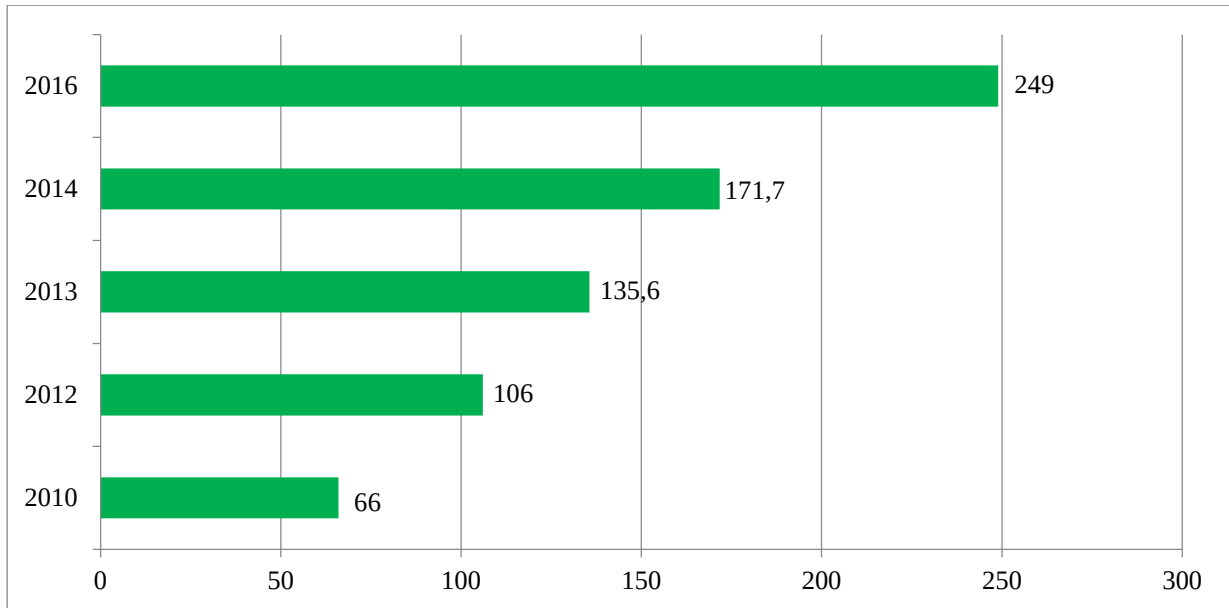
Şəkil 4-də Azərbaycanda 2010-2016-cı illərdə sığorta müqavilələrinin ümumi məbləği öz əksini tapmışdır.

Şəkil 4. Azərbaycanda 2010-2016-cı illərdə sığorta müqavilələrinin ümumi məbləği, mln. manat
(Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi nəşrləri üzrə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://www.azstat.org>).

Şəkil 4-dən bu qənaətə gəlmək olar ki, 2010-2016-cı illərdə ölkəmizdə sığorta müqavilələrinin ümumi məbləği dinamik artım nümayiş etdirmiş və həmin dövr ərzində ümumi artım 3,1 dəfə təşkil edərək, 2016-cı ildə 542 mln. manat səviyyəsində olmuşdur.

Şəkil 5-də isə Azərbaycanda 2010-2016-cı illərdə sığorta ödənişlərinin ümumi məbləği üzrə göstəricilər verilmişdir.

Şəkil 5. Azərbaycanda 2010-2016-cı illərdə sığorta ödənişlərinin ümumi məbləği, mln. manat (Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi nəşrləri üzrə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://www.azstat.org>).

Şəkil 5-in təhlili əsasında bu qənaətə gəlmək olar ki, 2010-2016-cı illər ərzində sığorta ödənişlərinin ümumi məbləği 3,8 dəfəyə yaxın artsa da, bu ödənişlərin səviyyəsi sığorta müqavilələrinin ümumi məbləğinin heç yarısı qədər də deyildir və 2016-cı üzrə həmin göstərici 45,9 % təşkil etmişdir.

Y E K U N

Beləliklə, yaxın perspektivdə ölkəmizdə milli sığorta bazarının inkişafının intensivləşdirilməsi və sığorta şirkətlərinin maliyyə sabitliyinin gücləndirilməsi üçün strateji hədəflərin reallaşdırılması lazım gələcəkdir. Fikrimizcə, bu proseslərdə bir sıra məsələlərə daha çox diqqət yönəldilməlidir:

- ilk növbədə, milli sığorta sistemin qlobal iqtisadi çağırışlar kontekstində təkmilləşdirilməsi və yeni səmərəli mexanizmlər hesabına gücləndirilməsi problemləri həll edilməlidir;
- sığorta şirkətlərinin və təşkilatlarının maliyyə sabitliyinin həll edilməsi istiqamətində dünya təcrübəsinin fundamental səviyyədə öyrənilməsi və mütərəqqi modellərin ölkəmizin sığorta sisteminə transferinin reallaşdırılması təmin olunmalıdır;
- sığorta şirkətlərinin maliyyə sabitliyinin gücləndirilməsi istiqamətində mövcud mexanizmlərin yenilənməsi, bu istiqamətdə “dövlət-özəl sektor” əməkdaşlığı prinsipinə əsaslanmaqla sığorta bazarı iştirakçılarının stimullaşdırılması, bu bazarın investisiya cəlb ediciliyinin yaxşılaşdırılması, xarici sığorta kompaniyaları ilə əlaqələrin sıxlaşdırılması və daha məhsuldar, həmçinin səmərəli fəaliyyət mexanizmləri hazırlanaraq tətbiq edilməlidir və s.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. 2017-ci il yanvar-dekabr ayları üzrə hesablanmış haqqları və sığorta ödənişləri haqqında məlumat (təcili məlumatlar əsasında; sığorta sinifləri üzrə). Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası. <https://www.fimsa.az>.
2. 2017-ci il yanvar-dekabr ayları üzrə hesablanmış sığorta haqqları və sığorta ödənişləri haqqında məlumat (təcili məlumatlar əsasında; sığorta şirkətləri üzrə) Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası. <https://www.fimsa.az>.
3. Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 06 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. Bakı, 2016. -59 s.
4. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası. Sığorta fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması. <https://www.fimsa.az>.
5. Xudiyev N.N. Sığortanın əsasları. Bakı, 2013.
6. İcbari sığorta haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 24 iyun 2011-ci il, № 165-IVQ.
7. İşsizlik sığortası haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 30 iyun 2017-ci il, №765-VQ.
8. Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. Bakı şəhəri, 6 dekabr 2016-cı il. <http://www.president.az>.
9. Sığorta fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 25 dekabr 2007-ci il, №519-IIIQ.
10. Sığorta haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 5 yanvar 1993-cü il, № 437.
11. Игони́на Л.Л., Базы́к Е.Ф. Особенности управления финансовой устойчивости страховых организаций. Финансы и кредит. Страхование сегодня. <http://www.insur-info.ru>.
12. Морозко Н.И. Методология управления финансами страховой системы. Дисс. д-ра экон. наук. Москва, 2007.-411 с.
13. Серикова Г.С. Факторы обеспечения финансовой устойчивости страховых компаний, Журнал «Современная наука», серия «Экономика и право», №1, 2012.
14. Худиев Н.Н. Совершенствование механизма налогообложения в страховых организациях. Москва: Финансы. 2012.- 287 с.
15. Янковская Д.Г. Учет и анализ в системе управления финансовыми результатами деятельности страховой организации. Дисс. канд. экон. наук. Казань, 1999.-223 с.

*Ибрагимов Кямал Мирсахиб оглы,
доктор философии по экономике,
Азербайджанский Государственный Экономический Университет,
Адрес: AZ 1001, г.Баку, Азербайджан,
ул.Истиглалият, 6
Email: kyamal.ibragimov@mail.ru
© Ибрагимов К.М., 2018*

Р Е З Ю М Е

СУЩЕСТВУЮЩИЕ ПОЛОЖЕНИЯ В СИСТЕМЕ СТРАХОВАНИЯ И ПРОБЛЕМЫ ФИНАНСОВОЙ СТАБИЛЬНОСТИ В СТРАХОВЫХ КОМПАНИЯХ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

В статье исследованы существующие положения в системе страхования и проблемы финансовой стабильности в страховых компаниях Азербайджана. С этой целью исследовано основа системы страхования в стране и ее особенности. Обращены внимание на научные подходы и взгляды по теоретическим основам финансовой стабильности страховых компаний. Дана динамика чисел страховых договоров, заключенные страховыми компаниями и организациями действующие в Азербайджане за 2010-2016 годы. Обращено внимание существующей проблемы по осуществлению деятельности страхования в стране. Акцентируется внимание на принципиальные вопросы и приоритетные задачи по развитию страхового рынка. Дана динамика общей суммы страховых договоров заключенные страховыми компаниями и организациями за 2010-2016 годы. Анализировано существующее положение по стоимости страхования и страховых выплат. Подготовлено динамика общей суммы страховых выплат в стране за 2010-2016 годы. Раскрыты основные принципы по деятельности страховых компаний в реализации страховых договоров и проблемой в этой сфере. Указано негативные факторы, влияющие на развития рынка страхования и направлений по их устранению. Особо обращено внимание совершенствованию деятельности страховых компаний в условиях глобальных экономических вызовов. Указаны пути по обеспечению финансовой стабильности в деятельности страховых компаний. Отмечены стратегические цели и задачи страховых компаний в контексте реализаций Стратегических Дорожных Карт по развитию финансовых услуг Азербайджанской Республики. Подготовлен ряд рекомендаций и даны предложения по проблемам финансовой стабильности в страховых компаниях в Азербайджане в нынешних условиях.

Ключевые слова: система страхования, процессы развития системы страхования, проблемы системы страхования, страховая деятельность, страховые компании, проблемы финансовой стабильности в страховых компаниях

*Ibragimov Kamal Mirsahib,
doctor of philosophy in economics,
Azerbaijan State Economic University
Address: AZ 1001, Baku, Azerbaijan,
Independence str., 6
E-mail: kyamal.ibragimov@mail.ru
© Ibragimov K.M., 2018*

S U M M A R Y

EXISTING PROVISIONS IN THE INSURANCE SYSTEM AND PROBLEMS OF FINANCIAL STABILITY IN INSURANCE COMPANIES IN AZERBAIJAN

Existing provisions in the insurance system and problems of financial stability in insurance companies in Azerbaijan are explored in the article. For this purpose, the bases of the insurance system in the country and its features have been explored. Attention is paid to scientific approaches and views on the theoretical foundations of the financial stability of insurance companies. Methodological approaches to financial stability in insurance companies are considered. The dynamics of the numbers of insurance contracts, concluded by insurance companies and organizations operating in Azerbaijan for 2010-2016 is given. Attention is drawn to the existing problem of carrying out insurance activities in the country. Attention is focused on fundamental issues and priority tasks for the development of the insurance market. Dynamics of the total amount of insurance contracts concluded by insurance companies and organizations for 2010-2016 is given. The existing position on the cost of insurance and insurance payments is analyzed. The dynamics of the total amount of insurance payments in the country for 2010-2016 is prepared. The main principles on the activity of insurance companies in the implementation of insurance contracts and the problem in this area are disclosed. The negative factors affecting the development of the insurance market and directions for their elimination are indicated. Particular attention to improving the activities of insurance companies in the face of global economic challenges is paid. The ways to ensure financial stability in the activities of insurance companies are indicated. The strategic goals and objectives of insurance companies are noted in the context of the implementation of the Strategic Road Maps on the development of financial services of the Republic of Azerbaijan. A number of recommendations and proposals on the problems of financial stability in insurance companies in Azerbaijan under current conditions are prepared and made.

Key words: insurance system, processes of development of the insurance system, problems of the insurance system, insurance activity, insurance companies, problems of financial stability in insurance companies.

İsgəndərova Mehriban Mirqasım qızı

Azərbaycan Kooperasiya

Universitetinin doktorantı

Ünvan: Bakı şəhəri, Azərbaycan, Binəqədi rayonu, Ənvər Xəlilov 46

E-mail: mehri_vahabzade@bk.ru

© İsgəndərova M.M., 2018

UOT-336.22; 338.33

KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNDƏ VERGİ POTENSİALI VƏ ONUN ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

X Ü L A S Ə

Azərbaycanda kiçik və orta biznesin tənzimlənməsində vergi siyasətinin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, stimullaşdırıcı funksiyalarını araşdırmaq və mövcud şəraitdə bu sahənin inkişaf tendensiyasını təhlil etməklə gələcək prioritetlərini dəqiqləşdirməkdən ibarətdir.

Azərbaycanda aparılmış əsaslı islahatlar sahibkarlıq fəaliyyəti üçün iqtisadi mühitin formalaşması ilə nəticələnmişdir. Və sahibkarlığın inkişafının davamlı xarakter daşması məqsədlə qanunvericilik mühitinin təkmilləşdirilməsi, kiçik və orta biznesin stimullaşdırılmasında vergi siyasətinin, müasir menecment və idarəetmə üsullarının tətbiqi, ölkədə müəyyən edilmiş iqtisadi inkişaf strategiyasında öz əksini tapmışdır. Sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi üçün güzəştli kreditlərin verilməsi, bank sektorunun və maliyyə-kredit münasibətlərinin inkişafı Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyət dairəsinin genişlənməsinə əlverişli mühitin formalaşmasını şərtləndirmişdir.

Açar sözlər: kiçik və orta sahibkarlıq, vergi siyasəti, vergi potensialı, sahibkarlığın inkişaf prioritetləri, biznes.

G İ R İ Ş

Müasir Azərbaycanda həyata keçirilən uğurlu iqtisadi siyasətin əsas məqsədlərindən biri də əlverişli biznes mühitini yaratmaqla bütün maliyyə mənbələri hesabına investisiyaları milli iqtisadiyyatın sektorlarına cəlb etmək və qeyri-neft sektorunun inkişafına nail olmaqdan ibarətdir. Qeyri-neft sektorunun hərtərəfli inkişafının təmin edilməsinin ən zəruri şərtlərindən biri kimi sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, ilk növbədə kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması milli iqtisadiyyatın əsas hədəflərindən biri kimi dəyərləndirilir. Bu baxımdan Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın tənzimlənməsində vergi siyasətinin xüsusiyyətlərinin ayırd edilməsi tədqiqatın məqsədi olaraq qəbul edilmişdir. Qeyd olunan məqsədə nail olunması üçün kiçik sahibkarlıq subyektlərinin mövcud vəziyyətinin təhlili və onun inkişaf meyillərinin üzə çıxarılması, sahibkarlıq mühitinin, sahibkarlığın regional strukturunun və inkişaf dinamikasının, sahibkarlığın dövlət tənzimlənməsi tədbirlərinin sistemliliyinin təhlili elmi araşdırmanın əsas vəzifələri kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının təmin edilməsi dövlət tərəfindən həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasətin ən mühüm vəzifələrindən biridir. Kiçik və orta biznesin inkişafı üçün əlverişli institusional mühitin yaradılması, iqtisadiyyatın diversifikasiyasına, qeyri-neft sektorunun şaxələndirmə prinsipi əsasında genişlənməsinə, yeni iş yerlərinin açılmasına, eyni zamanda onun modernləşdirilməsinə əlverişli şərait yaradır.

Azərbaycanda kiçik və orta biznesin tənzimlənməsində vergi siyasətinin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, stimullaşdırıcı funksiyalarını araşdırmaq və mövcud şəraitdə bu sahənin inkişaf tendensiyasını təhlil etməklə gələcək prioritetlərini dəqiqləşdirməkdən ibarətdir.

Müasir şəraitdə vergilərin imperativ səciyyəsi ilə əlaqədar olaraq, vergi ödəyicisi olan təşkilatlar sahibkarlıq fəaliyyətinin bütün mərhələlərində, eləcə də təşkilatın yaradılması, inkişafı və ləğv olunması prosesində vergi tərkibini və onun maliyyə nəticələrinə təsirini qiymətləndirirlər. Ehtimal etmək çətindir ki, təşkilatın sahibləri və idarəçiləri hələ yeni sahibkarlıq strukturunun yaradılması mərhələsində bu strukturun fəaliyyətinin vergi nəticələrini müstəqil surətdə, yaxud vergi məsləhətçilərinin köməyi ilə qiymətləndirməmiş olsunlar. Bu cür vergi nəticələri vergi potensialı adını alıb, yəni bu, biznesin icrasının müəyyən şəraitində və vergi ödəyicisinin konkret statusunda mümkün vergi ödənişləridir. Hər bir yeni maliyyə ili təkcə istehsal və maliyyə göstəricilərinin əsaslandırılması ilə deyil, həm də vergi potensialının qiymətləndirilməsi, hesablanan vergi proqnozları və planları ilə müşayiət olunur.

Təcrübə göstərir ki, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin vergi potensialı amilinin öyrənilməsi hər iki fəaliyyət tərəfi üçün sərfəli olur: təşkilat vergilərin ödənilməsi üçün real cari imkanların tam təsvirini görməkdə maraqlıdır, dövlət isə vergi ödəyicilərinin vergilərin ödənilməsi ilə əlaqədar öhdəliklərini yerinə yetirmək qabiliyyətini iqtisadi cəhətdən əsaslandırır.

Vergi potensialı anlayışı: baxışların təkamülü və iqtisadi mahiyyət, növlər. Yerli iqtisadçılar vergi potensialı anlayışından 1990-cı illərin ortalarında, Rusiya Federasiyasında müasir vergi sisteminin yaradılmasından etibarən istifadə etməyə başlayıblar. Zaman keçdikcə bu anlayış elmi sahədə sabit iqtisadi termin kimi istifadə olunmağa başlayıb və hal-hazırda vergi problemlərinə toxunulan normativ-hüquqi aktlarda geniş tətbiq edilir.

“Potensial” termininin mənası müxtəlif lüğətlərdə və ensiklopediyalarda mövcud resurslardan tam həcmdə istifadə etmək, yaxud hər hansı prosesin və ya halın gizli cəhətlərinin, əlamətlərinin və xüsusiyyətlərinin məcmusunu aşkara çıxarmaq **qabiliyyəti, ehtimalı, imkanı** (*capacity, ability, possibility*) kimi şərh olunur. Vergi potensialı anlayışının özü fərqli şəkildə izah olunur, bu izahların quruluşunun mahiyyəti isə bu halın nəzərdən keçirilməsinə müəllif yanaşmasından irəli gəlir.

1990-cı illərdə və 2000-ci illərin əvvəllərində yerli iqtisadiyyat elmində meydana çıxan 3 yanaşma daha dəqiq şərh edilərək əsaslandırılıb. İki əsas yanaşma: resurs yanaşması və məbləğ yanaşması daha geniş yayılıb.

Həmin alimlərin **resurs yanaşması** adlanan yanaşma çərçivəsində irəli sürdükləri vergi potensialının izahı da buradan irəli gəlir. Bu yanaşmaya əsasən, vergi potensialı vergi resurslarının, onların dəyərinin qiymətləndirilməsi isə təzahür olunan məcmusudur.

TƏDQIQATIN NƏZƏRİ METODOLOJİ ƏSASLARI

Nəzərinizə çatdırmaq istərdim ki, son 14 ildə Azərbaycanda aparılmış əsaslı islahatlar sahibkarlıq fəaliyyəti üçün iqtisadi mühitin formalaşması ilə nəticələnmişdir. Və sahibkarlığın inkişafının davamlı xarakter daşması məqsədilə qanunvericilik mühitinin təkmilləşdirilməsi, kiçik və orta biznesin stimullaşdırılmasında vergi siyasətinin, müasir menecment və idarəetmə üsullarının tətbiqi, ölkədə müəyyən edilmiş iqtisadi inkişaf strategiyasında öz əksini tapmışdır. Sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi üçün güzəştli kreditlərin verilməsi, bank sektorunun və maliyyə-kredit münasibətlərinin inkişafı Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyət dairəsinin genişlənməsinə əlverişli mühitin formalaşmasını şərtləndirmişdir.

İqtisadi münasibətlərinin inkişafının müasir mərhələlərində kiçik və orta sahibkarlığın stimullaşdırılması dövlət tərəfindən həyata keçirilən vergi siyasəti ilə yanaşı, digər xarakterli müxtəlif amillərdən də asılıdır.

Vergi siyasətinin və potensialının kiçik və orta sahibkarlığın inkişafındakı rolunun artırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər müstəvisində inteqrasiya meyllərinin güclənməsi, dünyada baş verən qloballaşma proseslərinin genişlənməsi, vergi siyasəti sahəsində informasiya mübadiləsinin sürətlənməsi kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı problemlərinin araşdırılmasında vahid və beynəlxalq aləmdə qəbul edilmiş standartların yaradılması zərurətini tələb edir.

Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının prioritetləri daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı və dövlət dəstəyinin təmin olunması üçün kifayət qədər normativ-hüquqi sənədlər qəbul olunmuş və icraya yönəldilmişdir.

Vergi siyasəti milli iqtisadiyyatın bütün səbələrinə, o cümlədən kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına təsir göstərir. Vergi siyasəti kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin qeydiyyatından başlamış, onun gələcək inkişafının təmin edilməsində əsas rol oynayır. Vergi siyasətinin obyekt baxımından kiçik və orta biznes öz xüsusiyyətləri etibarlı ilə iri sahibkarlıq subyektlərindən fərqlidir. Belə ki, vergi siyasətinin stimullaşdırıcı funksiyalarının gücləndirilməsi üçün kiçik və orta sahibkarlıq sahəsində mövcud vəziyyət və onun inkişaf meylləri adekvat şəkildə təhlil edilməli və nəticəsi olaraq müvafiq təkliflər verilməlidir.

Vergi sisteminə və vergitutma prinsiplərinə kiçik və iri biznes strukturlarının münasibəti fərqli olur. Belə ki, iri biznes strukturları müxtəlif növ vergi planlaşdırılması üsulları vasitəsi ilə vergi xərclərini minimuma endirməyə çalışırlar. Azərbaycanda hal-hazırda beynəlxalq şirkətlər, korporasiyalar və tərkibi çoxlu sayda qarşılıqlı asılı olan hüquqi şəxslərdən ibarət transmilli şirkətlər fəaliyyət göstərir. Ölkədə şirkətlərin sayının artması bir tərəfdən ölkənin iqtisadi inkişaf tempini gücləndirir, investisiya yatırımların həcmi artır, baş verir, yeni iş yerləri yaradılır, əhalinin sosial-rifahı və həyat tərzini keyfiyyətcə yeni mərhələyə qaldırır, digər tərəfdən isə vergi orqanlarının şirkətlərin gəlir və xərclərinin düzgün müəyyən edilməsini və vergitutma ilə bağlı məsələləri daha dərinlən araşdırılmasını zəruri edir.

Azərbaycanda qüvvədə olan vergi qanunvericiliyinə əsasən kiçik və orta biznes subyektlərinin əksəriyyəti sadələşdirilmiş vergi rejimində fəaliyyət göstərən hüquqi və fiziki şəxslərdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, kiçik və orta biznesin inkişafında bir çox ölkələrdə,

dövriyyədən asılı olmayaraq, hipotetik vergi tətbiq olunur.

Vergi potensialının izahında təsərrüfat subyektinin vergi potensialının həm daxili mahiyyəti, həm də xarici təzahür forması öz əksini tapır. İqtisadi təcrübədə vergi potensialının bu təzahür xüsusiyyətləri bu anlayışın tətbiqinin iki aspektini (keyfiyyət və kəmiyyət) ayırmağa imkan yaradır.

Təsərrüfat subyektinin vergi potensialı anlayışını, vergi statusundan və təsərrüfat şəraitindən çıxış etməklə, vergi qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş həcmdə müəyyən vaxt müddətində təsərrüfat subyekti tərəfindən büdcə sisteminə ödənilməli olan vergi ödənişləri şəklində gəlirin dövlət tərəfindən əldə edilməsi imkanı kimi şərh etmək olar.

Vergi potensialı sabit kəmiyyət deyil; o hesabat və ya vergi dövründə təsərrüfat subyektinin fəaliyyətində meydana çıxan çoxsaylı amillərin təsiri altında dəyişən bir kəmiyyətdir. Təsərrüfat subyektinin vergi potensialının formalaşması və həyata keçirilməsi ehtimal səciyyəsi daşıyır və müxtəlif amillərin təsiri altında ciddi şəkildə dəyişən təsərrüfat fəaliyyətinin xüsusiyyətlərindən asılı olur. Buna görə də gələcək üçün müəyyən olunan vergi mədaxillərinin göstəricisi, yaxud *proqnozlaşdırılan* vergi potensialı vergi ödənişlərinin qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş göstəricisindən, yaxud real (mövcud) vergi potensialından, eləcə də faktiki surətdə icra edilmiş vergi ödənişlərinin statistik göstəricisindən, yəni *icra olunmuş* vergi potensialından fərqlənir.

İqtisadi böhran dövründə vergi potensialının proqnozlaşdırılmasının çətinləşməsi, vergi qanunvericiliyində aparılan mütəmadi dəyişikliklər səbəbindən proqnozlaşdırma miqyasının genişləndirilməsinin zəruri olması proqnozlaşdırma prosesinə yeni metodiki yanaşmaların tətbiq olunmasını tələb edir. Bu yanaşmaların tətbiqi vergi potensialının proqnoz səviyyəsini yüksəldə, səhvlərin sayını azalda, qəbul edilən qərarların effektivliyinə müsbət təsir göstərə bilər.

Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərində vergi potensialının proqnozlaşdırılması üzrə optimal metodikaların tətbiqi hər hansı tədbirin görülməsi, yaxud təsərrüfat subyektinin fəaliyyət istiqamətinin müəyyən olunması ilə əlaqədar daha obyektiv qərarın qəbul olunmasına şərait yaradır. Bu yolla xarici və daxili amillərin təşkilatın vergi potensialına mümkün təsirləri daha dolğun şəkildə nəzərə alınır.

Təşkilatın vergi yükünün mahiyyətinin öyrənilməsi hər zaman bu göstəricini qiymətləndirmək, eləcə də dövlətin öz funksiyalarını yerinə yetirməsi üçün dövlət büdcəsinin dolğunluğunun zəruri tərkib hissəsi kimi, işgüzar fəallığın təmin edilməsi məqsədi ilə bu göstəricisinin həddi qiymətlərini təyin etmək zərurəti baxımından həyata keçirilib. İstər bütünlüklə iqtisadiyyat, istərsə də ayrı-ayrı təşkilatlar səviyyəsində dinamik surətdə dəyişən xarici mühitdə vergi yükünün həddi qiymətlərinin müəyyən olunması onun mütləq qaydada tənzimlənməsini nəzərdə tutur.

Qeyd olunan məbləğ yanaşmasının müəllifləri vergi potensialını da müvafiq surətdə şərh ediblər: vergi potensialı müəyyən vaxt müddətində dövlətin (federal və regional səviyələrdə) və bələdiyyə qurumlarının büdcə sisteminin büdcələrinə daxil olan və mövcud vergi qanunvericiliyinin şərtlərinə əsasən hesablanan vergi mədaxillərinin potensial məbləğini nəzərdə tutur.

2000-ci illərin əvvəllərində müstəqil, lakin bir-birini qarşılıqlı surətdə tamamlayan iqtisadi təfəkkürün cərəyanlarından ibarət olan 3 yanaşma (resurs, məbləğ və maliyyə yanaş-

maları) əsasında vergi potensialının bir iqtisadi hal kimi nəzərdən keçirilməsinə yeni, yaradıcı yanaşma meydana çıxıb.

“Yaradıcı yanaşma” adlı bu yanaşmanın nümayəndələri tərəfindən irəli sürülən vergi potensialının izahı onun təzahürünün xarici forması nəzərə alınmaqla onun iqtisadi təbiətini daha dəqiq səciyyələndirir. Bu cür şərhə müvafiq olaraq, təsərrüfat sisteminin vergi potensialı bu sistemin istənilən səviyyədə büdcədə vergi gəlirləri yaratmaq qabiliyyəti kimi izah olunur ki, bu da vergi mexanizminin işinə təsir göstərən xarici və daxili amillərin məcmusu ilə müəyyən olunur.

Yaradıcı yanaşmaya əsaslanaraq, təsərrüfat subyektinin vergi potensialının ən mühüm aspektlərini aşağıdakı qaydada şərh etmək olar:

1) Təsərrüfat sisteminin vergi ödənişləri yaratmaq qabiliyyəti vergi potensialının aqreqasiya səciyyəsinə əks etdirir;

2) Müəyyən həcmdə vergi gəlirlərinin büdcə sisteminə daxil olmasının mümkünlüyü onun formalaşmasında məhdudiyyətlərin olduğunu göstərir;

3) Dövlətin maliyyə resursları ilə təmin olunmasının zəruriliyi vergi potensialının qiymətləndirilməsi metodikasından istifadə olunmasını və onun tam surətdə icra olunmasına nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Beləliklə, təsərrüfat subyektinin vergi potensialı anlayışını, vergi statusundan və təsərrüfat şəraitindən çıxış etməklə, vergi qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş həcmdə müəyyən vaxt müddətində təsərrüfat subyekti tərəfindən büdcə sisteminə ödənilməli olan vergi ödənişləri şəklində gəlirin dövlət tərəfindən əldə edilməsi imkanı kimi şərh etmək olar.

Göründüyü kimi, təsərrüfat subyektinin vergi potensialı vergi mədaxilindən, yəni vergi ödənişlərinin faktiki olaraq büdcə sisteminə daxil olmasından, eləcə də vergi hesablanmasından, yəni vergi ödəyicisinin vergi və mühasibat uçotunda vergi öhdəliklərinin rəsmi qaydada hesablanmasından fərqlənir.

NƏTİCƏ VƏ MÜZAKİRƏLƏR

Aparılan tədqiqatlardan əldə olunan nəticələrə uyğun olaraq qeyd edə bilərik ki, təsərrüfat subyektinin vergi potensialı təsərrüfat fəaliyyətinin vergi tərkibini müəyyən edən iki əsas amillər qrupunun: biznesin aparılmasının iqtisadi şəraitinin və hesabat (vergi) dövründə qüvvədə olan vergi sisteminin xüsusiyyətlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin əsas mahiyyətini təşkil edir.

Vergi potensialının izahında təsərrüfat subyektinin vergi potensialının həm daxili mahiyyəti, həm də xarici təzahür forması öz əksini tapır. İqtisadi təcrübədə vergi potensialının bu təzahür xüsusiyyətləri bu anlayışın tətbiqinin iki aspektini (keyfiyyət və kəmiyyət) ayırmağa imkan yaradır.

Tədqiqatdan müəyyən olunur ki, vergi potensialını aşağıdakı meyarlar üzrə fərqləndirmək lazımdır:

- büdcə və vergi sisteminin səviyyəsinə görə - ölkə iqtisadiyyatının vergi potensialı (genişləndirilmiş RF Hökumətinin konsolidasiya olunmuş büdcəsi); federal büdcə, Federasiya subyektlərinin və bələdiyyə qurumlarının konsolidasiya olunmuş büdcəsi;

- iqtisadi fəaliyyət növlərinin ümumrusiya təsnifatçısına (İFNÜT) müvafiq surətdə

iqtisadi fəaliyyət növlərinə, iqtisadiyyatın sahələrinə görə;

- vergi qruplarına görə - vasitəli vergilərin, birbaşa vergilərin, “əməkhaqqı” vergilərinin vergi potensialı;

- vergi növlərinə görə - əlavə dəyər vergisinin (ƏDV), mənfəət vergisinin və s. vergi potensialı;

- təsərrüfat subyektlərinin növlərinə görə - iri və ən iri vergi ödəyicilərinin vergi potensialı, vergi ödəyicilərinin konsolidasiya olunmuş qruplarının vergi potensialı, integrasiya olunmuş şirkətlər qrupunun vergi potensialı və s.;

- vaxt miqyasına görə - strateji vergi potensialı; cari il üzrə vergi potensialı, qarşıdan gələn rüb üzrə vergi potensialı;

- idarəetmə əlamətlərinə görə - proqnozlaşdırılan, real və faktiki vergi potensialı.

Qeyd edək ki, vergi potensialı sabit kəmiyyət deyil; o, hesabat və ya vergi dövründə təsərrüfat subyektinin fəaliyyətində meydana çıxan çoxsaylı amillərin təsiri altında dəyişən bir kəmiyyətdir. Təsərrüfat subyektinin vergi potensialının formalaşması və həyata keçirilməsi ehtimal səciyyəsi daşıyır və müxtəlif amillərin təsiri altında ciddi şəkildə dəyişən təsərrüfat fəaliyyətinin xüsusiyyətlərindən asılı olur. Buna görə də gələcək üçün müəyyən olunan vergi mədaxillərinin göstəricisi, yaxud proqnozlaşdırılan vergi potensialı vergi ödənişlərinin qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş göstəricisindən, yaxud real (mövcud) vergi potensialından, eləcə də faktiki surətdə icra edilmiş vergi ödənişlərinin statistik göstəricisindən, yəni *icra* olunmuş vergi potensialından fərqlənir.

İqtisadi böhran dövründə vergi potensialının proqnozlaşdırılmasının çətinləşməsi, vergi qanunvericiliyində aparılan mütəmadi dəyişikliklər səbəbindən proqnozlaşdırma miqyasının genişləndirilməsinin zəruri olması proqnozlaşdırma prosesinə yeni metodiki yanaşmaların tətbiq olunmasını tələb edir. Bu yanaşmaların tətbiqi vergi potensialının proqnoz səviyyəsini yüksəldə, səhvlərin sayını azalda, qəbul edilən qərarların effektivliyinə müsbət təsir göstərə bilər. Təşkilatın xarici və daxili mühitində şərait dəyişiklikləri nəzərə alınmaqla, müasir metodika qəbul edilən idarəetmə qərarlarının nəticələrinin daha ətraflı şəkildə təhlil olunmasını təmin etməlidir.

Aparılan təhlillərdən əldə olunan nəticələrə uyğun olaraq, müəyyən olunur ki, təşkilatın vergi potensialının proqnozlaşdırılmasının rolu aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:

- təşkilatın yaradılması mərhələsində onun fəaliyyətinin proqnozlaşdırılan maliyyə nəticələrini obyektiv qiymətləndirmək üçün təşkilatın vergi potensialını müəyyən etmək;

- idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinin, qanunvericiliyin dəyişilməsinin, xarici amillərin mövcud təşkilatın maliyyə nəticələrinə təsirinin effektini təhlil etmək;

- təşkilatın sahə göstəriciləri ilə müqayisədə onun vergi yükünün səviyyəsini müəyyən etmək və bunun əsasında təşkilatın vergi xərclərinin azaldılması ilə əlaqədar qərarların iqtisadi məqsədəuyğunluğu və vergi siyasətinin effektivliyi haqqında nəticə çıxarmaq;

- şəxsi vəsaitlər hesabına vergi öhdəliklərini yerinə yetirmək imkanını qiymətləndirmək.

Tədqiqat göstərir ki, təşkilatın vergi potensialına dair layihələrin proqnozlaşdırılmasının və təhlilinin əsas vəzifələri aşağıdakı kimi ola bilər:

- təşkilatın cari vergi potensialının müəyyən olunması;

- məkan-zaman kəsiyində vergi potensialında baş verən dəyişikliklərin aşkarlanması və

qiymətləndirilməsi;

- vergi potensialının dəyişilməsinə səbəb olan əsas amillərin aşkarlanması və qiymətləndirilməsi;

- vergi potensialının dəyişilməsi proqnozunun qurulması;

- təşkilatın vergi ödənişləri ilə onun fəaliyyətinin nəticələri arasındakı nisbətə qiymətləndirilməsi;

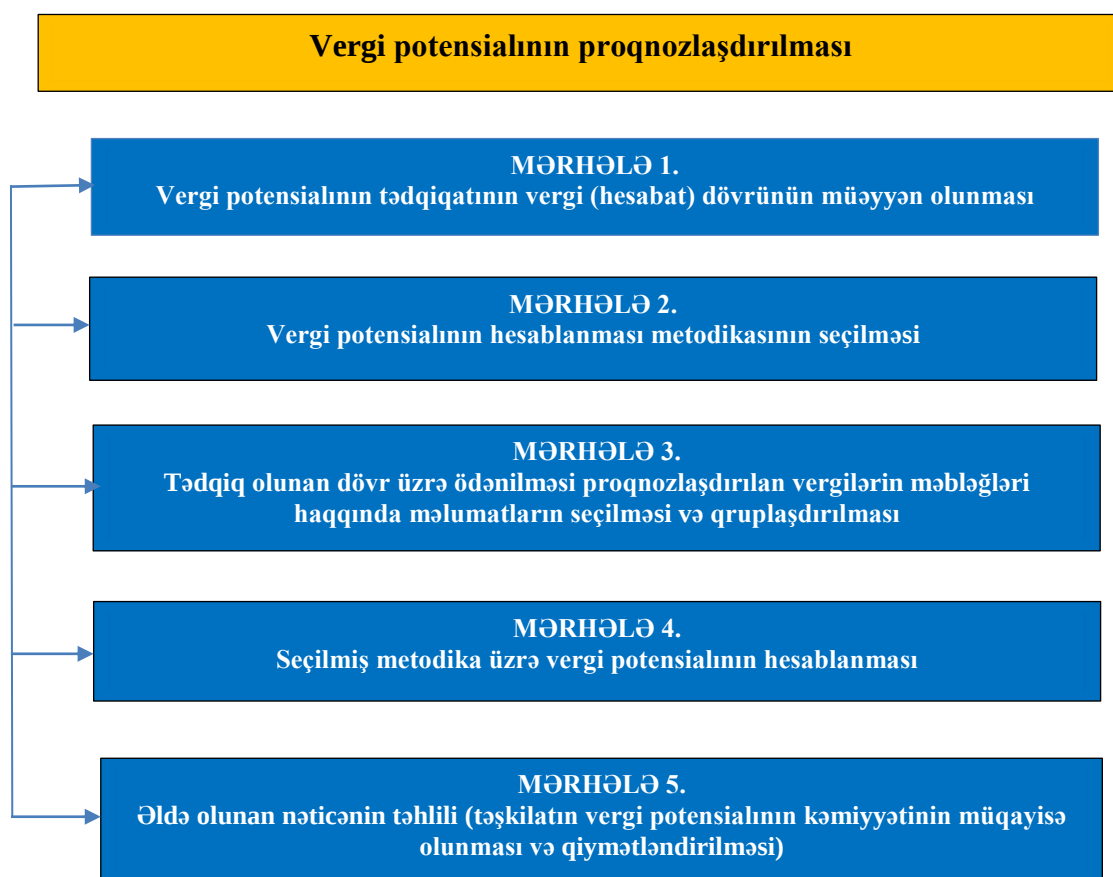
- təşkilatın maliyyə elementi kimi, vergi tərkibinin idarə olunmasının effektivliyinin qiymətləndirilməsi;

- vergi intizamına riayət olunmasının qiymətləndirilməsi.

Vergi potensialının proqnozlaşdırılmasının rolunun böyüklüyünü nəzərə alaraq, bu prosesi təkmilləşdirmək lazımdır.

Təşkilatın vergi potensialını müəyyən edərkən vergi sahəsinin tərkibi, yəni təşkilat tərəfindən ölkənin büdcə sisteminə ödənilən icbari ödənişlər təyin edilməli və hesabatla salınmalıdır.

Təşkilatın vergi potensialının proqnozlaşdırılmasının əsas mərhələləri şəkil 1-də göstərilir.

Şəkil 1. Təşkilatın vergi potensialının proqnozlaşdırılmasının mərhələləri.

Təşkilatın vergi potensialının proqnozlaşdırılmasının təşkili müxtəlif idarəetmə strukturlarının qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutur. İlkin mərhələdə mühasibat uçotu şöbəsi mühasibat uçotunun müvafiq hesabları üzrə faktiki məlumatları formalaşdıraraq konsolidasiya edir və bundan sonra, müvafiq registrlər və hesabatlılıq formaları tərtib edərək cari dövrün mühasibat uçotunun məlumatlar sistemini yaradır. İkinci mərhələdə təşkilatın struktur bölmələri müvafiq fəaliyyət sektoru üzrə əvvəlki dövrə aid əldə olunan mühasibat uçotu məlumatları əsasında vergi potensialı haqqında proqnoz məlumatlarını hazırlayır. Bu zaman fəaliyyətin proqnozlaşdırılan dəyişikliyi - məsələn, buraxılan elektrik enerjisinin miqdarının artması (azalması), eləcə də təşkilatın işinin nəticələrinə təsir göstərə bilən bu və ya digər fəaliyyət sahələrinin idarə olunmasına dair digər qərarlar nəzərə alınır. Hesablama məlumatları əsasında müvafiq dövr üzrə balansın bütün maddələrinin dəyişilməsi proqnozu formalaşdırılır.

Üçüncü mərhələdə büdcə planlaşdırması şöbəsi əldə olunan bütün proqnoz göstəricilərini vahid sənəddə ümumiləşdirir və bu sənədin hazırlanması nəticəsində müvafiq proqnoz dövrü üzrə biznes-plan tərtib olunur. Bu sistemdə dördüncü – yekun və ən vacib mərhələ gələcək dövr üçün vergi səciyyəli icbari ödənişlərin və potensial vergi ödənişlərinin həcmnin hesablanmasıdır – bunsuz biznes-planı tamamlamaq mümkün olmayacaq. Biznes-plan vergi potensialının proqnozunun həyata keçirilməsi üçün ayrılmaz məlumat mənbəyi hesab olunur, çünki biznes-planın tərkibindəki məlumatlar olmadan təşkilat vergi potensialını proqnozlaşdırma bilməz.

Y E K U N

Müasir dövrdə təsərrüfat subyektlərinin vergi potensialının proqnozlaşdırılması üzrə optimal metodikaların tətbiqi hər hansı tədbirin görülməsi, yaxud təsərrüfat subyektinin fəaliyyət istiqamətinin müəyyən olunması ilə əlaqədar daha obyektiv qərarın qəbul olunmasına şərait yaradır. Bu yolla xarici və daxili amillərin təşkilatın vergi potensialına mümkün təsirləri daha dolğun şəkildə nəzərə alınır.

Təsərrüfat subyektinin ümumi göstəricilərindən əlavə, analoji fəaliyyət növləri ilə məşğul olan təşkilatların işinin çərçivəsində sektorlar üzrə təhlil aparmaq imkanı var – bu hal aparılan qiymətləndirmənin və təhlilin keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldir.

Təşkilatın vergi potensialının proqnozlaşdırılması ilə əlaqədar, təsərrüfat dövriyyəsinin xüsusiyyətlərinin və iqtisadi potensialın həyata keçirilməsi dərəcəsinin nəzərə alınmasına, yəni maliyyə səmərəliliyi dinamikasının, işgüzar fəallıq göstəricilərinin təsərrüfat fəaliyyətinin effektivliyinin nəzərə alınmasına əsaslanan müasir metodikaları nəzərdən keçirək.

Təşkilatda vergi potensialının iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış qaydada hesablanması metodikasının funksional xüsusiyyətləri kifayət qədər əhatəli şəkildə araşdırılıb. Bu xüsusiyyətlər vergi potensialının əsaslandırılması metodikasının xüsusiyyətlərinin aşkarlanmasını əsaslandırır. Metodikanın xüsusiyyətləri öyrənilmə ardıcılığı və quruluşunun qısalığı nöqtəyindən müəyyən düzəlişlərə məruz qalıb. Bizim fikrimizcə, metodikanın məzmununu aşağıdakı əsas müddəalarla təqdim etmək olar:

- vergi tutulmalı olan obyektlərin meydana çıxmasının sisteməlik şəkildə izlənməsi, vergi bazasının, eləcə də büdcəyə ödənilməli olan vergi məbləğlərinin müəyyən olunması və korrektə edilməsi; iqtisadi sistemdə müxtəlif fəaliyyət amillərinin və istehsal-kommersiya təşkilinin xüsusiyyətlərinin tam şəkildə nəzərə alınması;

- müxtəlif maliyyə-istehsal parametrlərinin səciyyəvi olduğu profil və qeyri-profil fəaliyyətini ayırmaq məqsədi ilə təşkilatın aktivlərinin istifadə istiqamətinin vergi potensialına təsirinin nəzərə alınması;

- təsərrüfat fəaliyyətinin planda nəzərdə tutulmayan ayrı-ayrı amillərini nəzərə almaq zəruri olduqda, vergi potensialının proqnozlarını modifikasiya etmək imkanı;

- təsərrüfat subyektinin təşkilati strukturlarının bütün növləri (üfüqi və şaquli qaydada inteqrasiya olunmuş, strukturuna görə sadə və mürəkkəb növləri), eləcə də təsərrüfat fəaliyyətinin növləri və sahələri üçün metodikanın universallığı;

- real vergi potensialının qiymətləndirilməsinin səmərəliliyinə iqtisadi təhlil üsulunun köməyi ilə nail olunur;

- hər bir təşkilatın fəaliyyət şəraiti (yenidən təşkil, mühəndislik, bölünmə, çevrilmə prosesləri), eləcə də vergi siyasətindəki cari dəyişikliklər nəzərə alınmaqla, təşkilatda tətbiq edilən vergi nəzarəti üsullarının təsirliliyinin öyrənilməsi və təhlili.

Metodika hər bir təcrübəçi mütəxəssis və ya nəzəriyyəçi üçün əlçatan olmalı və tam şəkildə statistik informasiya massivinə əsaslanmalıdır.

Vergi potensialının proqnozlaşdırılmasında tərkibindəki üsullarla fərqlənən müxtəlif metodikaları da tətbiq etmək mümkündür. Bunlar çoxvariantlı proqnozları həyata keçirməyə imkan verən hesablama-analitik üsul, vasitəli qiymətləndirməyə əsaslanan üsul və modelləşdirmə üsuludur.

Təşkilatın vergi yükünün mahiyyətinin öyrənilməsi hər zaman bu göstəricini qiymətləndirmək, eləcə də dövlətin öz funksiyalarını yerinə yetirməsi üçün dövlət büdcəsinin dolğunluğunun zəruri tərkib hissəsi kimi, işgüzar fəallığın təmin edilməsi məqsədi ilə bu göstəricisinin həddi qiymətlərini təyin etmək zərurəti baxımından həyata keçirilib

Buna görə də vergi yükünün qiymətləndirilməsi və tənzimlənməsi dövlətin vergi siyasətinin ayrılmaz tərkib hissəsi hesab olunur. O “vergitutma sahəsində dövlətin həyata keçirdiyi, dövlətin və vergi ödəyicilərinin mənafeyinin qarşılınması nəzərə alınmaqla qurulan tədbirlər sistemindən” ibarətdir. Təşkilatın vergi yükü iqtisadiyyatın vergi yükü ilə birlikdə bütünlüklə bu mənafelərin qarşılınmasına nail olub-olmamağın əlaməti kimi çıxış edir. Eyni zamanda, vergi siyasəti dövlət tənzimlənməsinin dolayı üsuludur, çünki o hüquqi və fiziki şəxslərin fəaliyyətində iqtisadi maraqlılığın və ya maraqsızlığın şərtlərini təmin edir, onun əsas istiqaməti isə iqtisadi artımı təmin etməkdən ibarətdir. Vergi tənzimlənməsi dövlət tənzimlənməsinin bir hissəsi kimi, öz növbəsində, vergi planlaşdırması ilə bilavasitə əlaqəli olan vergi menecmentinin funksional elementidir. Vergi öhdəliyinin optimallaşdırılması vergi tənzimlənməsi sahəsində xüsusi yer tutur. Bu prosesin mahiyyəti qiymət, maliyyə və tənzimləyici funksiyalar arasında vergi tarazlığına nail olmaqdan ibarətdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, Bakı-2001.
2. "Azərbaycan Respublikasının regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı" ARSK. Statistika məcmu. Bakı-2004-2008, 2009-2013, 2014-2018.
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 06 dekabr 2018-ci il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi".
4. Kəlbəyev Y.A. Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın dərinləşməsi problemləri. Monoqrafiya. Bakı 2005.
5. Məmmədov T., Musayev A., Sadıqov M., Rzayev Z., Kəlbəyev Y. Vergitutmanın nəzəri-metodoloji əsasları. Bakı, 2011.
6. Məmmədov Z.F. Azərbaycanın pul-kredit siyasətinin inkişaf tendensiyasının əsasları. Bakı, 2008.
7. Namazova C.B. İnvestisiya qoyuluşlarının inkişaf perspektivləri. Monoqrafiya. Bakı-2010.
8. "Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu (əlavə və dəyişikliklər nəzərə alınmaqla).
9. Sadıqov M.M. Beynəlxalq valyuta-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul-kredit sistemi. 2013.
10. Səmədzadə Z.Ə. Çin qlobal dünya iqtisadiyyatında, Bakı-2009, 607 s.

На русском языке:

1. Ажинова Е.Ф. Методики исчисления величины налоговой нагрузки предприятий, аудит и финансовый анализ, 2011, № 2.
2. Барулин С.В. «Налоги как инструмент государственного регулирования экономики», Финансы № 1, 2006.
3. Васильев С.В. Правовые средства налогового стимулирования инновационной деятельности. Москва, 2008.
4. Гуляев В.И. Налоги состояние, проблемы и решения, Финансы, 2005.
5. Дуканич Л.В. Налоги и налогообложение. Учебники и учебное пособия. 2012.
6. Николенко Н.П. Налогообложение: проблемы и пути их решения, Страховое ревью. 2008, № 12.
7. Пансков В.Г. Налоги и налогообложение: теория и практика. Учебник М.: Юрайт, 2012.

*Искендерова Мехрибан Миркасим кызы
Азербайджанский Университет Кооперации*

докторант

Адрес: Баку, Азербайджан,

Бинагадинский район, Анвар Халилов 46

e-mail: mehri_vahabzade@bk.ru

© Искендерова М.М., 2018

НАЛОГОВЫЙ ПОТЕНЦИАЛ В МАЛОЙ И В СРЕДНЕЙ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И НАПРАВЛЕНИЯ ЕГО ПОВЫШЕНИЯ

Р Е З Ю М Е

На наш взгляд, возможно определить особенности налоговой политики в развитии малого и среднего предпринимательства, разобрать стимулирующие функции и уточнить дальнейшие приоритеты, проанализировав тенденции развития данной отрасли в нынешних условиях.

Обоснованные реформы, проведённые в Азербайджане, привели к формированию экономической среды для предпринимательской деятельности. Усовершенствование законодательной среды с целью обеспечения продолжительного развития предпринимательства, применение налоговой политики, современных методов менеджмента и управления в стимулировании малого и среднего бизнеса нашло своё отражение в стратегии экономического развития, установленной в стране. Выдача льготных кредитов для развития предпринимательства, а также развитие банковского сектора и финансово-кредитных отношений обуславливает формирование благоприятной налоговой среды и потенциал для расширения деятельности субъектов малого и среднего предпринимательства в Азербайджане.

Ключевые слова: Малое и среднее предпринимательство, налоговая политика, налоговый потенциал, приоритеты развития предпринимательства, бизнес.

*Iskenderova Mehriban Mirkasim
Azerbaijan University of Cooperation
doctoral student
Address: Baku, Azerbaijan,
Binagadi district, Anwar Khalilov 46
e-mail: mehri_vahabzade@bk.ru
© Iskenderova M.M., 2018*

TAX POTENTIAL IN SMALL AND IN MEDIUM ENTERPRISE ACTIVITY AND DIRECTIONS OF ITS IMPROVEMENT

S U M M A R Y

In our opinion, it is possible to determine the features of the tax policy in development of small and medium entrepreneurship, review the stimulating functions and fix the further priorities analyzing the tendencies of development of this sector in the present conditions.

The grounded reforms implemented in Azerbaijan caused formation of economic environment for the entrepreneurship activity. Improvement of the legislative environment for the purpose of durable development of entrepreneurship, application of the tax policy, modern methods of management and supervision in stimulation of the small and medium business are expressed in the economic development strategy fixed in the country. Disbursement of discount credits for development of entrepreneurship as well as development of the banking sector and financial-credit relations stipulate formation of favorable conditions for expansion of activity of the subjects of small and medium entrepreneurship in Azerbaijan.

Key words: Small and medium entrepreneurship, tax policy, tax potential, priorities of development of entrepreneurship, business.

*Əliyev Şəfa Tiflis oğlu,
iqtisad elmləri doktoru,
Sumqayıt Dövlət Universitetinin
“Dünya iqtisadiyyatı və marketing”
kafedrasının professoru*

*Ünvan: AZ 5008, Sumqayıt şəhəri, Azərbaycan,
43-cü məhəllə.*

E-mail: shafaaliyev@gmail.com

© Əliyev Ş.T., 2018

UOT - 339.9

QLOBAL ÇAĞIRIŞLAR ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCANIN BEYNƏLXALQ İQTİSADİ PROSESLƏRDƏ MANEVRİLİLİK İMKANLARININ ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

X Ü L A S Ə

Məqalədə global çağırışlar şəraitində Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi proseslərdə manevrlik imkanlarının artırılması istiqamətləri tədqiq olunmuşdur. Bu məqsədlə ölkəmizin beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində iştirakı, beynəlxalq əməkdaşlıq istiqamətləri və əlaqələri təhlil olunmuşdur. Azərbaycan bir çox ölkələrlə strateji əməkdaşlıq səviyyəsinə qədər inkişaf edə bilməsi əsaslandırılmışdır. Türkiyə, Rusiya Federasiyası, Böyük Britaniya, İtaliya, Ukrayna, Belarus, Qazaxıstan və s. ölkələrlə iqtisadi əməkdaşlığın vacib istiqamətləri göstərilmişdir. Öləkinin xarici ticarət strategiyasının əsasları verilmişdir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyinin artırılması istiqamətində dövlətin iqtisadi siyasəti və onun stimullaşdırıcı mexanizmlərinin mahiyyəti açıqlanmışdır. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində Azərbaycan iqtisadiyyatının müasir mövqeyi və inkişaf meyilləri verilmişdir. Təbii ehtiyatlardan və milli resurslardan istifadə edilməsi istiqamətində dünya səviyyəli hasilat və nəql layihələrinin reallaşdırılmasının əhəmiyyəti açıqlanmışdır. Azərbaycan Respublikasında xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası təhlil edilmişdir. Xarici ticarət dövriyyəsinin strukturunun təkmilləşdirilməsi problemləri açıqlanmışdır. Ayrı-ayrı ölkələrlə xarici iqtisadi əlaqələrinin mühümlüyü əsaslandırılmışdır. Xarici ticarət dövriyyəsində ölkə qruplarının payı verilmişdir. Azərbaycan Respublikasında Beynəlxalq Standart Ticarət Təsnifatı üzrə 2016-cı il üçün ixracın və idxalın quruluşu təhlil olunmuşdur. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatların yaradılmasını şərtləndirən mühüm amillər açıqlanmışdır. Ölkələrarası iqtisadi əməkdaşlığın genişlənməsinə mane olan bəzərlərin aradan qaldırılmasının vacibliyi göstərilmişdir. Beynəlxalq əməkdaşlığın global iqtisadi çağırışlara uyğun olaraq tənizmlənməsi problemlərinə toxunulmuşdur. Bu istiqamətdə milli qanunvericilik aktlarının, normativlərinin və standartlarının uyğunlaşdırılması proseslərinin sürətləndirilməsinin vacibliyi əsaslandırılmışdır. Mütərəqqi dünya təcrübəsindən istifadə etməklə, milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadi proseslərində mövqeyinin gücləndirilməsinin əhəmiyyəti açıqlanmışdır. Azərbaycanın Ümumdünya Ticarət Təşkilatına daxil olmasının tezləşdirilməsinin aktuallığı qabardılmışdır. Məqalənin sonunda global çağırışlar şəraitində Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi proseslərdə manevrlik imkanlarının artırılması istiqamətləri üzrə bir sıra təkliflər və tövsiyələr verilmişdir.

Açar sözləri: global iqtisadi çağırışlar, Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi proseslərdə əsas hədəfləri, Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi proseslərdə manevrlik imkanları, Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi təşkilatla əlaqələri, Azərbaycanın Ümumdünya Ticarət Təşkilatına daxil olma məsələləri, Azərbaycanın Beynəlxalq Əmək Bölgüsü sistemində yeri.

GİRİŞ

Müasir dövrdə ölkəmizin beynəlxalq iqtisadi proseslərdə iştirakı ilə bağlı məsələlər kifayət qədər aktualdır və bu baxımdan ölkəmizin beynəlxalq aləmdə imicinin yüksəldilməsi, nüfuzunun və maneərlilik imkanlarının artırılması vacib şərtlərdəndir. Belə ki, Azərbaycan müstəqilliyinin bərpasından sonra özünün beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində yerinin müəyyənləşdirilməsi və möhkəmləndirilməsi istiqamətində ardıcıl olaraq konseptual səviyyədə tədbirlərin icrasına nail olmuşdur. Ölkə özünün müstəqil iqtisadi inkişaf modelini formalaşdırmış, xarici ticarət konsepsiyasını işləyib hazırlamış və xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi üçün iri miqyaslı işlər görmüşdür. 1991-1995-ci illərdə ölkəmizdə makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi üçün cəhdlər o qədər də uğurlu olmamışdır. Yalnız 1995-ci ildən başlayaraq milli neft strategiyasının icra prosesləri ilə paralel olaraq ölkədə geniş miqyaslı islahatlar aparılmış, dünya iqtisadi sisteminə və beynəlxalq əmək bölgüsü sisteminə fəal inteqrasiya yolu seçilmişdir.

Ölkədə aparılan iqtisadi islahatların nəticəsi olaraq iqtisadi fəaliyyət əhəmiyyətli səviyyədə liberallaşdırılmış, ənənəvi xarici iqtisadiyyat fəaliyyəti sahələrinin işi üzrə əsaslı tədbirlər görülmüş, qanunvericilik bazası gücləndirilmişdir. Xarici iqtisadi əlaqələrin təşkili mexanzimləri təmin edilmiş, milli valyutanın kursu sabitləşdirilmiş və regional, dünya ölkələri ilə iqtisadi əməkdaşlıq əlaqələri gücləndirilmişdir.

Son illərdə milli iqtisadiyyatın inkişafının qlobal iqtisadi çağırışlara uyğun olaraq modelləşdirilməsi və ölkə iqtisadiyyatının yeni strateji hədəflərinin müəyyənləşdirilməsi diqqət çəkir. Hazırda Strateji Yol Xəritələri çərçivəsində milli iqtisadiyyatın əksər perspektiv sektorları üzrə, həmçinin ixrac potensialının artırılması istiqamətində geniş tədbirlər görülməkdədir [12]. İxrac potensialının artırılması və xüsusilə qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılması müsbət nəticələr verməkdədir. Azərbaycan bir çox ölkələrlə strateji əməkdaşlıq səviyyəsinə qədər inkişaf edə bilmişdir (Türkiyə, Rusiya Federasiyası, Böyük Britaniya, İtaliya, Ukrayna, Belarus, Qazaxıstan və s.). Azərbaycan özünün düşünülmüş xarici iqtisadi fəaliyyət və xarici ticarət strategiyası nəticəsində dünyanın 140-145 ölkəsi ilə xarici ticarət dövriyyəsini dəfələrlə artırmışdı [3].

Azərbaycan Beynəlxalq Əmək bölgüsü sistemində ilk öncə özünün üstün amilləri ilə möhkəmlənməyi strateji hədəf kimi qarşıya qoymuşdur. Milli və milli iqtisadi maraqlar qorunmaqla ölkəmizin təbii və milli resurslarından səmərəli istifadə etməklə dünya bazarlarında möhkəmlənmək Azərbaycanın beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində əsas vəzifələrindən biri kimi xarakterizə oluna bilər. Bundan əlavə, Azərbaycan beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində xarici iqtisadi əlaqələrin daha səmərəli formalarına geniş həcmli tədbirlər həyata keçirir [13;10]. Ölkəmiz özünün milli resurslarından, ilk növbədə neft-qaz resurslarından uğurlu istifadə hesabına Beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində enerji sektorunda güclü mövqeyə nail ola bilmiş və etibarlı tərəfdaş imicini qazanmışdır. Ticarət, elmi-texniki, kapitalın cəlb edilməsi və s. bu kimi səmərəli Beynəlxalq əmək bölgüsü prinsiplərindən istifadə etməklə ölkə iqtisadiyyatının modernləşdirilməsi, onun müxtəlif sahələrinə müasir texnologiyaların və idarəetmə metodlarının gətirilməsi, xarici investisiyaların cəlbi miqyasının genişləndirilməsi prosesləri davam etdirilməkdədir.

TƏDQIQATIN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

Qlobal çağırışlar şəraitində Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi proseslərdə manevrlik imkanlarının artırılması istiqamətlərinin təhlili ölkəmizin milli iqtisadiyyat səviyyəsində və beynəlxalq aləmdə apardığı davamlı və ardıcıl tədbirlərin sistemli təhlilini tələb etmişdir. Bunun üçün təhlil və müqayisəli təhlili, sintez və ümumiləşdirmə metodlarından daha çox istifadə olunmuşdur. Hazırda böyük əminliklə qeyd etmək olar ki, Azərbaycan özünün milli iqtisadi inkişaf modelinin sürətli inkişafı hesabına dünya təsərrüfat sisteminin bir parçasına çevrilmiş və onun tərkib hissəsinə daxil olmuşdur [5; 6]. Başqa sözlə, Azərbaycan özünün milli iqtisadiyyatının dünya təsərrüfat sisteminə integrasiya olunması proseslərini əsasən başa çatdırmışdır. Bu proseslərin mahiyyəti ilk növbədə dünya iqtisadi proseslərinin tərkib hissəsi olaraq ölkəmizin milli iqtisadi maraqlarının reallaşdırılması, xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, müstəqil xarici ticarət, integrasiya, valyuta, maliyyə və investisiya siyasətinin yürüdülməsi, beynəlxalq ticarət, iqtisadi və investisiya əlaqələrinin genişləndirilməsi ilə bilavasitə bağlıdır. Dünya iqtisadiyyatının inkişaf prosesləri intensivləşdikcə və genişləndikcə, dünya ölkələrinin iqtisadi inkişaf prioritetlərinin və iqtisadi siyasətlərinin yaxınlaşması, uyğunlaşması baş verir [9; 11; 7]. Bundan əlavə, ölkələrarası kooperasiya və təsərrüfat əlaqələri qarşılıqlı iqtisadi münasibətləri formalaşdırmağı zəruri edir [15; 1]. Xüsusilə, II Dünya Müharibəsindən sonra beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsi və bununla bağlı olaraq beynəlxalq iqtisadi qurumların formalaşdırılması zərurəti xeyli güclənmişdir.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində Azərbaycan iqtisadiyyatının müasir mövqeyini və inkişaf meyillərini bunlarla xarakterizə etmək mümkündür:

- Azərbaycan iqtisadiyyatı Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemindən fəal istifadə etməklə əhəmiyyətli şəkildə integrasiya olunub və bu proseslər ildən-ilə dərinləşməkdədir;

- Ölkəmiz dünyanın aparıcı və güclü iqtisadiyyata malik dövlətləri ilə sıx və strateji əməkdaşlıq əlaqələrinə nail olmuşdur və bunların arasında ABŞ, Çin, Almaniya, Yaponiya, Cənubi Koreya kimi dövlətlər də vardır;

- Azərbaycan özünün təbii ehtiyatlarından və milli resurslarından istifadə edilməsi istiqamətində dünya səviyyəli hasilat və nəqil layihələrinin reallaşdırılmasına nail olmuşdur və bu istiqamətdə yeni strateji neftqaz layihələri üzrə kontraktların imzalanması və icra olunması nəzərdə tutulmuşdur;

- Ölkəmiz beynəlxalq ticarət-iqtisadi əlaqələrinin diversifikasiyası hesabına qeyri-neft ixrac məhsullarının milli brendlər altında dünya bazarlarına çıxarılması və bu bazarlarda möhkəmlənməsində israrlıdır. Bunlarla bağlı kompleks tədbirlərin icrasına başlanmışdır;

- Azərbaycan Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarla və iqtisadi qurumlarla sıx, faydalı və səmərəli əməkdaşlıq münasibətlərini formalaşdırmağa nail olmuşdur və bu amilin özü Azərbaycanın beynəlxalq imicini əhəmiyyətli səviyyədə yüksəltmişdir;

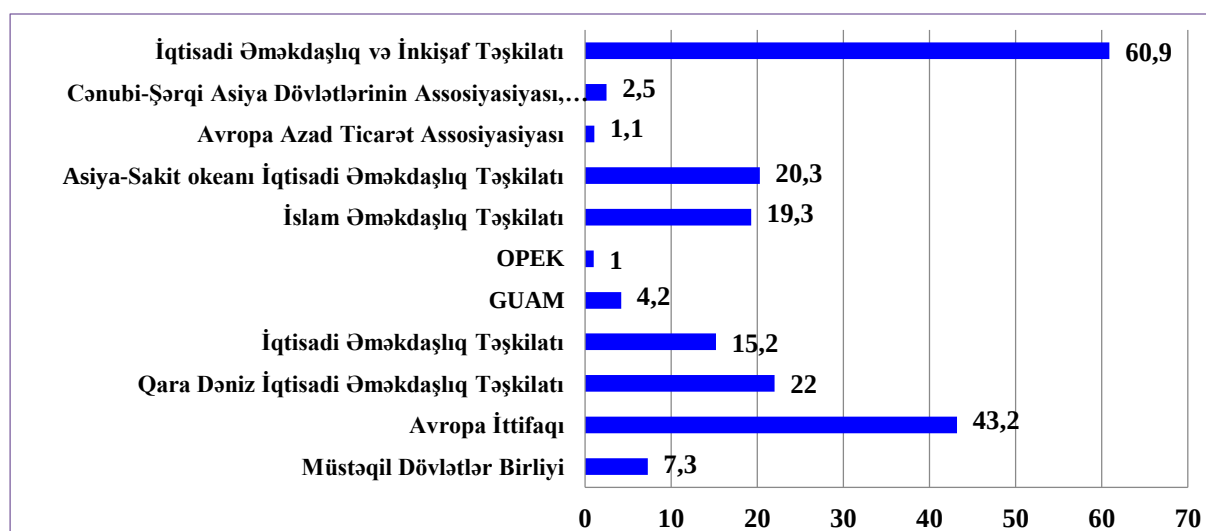
- Milli iqtisadiyyatın diversifikasiyasının genişləndirilməsi və rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi istiqamətində Azərbaycan dünya bazarlarında özünün mövqeyini möhkəmlətməyə, bir qrup yeni məhsullarla dünya bazarlarına çıxmaq potensialına malikdir və bu istiqamətlərdə real tədbirlərin icrasına start verilmişdir;

- Azərbaycan mal və əmtəələrin beynəlxalq ticarəti proseslərində, beynəlxalq kooperasiyanın inkişafında, beynəlxalq elmi-texniki inkişafın gücləndirilməsində maraqlı olan və bazar iqtisadiyyatına malik ölkə kimi dünyanın digər dövlətləri ilə qarşılıqlı milli iqtisadi maraqlar çərçivəsində iqtisadi əməkdaşlığa açıq ölkə statusunu artıq təsdiq etmişdir. Bunun bariz nümunəsi kimi ölkəmizə hasilat sənayesi ilə yanaşı qeyri-neft sektoru sahələrinə də xarici investisiyaların məbləği ildən-ilə artmaqdadır və xarici investorların bu sahəyə maraqları yüksəlməkdədir.

NƏTİCƏ VƏ MÜZAKİRƏLƏR

Azərbaycan beynəlxalq aləmdə rəqabətqabiliyyətliliyini yüksəltmək üçün, özünün xarici ticarət əlaqələrin genişləndirilməsi məqsədilə balanslaşdırılmış xarici ticarət və xarici iqtisadi əlaqələr üzrə dövlət siyasəti mexanizmləri formalaşdırmışdır.

Şəkil 1-də 2016-cı il ərzində Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsində ölkə qruplarının payı öz əksini tapmışdır.

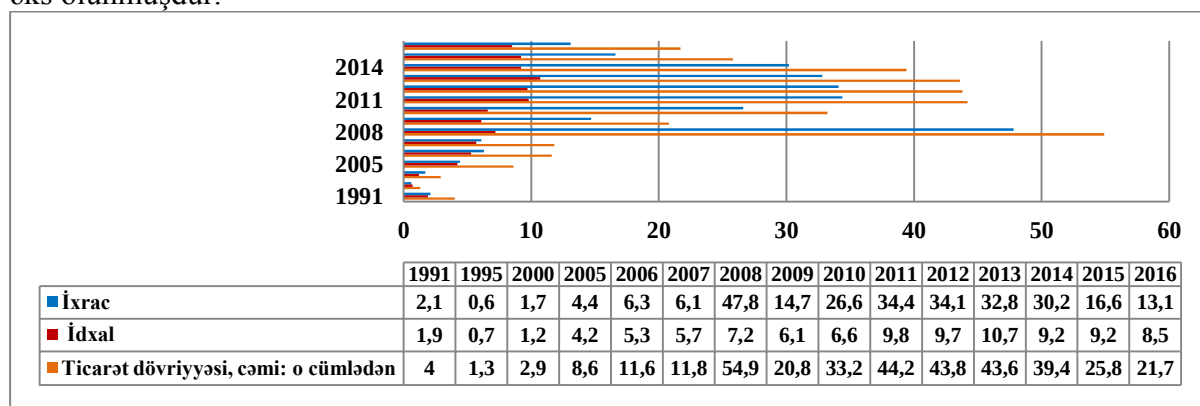

Şəkil 1. Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsində ölkə qruplarının payı, %-lə, 2016.
(ARDSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

<http://www.stat.gov.az>)

Şəkil 1-dən göründüyü kimi, Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsində ən yüksək paya İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına daxil olan ölkələrdir (60,9 %). Avropa İttifaqı ölkələrimizin xarici ticarət dövriyyəsində payı 43,2 %-dir.

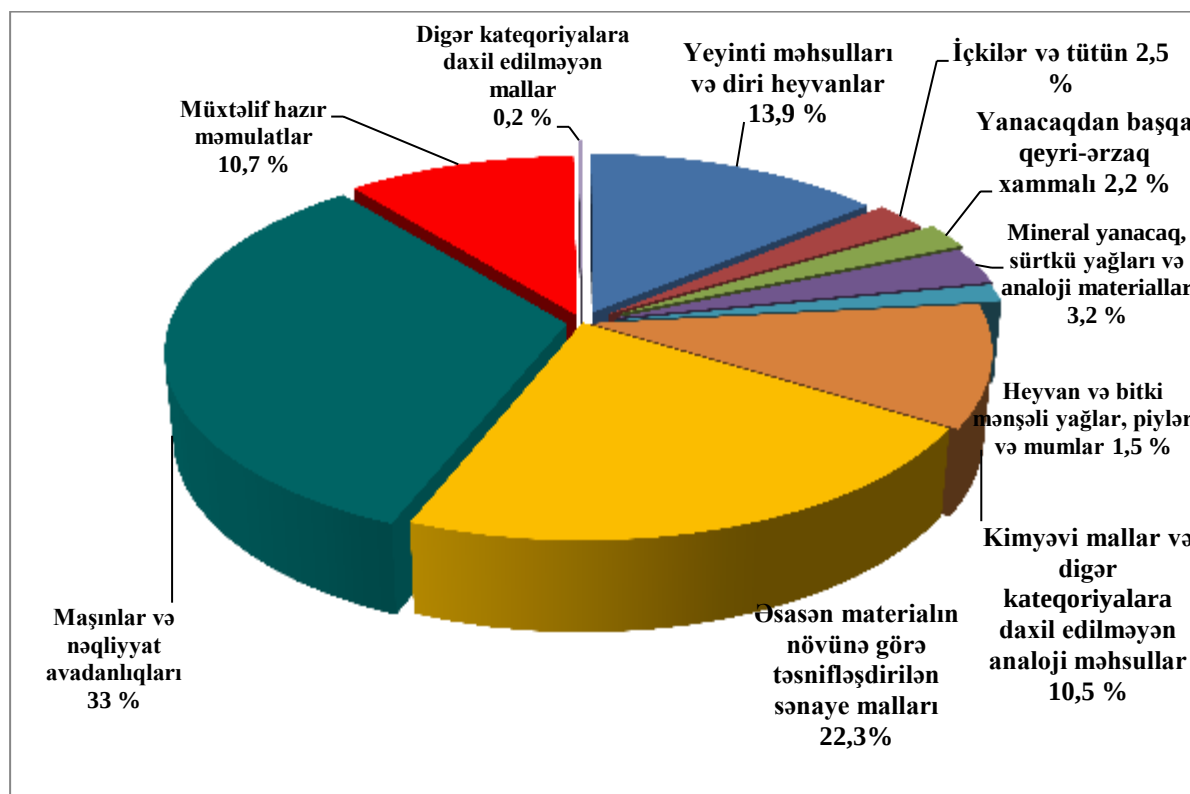
Şəkil 2-də 1991-2016-cı illər üzrə Azərbaycanda xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası əks olunmuşdur.

Şəkil 2. Azərbaycan Respublikasında xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası, mlrd. ABŞ dolları, 1991-2016-cı illər (ARDSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Şəkil 2-dən göründüyü kimi, 1991-2005-ci illər ərzində xarici ticarət dövriyyəsi 1991-ci ilin səviyyəsini bərpa etməklə bərabər iki dəfədən çox artmışdır. 2006-2007-ci illərdə xarici ticarət dövriyyəsi eyni səviyyədə qalmışdır. Lakin, 2008-ci ildə rekord səviyyəyə - 54,9 mlrd. dollar səviyyəsinə çatmışdır və bu həmin dövrdə neftin qiymətinin 1 barrel üçün 147 dollara dək qalxması ilə əlaqədar olmuşdur. Sonrakı illərdə xarici ticarət dövriyyəsi qeyri-sabit olmuş və əsasən neftin qiymətinin düşməsi və ya qalxması ilə tənzimlənmişdir, çünki neft əsas ixrac maddəsi kimi çıxış etmişdir. Son illərdə isə - 2015-2016-cı illərdə azalma tendensiyası intensivləşmiş və 2016-cı ilin yekununda xarici ticarət dövriyyəsi 21,7 mlrd. dollar təşkil etmişdir. 2016-cı ildə ixracın həcmi cəmi 13,1 mlrd. dollar olmuşdur, müqayisə üçün bu göstərici 2008-ci ildə 47,8 mlrd. dollar, 2010-cu ildə 26,6 mlrd. dollar, 2015-ci ildə isə 16,6 mlrd. dollar təşkil etmişdir.

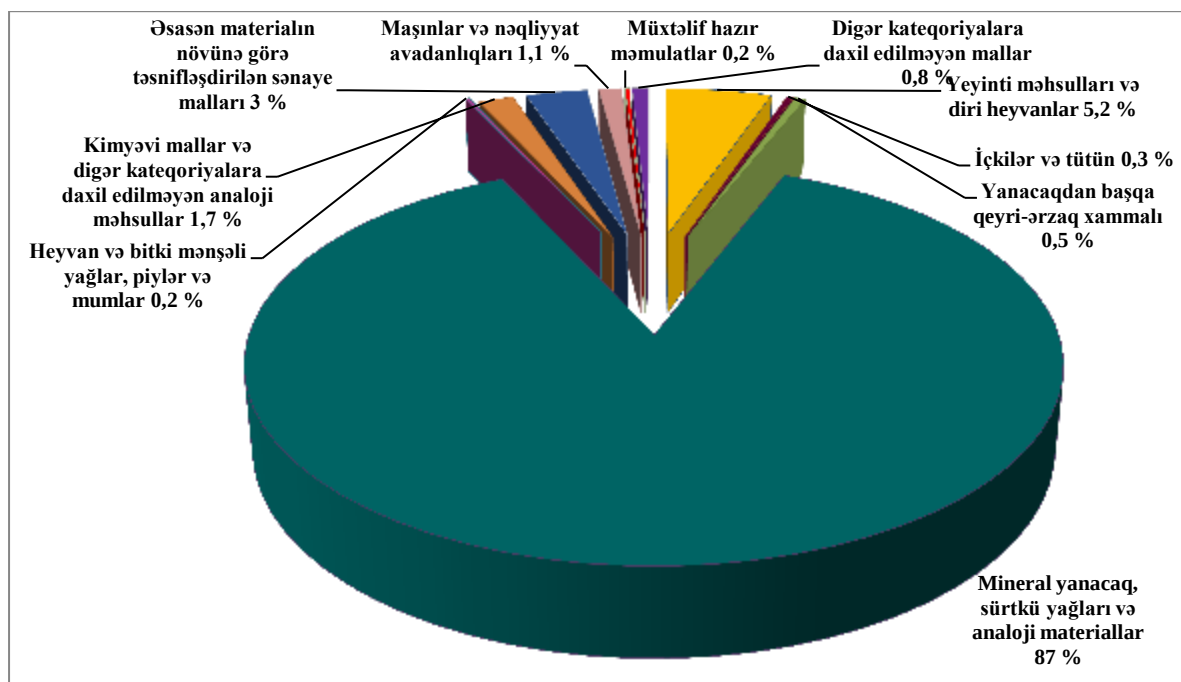
Şəkil 3-də 2016-cı ilin yekununda Azərbaycanda Beynəlxalq Standart Ticarət Təsnifatı üzrə idxalın quruluşu öz əksini tapmışdır.

Şəkil 3. Azərbaycan Respublikasında Beynəlxalq Standart Ticarət Təsnifatı üzrə 2016-cı il üçün idxalın quruluşu, %-lə (ARDSK-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://www.stat.gov.az>).

Şəkil 3-dən göründüyü kimi, ölkəmizin idxalında əsas yeri 33 % payla məşinlər və nəqliyyat avadanlıqları tutur. Bu obyektiv xarakter daşıyır, belə ki ölkəmiz məşinlər və nəqliyyat avadanlıqları istehsalı üzrə iri müəssisələrə malik deyildir və bu sahələrdə ixtisaslaşmamışdır.

Şəkil 4-də 2016-cı ilin yekununda Azərbaycan Respublikasında Beynəlxalq Standart Ticarət Təsnifatı üzrə ixracın quruluşu verilmişdir.

Şəkil 4. Azərbaycan Respublikasında Beynəlxalq Standart Ticarət Təsnifatı üzrə 2016-cı il üçün ixracın quruluşu, %-lə (ARDSK-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://www.stat.gov.az>).

Şəkil 4-dən görünür ki ölkəmizin ixracı hələ də neft və qazdan asılıdır. Belə ki, 2016-cı ilin yekununda ümumi ixracda mineral yanacaq, sürtkü yağları və analoji materialların payı 87 % olmuşdur. Digər sahələrin, başqa sözlə qeyri-neft sektoru sahələrin ixracda xüsusi çəkirləri onların potensialından xeyli aşağıdır. Yaxın perspektivdə qeyri-neft sektoru sahələrinin fəaliyyətinin genişləndirilməsi nəticəsində bu dispersiyanın nisbətən aradan qaldırılması gözlənilir.

Azərbaycan beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarla əlaqələrin gücləndirilməsinə böyük əhəmiyyət verir. Qeyd edək ki, Beynəlxalq iqtisadi təşkilatların yaradılmasını şərtləndirən mühüm amillərə aşağıdakılar daxildir:

- dünya ölkələrinin bir-biri ilə xarici iqtisadi əlaqələrini gücləndirmək istəyi;
- ölkələrarası iqtisadi əməkdaşlığın genişlənməsinin tərəflər üçün faydalı olması və səmərəliliyi;
- dünya ticarətinin genişləndirilməsinə mane olan baryerlərin aradan qaldırılması;
- dünya əmtəə bazarlarında mal və xidmətlərin hərəkətinin sadələşdirilməsi üçün ticarət-gömrük münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi, tarif və rüsumların azaldılması, gömrük rejimlərinin nizamlanması;
- “ümumi bazar” və “ümumi vahid” inteqrasiya məkanları hesabına mal və xidmətlərin məsrəflərinin azaldılmasının mümkünlüyü;
- beynəlxalq ticarət inteqrasiya kanallarında ümumi ticarət qaydalarının bütün ölkələr üçün eyni olmasının, yəni rəqabət mühitinin subyektiv amillərdən təmizlənməsi, münbit

iqtisadi əməkdaşlıq və ticarət mühitinin formalaşdırılması;

- dünya ölkələrinin regional və beynəlxalq səviyyədə təmsil olunmasına şərait yaradılması;

- dünya ölkələrinin milli iqtisadi maraqlarının qorunması üçün beynəlxalq səviyyədə özlərinin müdafiə edilməsi sisteminin formalaşdırılmasının vacibliyi, hüquqi-normativ bazanın yaradılması və dünya səviyyəsində ölkələrarası iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsi meyarlarının işlənilib hazırlanması;

- milli subyektlərin qanunvericilik aktlarının, normativlərinin və standartlarının uyğunlaşdırılması;

- elmi texniki yeniliklərin, informasiyaların, mütərəqqi idarəetmə metodlarının ölkələrarası mübadiləsinin təşkili;

- dünya ölkələrinin iqtisadi inkişaf proseslərində bir-birilərinə yardımçı ola bilməsinin hüquqi və praktik mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi;

- iqtisadi inkişaf və həyat səviyyəsi aşağı olan ölkələrə praktiki kömək göstərilməsinin nizamlanması və təşkili;

- dünya iqtisadi proseslərinin intensivləşdirilməsi və səmərəliliyinin artırılması məqsədilə daha effektivli iqtisadi mexanizmlərin işlənilib hazırlanması;

- dünya iqtisadi, maliyyə, enerji, neft, valyuta böhranlarının təsirindən qorunmaq üçün adekvat beynəlxalq iqtisadi immunitet mexanizmlərin müəyyənləşdirilməsi və reallaşdırılması;

- iqtisadi transformasiyalar və qloballaşma şəraitində dünya ölkələrinin iqtisadi inkişaf mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün qlobal iqtisadi mexanizmlərin işlənməsi, hazırlanması və həyata keçirilməsi;

- ümumbəşəri iqtisadi problemlərə dünya ölkələrinin birgə sistemli yanaşmasının təmin olunması və s.

Müasir dövrdə Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin genişləndirilməsi, ixrac potensialının artırılması, xüsusilə ixrac təyinatlı məhsulların çeşidinin çoxaldılması üçün bir çox strateji vəzifələrin yerinə yetirilməsi zəruridir. Bunlardan biri də Azərbaycanın ÜTT-ə qəbul edilməsi məsələsidir. Beynəlxalq ticarətin nizamlanmasında və beynəlxalq ticarət siyasətinin ÜTT-nin mühüm rolu vardır. Bu təşkilat dünya səviyyəsində ticarət əməliyyatlarının liberallaşdırılması, sərbətləşdirilməsi və bu əməliyyatların sürətləndirilməsi üçün ortaya çıxan bəzərlərin aradan qaldırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir [14]. ÜTT ilk dəfə 23 sentyabr 1947-ci ildə Tarif və Ticarət üzrə Baş saziş bağlandıqdan sonra 1948-ci ildə fəaliyyətə başlamışdır. Dünya ölkələrinin inkişaf proseslərinin artması, ticarət əməliyyatlarının genişlənməsi və yeni dövlətlərin yaranması ilə əlaqədar olaraq bu təşkilatın işi transformasiyalara məruz qalmış, təkmilləşdirilmələr aparılmış və nəhayət, bu təşkilat 1995-ci il 31 dekabrda etibarən yeni formatda, yəni indiki ÜTT formatında fəaliyyətini davam etdirmişdir. Bu təşkilatın fəaliyyətinin əsasında beynəlxalq ticarətin forma və prinsipləri çoxtərəfli sazişləri, qarşılıqlı ticarət əlaqələrinin aparılması və nizamlanması qaydaları və ticarət üzrə digər əməliyyatların normativ əsaslarının işlənilib hazırlanması və razılaşdırılması durur. ÜTT-nin Uruqvay raundundan sonra (1994) ən mühüm prioritet vəzifələrinə beynəlxalq ticarətin libe-

rallaşdırılması, sərhədyanı mal, xidmət və kapital axınının genişləndirilməsi, ticarət əməliyyatlarında süni baryerlərin aradan qaldırılması, idxal və ixrac əməliyyatları üzrə ticarət rejimlərinin iştirakçı ölkələr üçün qarşılıqlı sərfəli olması, iştirakçı ölkələr üzrə milli ticarət və beynəlxalq siyasətlərin uyğunlaşdırılması, beynəlxalq ticarətin artımının təmin edilməsi və bu ticarət üzrə normativ bazaların təkmilləşdirilməsi, ticarət məsələləri üzrə beynəlxalq mübahisələrin baxılması və həll edilməsi, iştirakçı dövlətlərin ticarət üzrə milli qanunlarının, normativ aktların və xarici ticarət siyasətinin yaxınlaşdırılması və nəhayət, qlobal ticarət siyasətinin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsidir. Hazırda ÜTT-nin 160 tam hüquqlu üzvü vardır. 24 ölkə isə ÜTT-ə daxil olmaq üçün müşahidəçi statusundadırlar. Azərbaycan da bu ölkələrin sırasındadır. Azərbaycanın Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv daxil olmasına hazırlıq prosesləri isə 1997-ci ilin iyun ayından hökumətin bu təşkilata üzv olması niyyətinin rəsmi bildirməsi ilə başlanmışdır və həmin dövrdən Azərbaycan ÜTT-nin işində müşahidəçi kimi iştirak edir. Bundan əlavə, hökumətin qərarı ilə (23.07.1999, №160), ölkədə ticarətin tənzimlənməsi və ÜTT-yə qəbul proseslərinin sürətləndirilməsi üçün əlavə tədbirlərin görülməsi nəzərdə tutulmuş, bu məqsədlə əlaqələndirmə qrupu yaradılmışdır. 2009-cu ilin 24 iyulunda Cenevrədə (İsveçrə) ÜTT-nin işçi qrupunda ÜTT-nin bir çox ölkələri Azərbaycanın bu quruma daxil olmasının sürətləndirilməsini müdafiə etmişlər. Bu ölkələr sırasında Türkiyə, ABŞ, Avropa Birliyi ölkələri, Kanada, Avstraliya, Cənubi Koreya, Afrika ölkələri, Braziliya, Çin, Pakistan və digərləri olmuşdur. Azərbaycan bir çox ölkələrdə ikitərəfli ticarət danışıqlarını başa vurmuş, bir sıra ölkələrlə isə bu danışıqlar intensivləşməkdədir. ÜTT-nin üzvləri olan ölkələrlə ikitərəfli danışıqlar uzun bir proses olduğundan bu məsələlərin intensivləşdirilməsi, Azərbaycanın bu quruma üzvlüyünün tezləşdirilməsinə ümid verir. 2016-cı il 20-22 iyulda Cenevrədə (İsveçrə) Azərbaycanın ÜTT-yə üzv olması üzrə ikitərəfli və çoxtərəfli danışıqlar, həmçinin İşçi Qrupun 13-cü iclası keçirilmişdir [2]. Azərbaycanın əsas tələbi ÜTT-yə daxil olduğu halda, inkişaf etməkdə olan ölkələrin statusuna bərabər status almaqda və ölkəmizin kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafının sürətləndirilməsinin təmin edilməsidir.

Y E K U N

Beləliklə, fikrimizcə, növbəti onillikdə qlobal çağırışlar şəraitində Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi proseslərdə manevrlik imkanlarının artırılması istiqamətləri aktuallığı ilə daha da fərqlənəcəkdir. Bunlarla bağlı olaraq, sənaye sektorunun və digər iqtisadiyyat sahələrinin inkişafında prioritet istiqamətlər kimi ixracyönlü sahələrin inkişafına daha çox diqqət yönəldiləcəkdir [4;8]. Yaxın perspektivdə bu istiqamətdə aşağıdakıların həyata keçirilməsini vacib sayırıq:

-Azərbaycan beynəlxalq iqtisadi proseslərdə və dünya bazarlarında daha da rəqabət qabiliyyətli məhsullarla çıxış etmək üçün qlobal iqtisadi çağırışlara uyğun şəkildə iqtisadi inkişaf hədəflərinin reallaşdırılmasını təmin etməlidir;

-Ölkədə elm və texnologiyalar, innovasiyalar bazarlarının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi prosesləri intensivləşdirilməlidir;

- Milli iqtisadiyyatın inkluziv fəaliyyət sahələrinin gücləndirilməs hesabına iqtisadiyyatın diversifikasiyalasdırılması problemləri həll olunmalıdır;

- Müasir dövrün tələblərinə uyğun xarici ticarət konsepsiyası modeli hazırlanmalı və qeyri-neft ixracının ümumi ixracda payının artırılması təmin olunmalıdır;

- Azərbaycanın ÜTT-ə daxil olması ilə bağlı hazırlıq prosesləri əhəmiyyətli səviyyədə sürətləndirilməli və ölkəmizin bu quruma daxil olması prosesləri başa çatdırılmalıdır və s.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Aliyev Sh.T., Sazmani N.E. The problems of diversification of Azerbaijan's export potential in modern condition, Journal «International scientific review». Boston, USA, №02-2017. -P. 41-45.

2. Azərbaycan və Ümumdünya ticarət təşkilatı. www.wto.az.

3. Azərbaycanın Xarici Ticarəti. Statistik məcmuə. Bakı, 2017.- 230 s.

4. Əliyev Ş.T. Azərbaycanda Strateji Yol Xəritələrinin gerçəkləşdirilməsində ixrac potensialının artırılması yolları, Audit, № 1, 2017. -S. 60-66.

5. Əliyev Ş.T. Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasəti. Dərs vəsaiti. Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 2015, 185 s.

6. Əliyev Ş.T. İqtisadi diplomatiya. Dərs vəsaiti. Bakı, “Elm və təhsil” 2012. 196 səh.

7. Gəncəliyev G.Ə., Ələkbərov Ə.R., Əliyev A.M., Həsənov N.Ə. «Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər», Bakı-2010, 395 s.

8. Gülləliyev M.G. Xarici ticarətə dövlət müdaxiləsi dərəcəsi və onun makroiqtisadi təsirləri, “Elmi əsərlər”, AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, № 1, 2016. -S. 19-28.

9. Kərimli İ.A., Bayramov İ.R. Azərbaycanın idxal-ixrac əməliyyatları üzərində valyuta nəzarətinin təkmilləşdirilməsi, Vergi jurnalı. 1(133), 2017, 61-76 s.

10. Qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı. Bakı şəhəri, 18 yanvar 2016-cı il.

11. Qənbərov F.Ə. Qloballaşma şəraitində Azərbaycanda iqtisadi artımın təmin edilməsinin xarici iqtisadi amilləri. İ.e.d-nın dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2014.-60 s.

12. Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. Bakı şəhəri, 6 dekabr 2016-cı il. <http://www.president.az>.

13. Şəkəraliyev A., Şəkəraliyev Q. Azərbaycan iqtisadiyyatı: reallıqlar və perspektivlər. Bakı, “Turxan”, NPB, 2016.-536 s.

14. Şəkəraliyev A.Ş., Şəkəraliyeva Z.A. Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi. Dərs vəsaiti. Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı. – 2015. -168 s.

15. Эмир-Ильясова Э.И. Внешнеэкономические связи Азербайджанской Республики в условиях интеграции в мировую экономику. Дисс. д-ра экон. наук. Баку, 2013.- 48 с.

*Алиев Шафа Тифлис оглы,
доктор экономических наук, профессор,
Сумгайтский Государственный Университет
Адрес: AZ 5008, г. Сумгаит, Азербайджан,
43-й квартал.
E-mail: shafaaliyev@gmail.com
© Алиев Ш.Т., 2018*

Р Е З Ю М Е

НАПРАВЛЕНИЯ ПОВЫШЕНИЯ ВОЗМОЖНОСТИ МАНЕВРА АЗЕРБАЙДЖАНА В МЕЖДУНАРОДНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПРОЦЕССАХ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНЫХ ВЫЗОВОВ

В статье исследованы направления повышения возможности маневра Азербайджана в международных экономических процессах в условиях глобальных вызовов. С этой целью анализируется участие страны в международном разделении труда, направления международного сотрудничества и связи с другими странами. Обосновано стратегическое сотрудничество Азербайджана с рядом стран мира. Указаны важные направления экономического сотрудничества с Турцией, Российской Федерацией, Великобританией, Италией, Украиной, Беларусью, Казахстаном и другими странами. Даны основы внешнеэкономической концепции страны. Раскрыта сущность государственной экономической политики по повышению эффективности внешней экономической деятельности и их стимулирующие механизмы. Указаны современные позиции и тенденции развития экономики Азербайджана в международном экономическом пространстве. Раскрыта значимость реализации проектов по добыче и транспортировке углеводородных ресурсов страны по эффективному использованию природных запасов и национальных ресурсов. Даны причины нынешних проблем по расширению диверсификации и усилению конкурентоспособности национальной экономики. Рациональное обеспечение использования ресурсов страны в сотрудничестве с международными экономическими организациями подчеркнуто в качестве основных проблем и актуальных вопросов в современных условиях. Анализируется динамика внешнеэкономического оборота Азербайджанской Республики. Раскрыты важные факторы, обуславливающие создание международных экономических организаций. Указана необходимость устранения барьеров, мешающих развитию мировой торговли и расширению экономического сотрудничества между странами. Отмечена важность углубления развития торгово-таможенных отношений и упрощены правила международных торговых операций. Раскрыта значимость усиления позиции национальной экономики в мировых экономических процессах с учетом использования прогрессивного мирового опыта. Отмечена актуальность усиления процессов вступления Азербайджана в членство Всемирной Торговой Организации. В конце статьи подготовлены рекомендации и даны предложения направления повышения возможности маневра Азербайджана в международных экономических процессах в условиях глобальных вызовов.

Ключевые слова: глобальные экономические вызовы, основные цели Азербайджана в международной экономической цели, возможность маневра Азербайджана в международных экономических процессах, связи Азербайджана с международными экономическими организациями, вопросы выступления Азербайджана во Всемирную Торговую Организацию, место Азербайджана в системе Международного Разделения Труда.

Aliyev Shafa Tiflis,
doctor of economic sciences, professor,
Sumgait State University
Address: AZ 5008, Sumgait, Azerbaijan,
43th quarter.
E-mail: shafaaliyev@gmail.com
© Aliyev S.T., 2018

S U M M A R Y

DIRECTIONS OF INCREASING THE POSSIBILITY OF THE MANEUVER OF AZERBAIJAN IN THE INTERNATIONAL ECONOMIC PROCESSES IN THE CONDITIONS OF GLOBAL CHALLENGES

The ways of increasing the possibility of Azerbaijan's maneuver in international economic processes in the face of global challenges are explored in the article. The country's participation in the international division of labor, the direction of international cooperation and communication with other countries is analyzed with this purpose. The strategic cooperation of Azerbaijan with a number of countries of the world is grounded. The important areas of economic cooperation with Turkey, the Russian Federation, Great Britain, Italy, Ukraine, Belarus, Kazakhstan and other countries are indicated. The foundations of the foreign trade concept of the country are given. The essence of the state economic policy on increasing the efficiency of external economic activity and their incentive mechanisms is disclosed. The modern positions and tendencies of development of the economy of Azerbaijan in the international economic space are indicated. The importance of implementing projects for the extraction and transportation of the country's hydrocarbon resources for the effective use of natural resources and national resources is disclosed. The dynamics of the foreign trade turnover of the Republic of Azerbaijan is analyzed. Important factors that determine the creation of international economic organizations are disclosed. The need to remove barriers that hinder the development of world trade and expand economic cooperation between countries is indicated. The importance of deepening the development of trade and customs relations was noted and the rules of international trade operations were simplified. The urgency of strengthening the processes of Azerbaijan's accession to the World Trade Organization membership is noted. The recommendations and proposals to increase the possibility of Azerbaijan's maneuver in international economic processes in the face of global challenges are prepared and made at the end of the article.

Keywords: global economic challenges, the principal objectives of Azerbaijan in international economic purpose, possibility of manoeuvre of Azerbaijan in international economic processes, communication of Azerbaijan with international economic organizations, questions statement of Azerbaijan into the World Trade Organization, place of Azerbaijan International Division of Labor.

Məmmədova Elnurə Bünyat qızı,
İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
Ünvan: AZ1124, Bakı şəhəri, Azərbaycan,
N.Nərimanov küç.93
E-mail: mamedova.el@inbox.ru
© Məmmədova E.B., 2018

UOT – 336.714

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ İNVESTİSİYA MÜHİTİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

X Ü L A S Ə

Məqalədə müasir şəraitdə investisiya mühitinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri tədqiq olunmuşdur. Bu məqsədlə investisiya mühitinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi prinsipləri təhlil olunmuşdur. İnvestisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasına təsir edən amillər ümumiləşdirilmiş və araşdırılmışdır. İnvestisiya cəlbediciliyinin təmin edilməsi mexanizmləri baxılmışdır. İnvestisiya mühitinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi üzrə dövlət siyasətinin əsas prioritetləri və vəzifələri bildirilmişdir. Dövlətin investisiya cəlbediciliyinin təmin edilməsində rolu və dəstək mexanizmlərinin vacibliyi qeyd edilmişdir.

Daxili və xarici investisiyaların cəlbi mexanizmlərinin yüksəldilməsinin səmərəlilik prinsipləri baxılmışdır. Xüsusilə xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsində rolu və əhəmiyyəti açıqlanmışdır. İnvestisiyaların iqtisadi proseslərə və inkişaf prioritetlərinə təsiri öyrənilmişdir. Ölkə iqtisadiyyatının strukturunun təkmilləşdirilməsində investisiya mühitinin səmərəliliyinin təmin edilməsinin vacibliyi əsaslandırılmışdır.

Bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinin dərinləşdiyi və institusional islahatların intensivləşdiyi şəraitdə investisiya mexanizmlərinin yenilənməsi və təkmilləşdirilməsi prioritetləri baxılmışdır. İnvestisiya mexanizmlərinin işləkliyi və ölkənin iqtisadi inkişaf proseslərinə vacibliyi bildirilmişdir.

Xarici investisiyaların iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə cəlbinin intensivləşdirilməsi problemləri açıqlanmışdır. Xarici investisiyaların cəlbinə imkan verən iqtisadi mexanizmlərin mahiyyəti öyrənilmiş və ümumiləşdirilmişdir. Ölkədə investisiya mühitinin cəlbediciliyinin yüksəldilməsinə mane olan problemlər verilmiş və onların həlli yolları üzrə araşdırmalar aparılmışdır.

Ölkənin maliyyə və investisiya sistemində investisiya cəlbediciliyi məsələləri qiymətləndirilmişdir. Real iqtisadiyyata kredit qoyuluşunun hazırkı vəziyyəti araşdırılmışdır. İqtisadiyyata məqsədli investisiyaların yönəldilməsi problemləri diqqətə çatdırılmışdır. Ölkə iqtisadiyyatına əsaslı kapital qoyuluşunun vəziyyəti açıqlanmışdır. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən kommersiya banklarının məcmu kapitalı və kredit portfeli təhlil olunmuşdur. Kommersiya banklarının investisiya qoyuluşunda rolu qiymətləndirilmişdir.

Məqalənin sonunda müasir şəraitdə investisiya mühitinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri üzrə bir sıra tövsiyələr hazırlanmış və təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözləri: investisiya mühiti, investisiya fəaliyyəti, investisiya cəlbediciliyi, investisiya mühitinin səmərəlilik prinsipləri, investisiya mühitinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, investisiya qoyuluşları, xarici investisiyalar.

GİRİŞ

Müasir şəraitdə investisiya mühitinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi problemləri aktual olaraq qalmaqdadır. Dünyanın inkişaf etmiş və əsasən investisiyaların ixracı üzrə ixtisaslaşan ölkələrdə belə investisiya mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi və yenilənməsi problemləri ortaya çıxmışdır. Qlobal iqtisadi çağırışlarla bağlı olaraq investisiya mühitinin səmərəliliyinin təmin edilməsi hər bir dövlətin investisiya siyasətinin əsasını təşkil edir. Bu halda əsas problem ölkədə mövcud olan investisiya mühitinin cəlbediciliyinin təmin edilməsi və xarici investorların ölkəyə gəlməsinin stimullaşdırılması vacib məsələlərdən hesab olunur. Belə ki, hər bir investorla məqsədli əməkdaşlıq tədbirlərinin aparılması hələ onun ölkəyə investisiya yatırılmasının təminatı kimi kifayət etməyə bilər. Əsas məsələ ölkənin özündə investisiya mühitinin sağlam və şəffaf olmasından ibarətdir. Dövlət bununla bağlı davamlı tədbirlər görməli və fəaliyyət mexanizmlərini müəyyənləşdirməlidir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 dekabr 2012-ci il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış İnkişaf Konsepsiyası”nda bir çox prioritet məsələlərlə yanaşı, ölkəmizdə iqtisadi inkişaf proseslərinin və yenidənqurma işlərinin intensivləşdirilməsi üçün sabit maliyyə və investisiya mənbələrinin formalaşdırılması vacib məsələlər kimi qarşıya qoyulmuşdur. Xüsusilə, qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişafına xarici investisiyaların cəlb edilməsi prioritet vəzifələrdən biri kimi baxılmışdır [1].

Bundan əlavə, son illərdə ölkə iqtisadiyyatının inkişaf istiqamətlərinin potensialından səmərəli istifadənin təmin edilməsi və onun neftdən asılılığın azaldılması üçün aparılan məqsədyönlü tədbirlərin sırasında xarici investisiyaların stimullaşdırılması və onların cəlbinin intensivləşdirilməsi üçün investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması məsələlərinə geniş yer verilməkdədir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsində nəzərdə tutulmuş strateji hədəflərin reallaşdırılmasında həlledici məqamlardan biri də investisiya problemlərinə kompleks və sistemi yanaşmanın təmin edilməsindən ibarətdir [3]. Əslində, bu problem kifayət qədər mürəkkəbdir və hələ də ölkə iqtisadiyyatının neftlə bağlı olmayan sahələrinə investisiyaların cəlbi prosesləri istənilən səviyyədə deyildir və bu sahədə problemlər qalmaqdadır. Mövcud mexanizmlər xarici investorların intensiv şəkildə qeyri-neft sektoru sahələrinə investisiyaların yatırılmasına bəs etmir. Bundan əlavə, müasir dövrdə investisiya mexanizmlərinin daha səmərəli iqtisadi-təşkilati mexanizmlərinin yaradılması və qanunvericilik bazasının formalaşdırılması vacibdir. Düzdür, Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra xarici investisiyaların qorunması, investisiya fəaliyyətinin təşkili və investisiya fondlarının yaradılması üzrə qanunvericilik bazası formalaşdırılmış, müvafiq ölkə qanunları qəbul olunmuşdur. 15 yanvar 1992-ci il tarixli “Xarici investisiyanın qorunması haqqında”, 13 yanvar 1995-ci il tarixli “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” və 22 oktyabr 2010-cu il tarixli “İnvestisiya fondları haqqında” ölkə qanunları bu qəbildəndir [9; 10; 11].

TƏDQIQATIN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

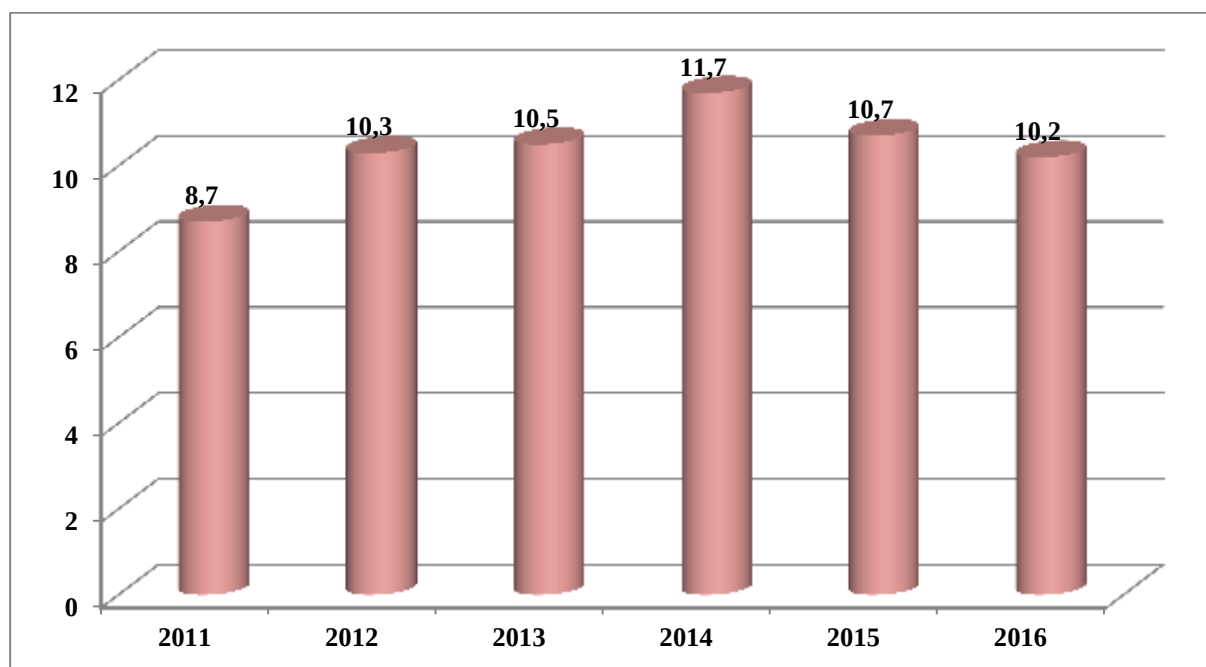
Müasir şəraitdə investisiya mühitinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətlərinin nəzəri və metodoloji əsaslarının öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi üçün mövcud investisiya mühitinin dərinlən təhlili, sintezi, müqayisəli təhlili və ümumiləşdirilməsi metodlarından istifadə etməklə, daha dolğun nəzəri baxışlar və metodoloji yanaşmalar formalaşdırmaq bu məqalədə əsas üslub kimi qəbul olunmuşdur. Nəzəri yanaşmalar və praktiki təhlillərə əsaslanaraq, ölkəmizdə investisiya mühitinin hazırkı vəziyyəti və investisiyaların cəlb edilməsi dinamika qeyri-neft sektorunun mövcud potensialına və investisiya cəlb edilməsi meyarlarına uyğun deyildir. Bu baxımdan, qeyri-neft sektorunun investisiya mühitinin mövcud mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və yenilənməsi tədbirlərinin əhatəsi genişləndirilməlidir. Dövlət tərəfindən son illərdə investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, o cümlədən xarici investisiyalar üçün əlverişli vergi mühitinin təmin edilməsi, ölkədə sosial-iqtisadi inkişafın daha da yaxşılaşdırılmasında daxili və xarici investisiyalardan fəal istifadənin təmin edilməsi istiqamətində davamlı tədbirlər görülməkdədir. Amma, investisiya mühitinin cəlb edilməsinin artırılması və investisiyaların həcmi yüksəldilməsi üçün hələ çox işlər görülməli, daha təsirli mexanizmlər hazırlanmalı və tətbiq olunmalıdır. C.B.Namazova qeyd edir ki, investisiya qoyuluşuna çoxtərəfli proses kimi baxmaq lazımdır. Belə ki, investisiya fəaliyyəti qarşılıqlı faydalılığa, yəni həm obyektə, həm də subyektə, başqa sözlə investora mənfəət gətirməlidir. Fikrimizcə, xarici investisiyaların milli iqtisadiyyatın inkişafında dönməz hal alması üçün həm iqtisadiyyatın strukturunun və həm də texnoloji təminatını, investisiya-innovasiya fəaliyyətini həyata keçirmək lazımdır [12, s.31]. Bundan əlavə, xarici investisiyaların ölkənin qeyri-neft sektoru sahələrinə intensiv cəlb edilməsi üçün ölkədə investisiya fondlarının yaradılması, onların beynəlxalq səviyyədə uğurlu fəaliyyət göstərən investor-kompaniyalarla əməkdaşlığının genişləndirilməsi vacib şərtlərdəndir. Qeyri-neft sektoruna xarici investisiyaların cəlb mexanizmləri müasir iqtisadi çağırışlara uyğun olaraq yenilənməlidir [6, s.38]. Ölkədə qeyri-neft sektorunun ilbəil artımı müşahidə olunmaqdadır. Amma, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, bu sahələrə cəlb olunan investisiya resurslarının intensivliyi mövcud potensialla uyğunlaşmır. Ölkənin ayrı-ayrı regionlarının və rayonlarının investisiya cəlb edilməsi problemləri həll edilməmiş qalmaqdadır. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi tərəfindən aparılan araşdırmalar və monitorinqlər nəticəsində məlum olmuşdur ki, ölkəmizin əksər rayonlarının investisiya reytingi xeyli aşağıdır. Əsas problemlərdən biri də onunla bağlıdır ki, yerli strukturlar bu problemlərin öhdəsindən gəlməkdə çətinlik çəkirlər. Hesab edirik ki, ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinə və həmçinin ayrı-ayrı rayonlara xarici investisiyaların cəlb məsələlərinin intensivləşdirilməsi üçün daha təsirli tədbirlər görülməli və yeni mexanizmlər işlənib hazırlanaraq dövryyəyə cəlb olunmalıdır. Xarici investisiyaların strukturu və sahələrarası bölüşdürülməsi problemləri xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır [15]. Bundan əlavə, xarici investisiyaların cəlbini stimullaşdırılması, ümumilikdə investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması problemlərinə kompleks və sistemli yanaşmalar, investisiya mühitinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi ilə bağlı meyarlar obyektiv reallıqlardan çıxış etməklə müəyyənəndirilməlidir [14; 5; 13; 8; 7].

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, son illərdə bir çox perspektiv milli iqtisadi sektorlar üzrə strateji hədəflər müəyyənəndirilmişdir və maliyyə xidmətləri sahəsi də bu baxımdan istisna təşkil etmir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair” Strateji Yol Xəritəsində bir çox məsələlərlə yanaşı ölkədə investisiya mühitinin cəlb edilməsi ilə bağlı strateji hədəflər verilmişdir [2].

NƏTİCƏ VƏ MÜZAKİRƏLƏR

Son dövrlərdə Azərbaycanda investisiya mühitinin cəlbediciliyinin yüksəldilməsinə yanaşmalar müəyyən nəticələrin əldə edilməsinə imkan vermişdir. Ölkəmizdə investisiya mühitinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində ardıcıl və davamlı fəaliyyət mexanizmlərinin tətbiqi, reallaşdırılması mümkün olmuşdur. Nəticədə ölkə iqtisadiyyatına investisiyaların yönəldilməsi prosesinin səmərəliliyinin artırılması istiqamətində müəyyən nailiyyətlər əldə edilmişdir. Təkcə 2004-2017-ci illər ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulan investisiyaların həcmi 225 mlrd. dollar səviyyəsində olmuşdur. Bu investisiyaların əhəmiyyətli hissəsi xarici investisiyaların payına düşür.

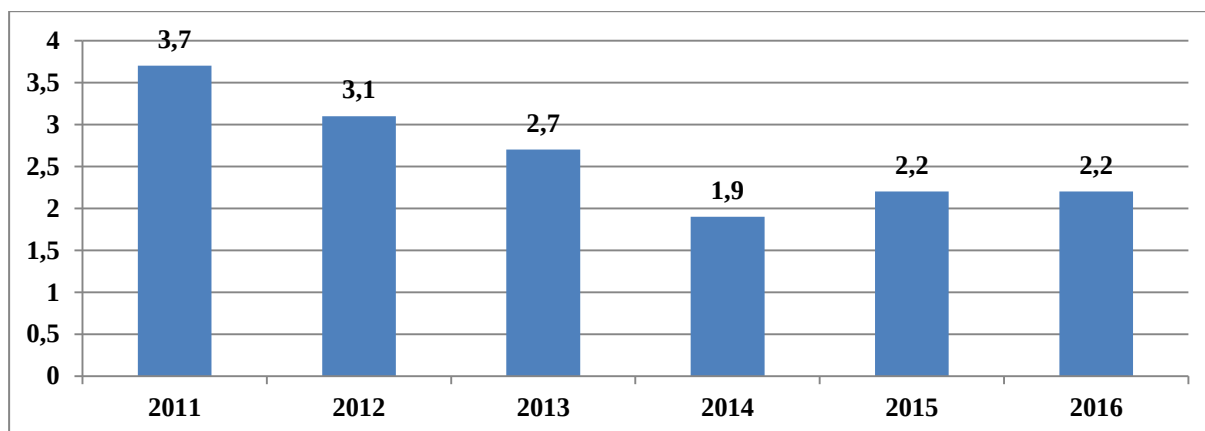
Şəkil 1-də Azərbaycanda 2011-2016-cı illərdə xarici investisiyaların cəlbinin illər üzrə dinamikası verilmişdir:

Şəkil 1. Azərbaycanda 2011-2016-cı illərdə xarici investisiyaların dinamikası, mlrd. ABŞ dolları. (Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin materialları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://www.stat.gov.az>).

2011-2016-cı illər ərzində xarici investisiyaların cəlb edilməsi prosesləri davamlı və sabit həcmdə diqqət çəkmişdir. Belə ki, 2012-2016-cı illər ərzində ölkə iqtisadiyyatına yatırılan xarici investisiyaların həcmi 10-11 mlrd. dollar səviyyəsində qərarlaşmışdır. 2015-2016-cı illərdə ölkəmizdə milli valyutanın ikiqat devalvasiyaya uğramasına və maliyyə çətinliklərinin yaranmasına baxmayaraq, Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən xarici investisiyaların həcmi o qədər də azalmamışdır, müvafiq olaraq həmin illərdə ölkə iqtisadiyyatına cəlb olunan xarici investisiyaların həcmi 10,7 və 10,2 mlrd. dollar təşkil etmişdir.

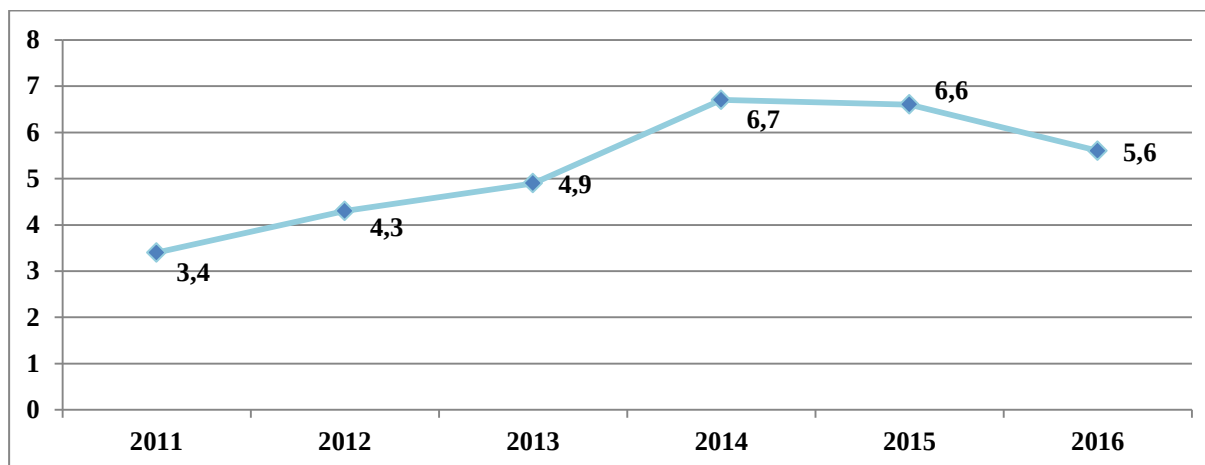
Şəkil 2-də Azərbaycanda 2011-2016-cı illərdə xarici investisiyaların bölgüsündə maliyyə kreditlərinin həcmi öz əksini tapmışdır.

Şəkil 2. Azərbaycanca 2011-2016-cı illərdə xarici investisiyaların bölgüsündə maliyyə kreditlərinin həcmi, mlrd. ABŞ dolları. (Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin materialları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://www.stat.gov.az>).

2015-2016-cı illərdə maliyyə kreditlərinin həcmi sabit olaraq 2,2 mlrd. ABŞ dolları səviyyəsində qalmışdır.

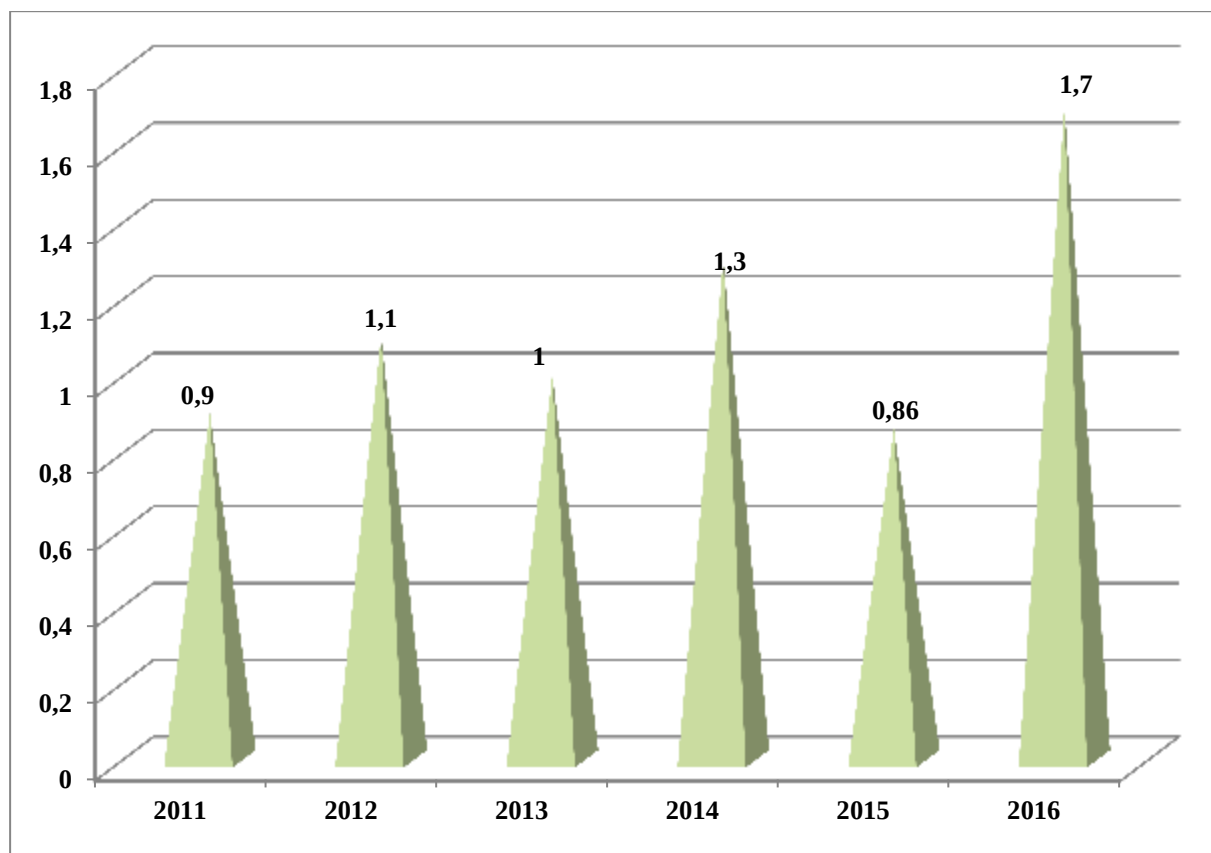
Şəkil 3-də isə Azərbaycanca 2011-2016-cı illərdə xarici investisiyaların bölgüsündə neft sektoruna daxil olan investisiyaların həcmi verilmişdir:

Şəkil 3. Azərbaycanca 2011-2016-cı illərdə xarici investisiyaların bölgüsündə neft sektoruna daxil olan investisiyaların həcmi, mlrd. ABŞ dolları. (Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin materialları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://www.stat.gov.az>).

2011-ci ildə neft sektoruna daxil olan investisiyaların həcmi 3,4 mlrd. ABŞ dolları təşkil etdiyi halda, bu göstərici 2014-cü ildə 6,7 mlrd. və 2016-cı ildə isə 5,6 mlrd. ABŞ dolları təşkil etmişdir.

Şəkil 4-də Azərbaycanca 2011-2016-cı illərdə xarici investisiyaların bölgüsündə qeyri-neft sektoruna daxil olan investisiyaların həcmi öz əksini tapmışdır.

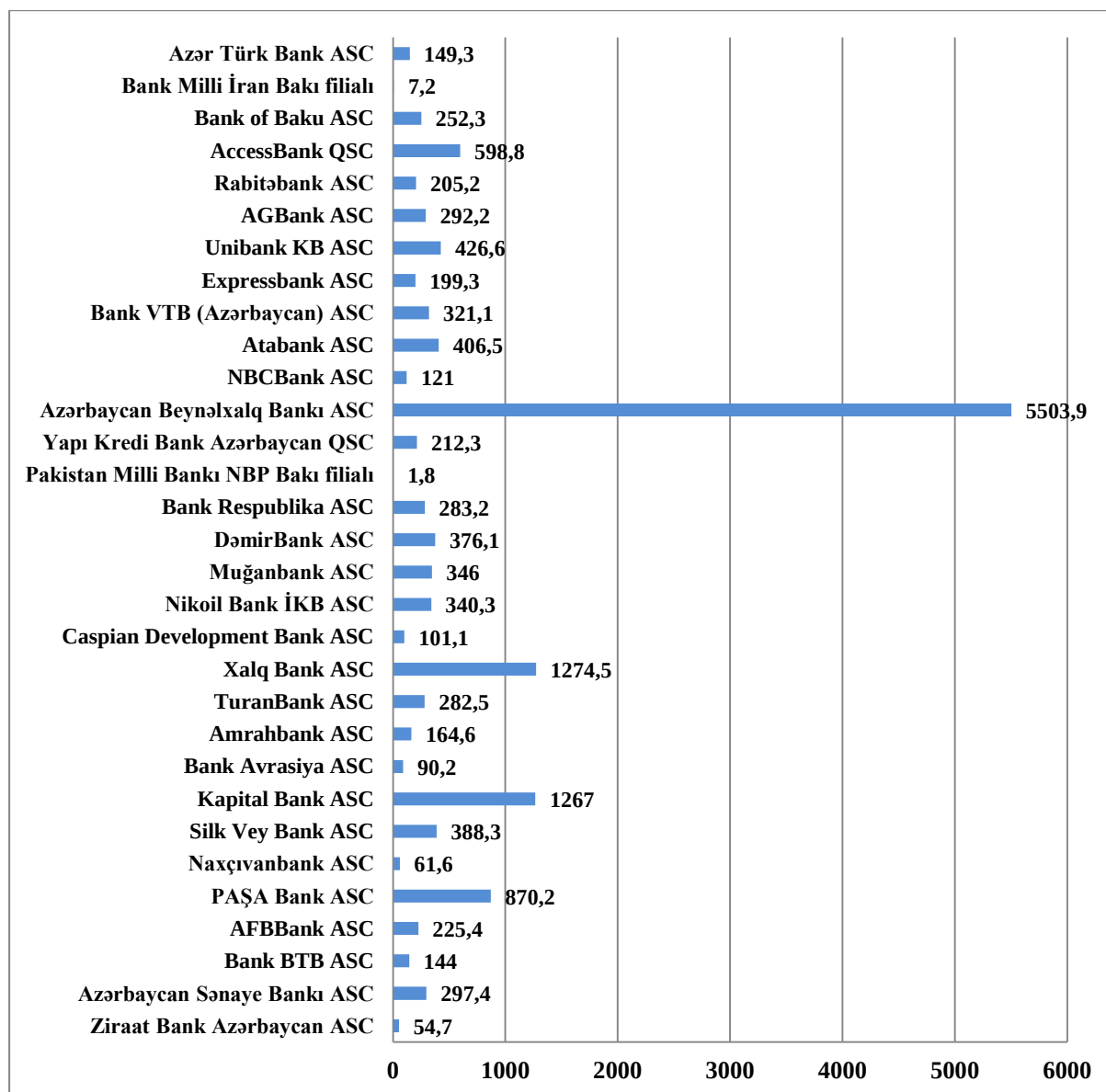

Şəkil 4. Azərbaycanada 2011-2016-cı illərdə xarici investisiyaların bölgüsündə qeyri-neft sektoruna daxil olan investisiyaların həcmi, mlrd. ABŞ dolları. (Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin materialları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://www.stat.gov.az>).

Şəkil 4-ün təhlilinə baxsaq, 2011-2016-cı illər ərzində xarici investisiyaların bölgüsündə qeyri-neft sektoruna daxil olan investisiyaların həcmində orta illik məbləğin 100 %-ə yaxın artdığını görmək mümkündür. Belə ki, 2011-ci ildə qeyri-neft sektoruna yönəldilən investisiyaların həcmi 0,9 mlrd. ABŞ dolları olduğu halda, bu göstərici 2016-cı ildə 1,7 mlrd. ABŞ dolları səviyyəsinədək artmışdır [4].

Kredit portfelinin təkmilləşdirilməsi problemləri ölkənin maliyyə-kredit sistemində daxil olan müəssisələrin, ilk növbədə bankların investisiya proseslərində fəal iştirakını şərtləndirir. Məlumdur ki, real iqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsində və ayrı-ayrı iqtisadiyyat sahələrinə investisiyaların yönəldilməsində kommersiya banklarının kredit portfelinin həcmi və strukturu diqqət çəkir.

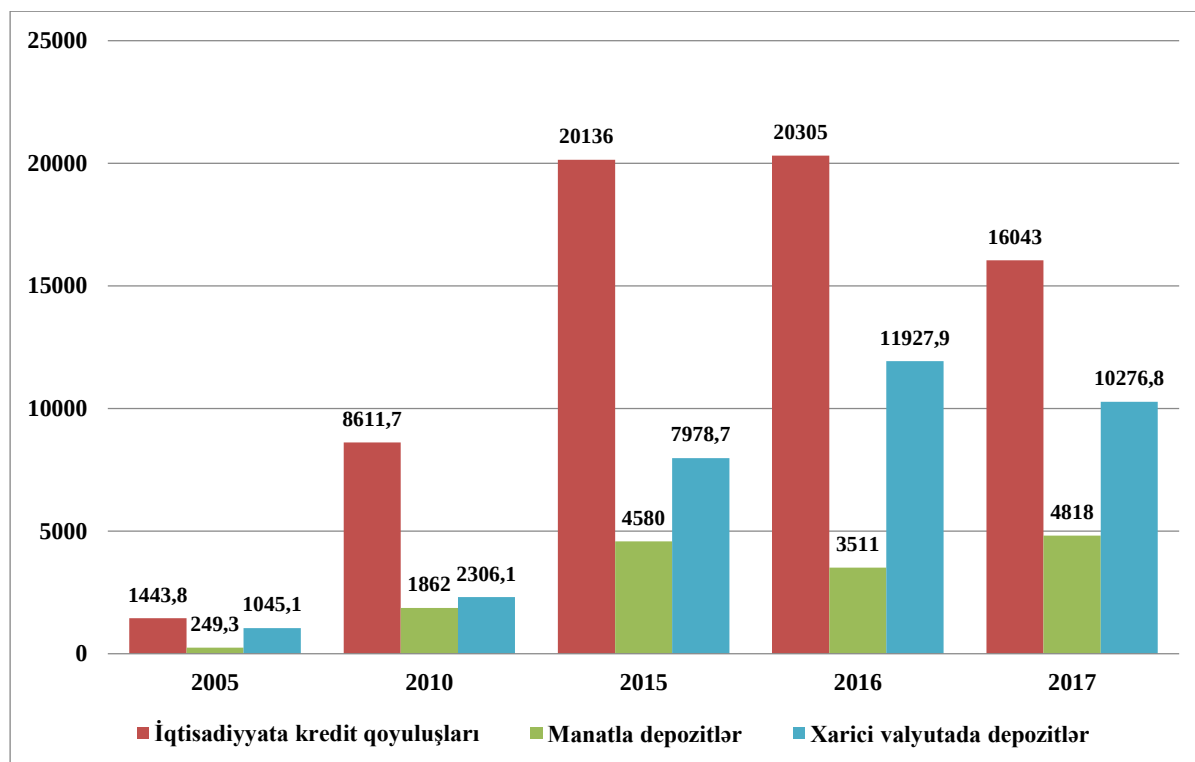
Şəkil 5.-də Azərbaycanada mövcud bankların 2017-ci ilin əvvəli üçün kredit portfeli üzrə göstəriciləri verilmişdir:

Şəkil 5. Azərbaycanda mövcud bankların 2017-ci ilin əvvəli üçün kredit portfeli, mln. manat. (Azərbaycan Banklar Assosiasiyasının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://www.aba.az>).

Şəkil 5-dən göründüyü kimi, kommersiya banklarının kredit portfelinin ümumi həcmi ölkə iqtisadiyyatının inkişaf tempi ilə o qədər də uyğun deyildir. Bununla belə, ölkənin kommersiya banklarının kredit portfelinin əhəmiyyətli hissəsini istehlak kreditləri təşkil edir. Bu baxımdan, milli iqtisadiyyatın strateji inkişaf hədəfləri ilə uyğunlaşan kredit-investisiya siyasətinin formalaşdırılması və tətbiqi zərurəti qalmaqdadır.

Şəkil 6-da isə Azərbaycanın kommersiya banklarında iqtisadiyyata kredit qoyuluşu, manat və xarici valyutada depozitlər barədə məlumatlar öz əksini tapmışdır:

Şəkil 6. Azərbaycanın kommersiya banklarında iqtisadiyyata kredit qoyuluşu, manat və xarici valyutada depozitləri, ilin əvvəlinə, mln. manat. (Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://www.cbar.az>).

Şəkil 6-dan göründüyü kimi, ölkə bankları tərəfindən kredit qoyuluşları 2017-ci ildə 2015-2016-cı illərə nisbətə azalmışdır. Bu bir tərəfdən son illərdəki maliyyə çətinlikləri ilə əlaqədardır, digər tərəfdən ölkə iqtisadiyyatının bir çox sahələrinin, xüsusilə qeyri-neft sektoru sahələrinin investisiya mühitinin cəlbedici olmaması ilə bağlıdır. Belə olduğu təqdirdə, kommersiya bankları və onların xarici partnyorları kredit resurslarını daha çox istehlak sahələrinə yönəltməyə üstünlük verirlər.

Y E K U N

Beləliklə, global iqtisadi tendensiyaaların dərinləşdiyi bir şəraitdə investisiya mühitinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi obyektiv bir zərurət kimi diqqət çəkir və bunun üçün bir sıra problemlərə diqqətin artırılması tələb olunur:

- Ölkə iqtisadiyyatının strateji hədəflərinə uyğun dövlət investisiya siyasətinin gücləndirilməsi və daha işlək olan praktiki mexanizmlərin tətbiqi təmin edilməlidir;
- Dünya ölkələrinin investisiya cəlbediciliyinin və investisiya mühitinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində mütərəqqi təcrübəsinin uyğun modellərinin ölkəmizin inkişaf xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla tətbiqi məsələlərinə kompleks və sistemli yanaşma təmin olunmalıdır;
- Ölkənin qeyri-neft sektoru sahələrinin prioritet istiqamətləri üzrə iri investisiya layihələrinin hazırlanması və onların əsaslandırılması tədbirləri həyata keçirilməlidir;

- Qeyri-neft sektoru sahələri üzrə strateji və prioritetlik təşkil edən layihələrdən ibarət “Beynəlxalq İnvestisiya Auksionu” formatı altında hökumət strukturlarının, milli və beynəlxalq kompaniya və şirkətlərin, xüsusilə dünyada ixtisaslaşmış investisiya kompaniyalarının iştirakı ilə məqsədli tədbirlər keçirilməli, xarici investor kompaniyaların ölkəyə gəlmələri stimullaşdırılmalı, bu istiqamətdə davamlı və ardıcılıq prinsipi əsasında investisiya siyasəti yürüdülməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış inkişaf konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 dekabr 2012-ci il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. Bakı, 2012. -39 s.
2. Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixi fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. Bakı, 2016.-59 s.
3. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
4. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı, 2017.-812 s.
5. Bağirov F.D. Azərbaycanda xarici investisiyaların formalaşması və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi. İ.f.d. dissertasiyasının Avtoreferatı. Bakı, 2015.-30 s.
6. Əliyev Ş.T. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Sumqayıt Dövlət Universiteti, 2018.-384 s.
7. Əliyev T.Ş. Azərbaycan Respublikasının qeyri-neft sektoruna investisiyaların cəlb olunmasının müasir vəziyyəti və perspektivləri. İ.f.d. dissertasiyasının Avtoreferatı. Gəncə, 2014.-24 s.
8. Əsgərov R.A. Azərbaycanın qeyri-neft sektoruna investisiya qoyuluşu və onun tənzimlənməsi. İ.f.d. dissertasiyasının Avtoreferatı. Gəncə, 2016.-32 s.
9. Xarici investisiyanın qorunması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 15 yanvar 1992-ci il. № 57.
10. İnvestisiya fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 13 yanvar 1995-ci il. № 952.
11. İnvestisiya fondları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 22 oktyabr 2010-cu il. № 1101-IIIQ.
12. Namazova C.B. İnvestisiya mühitinin təhlili və onun formalaşmasında vergi siyasətinin rolu. İ.e.d. dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 2011.
13. Orucova M.Ş. Xarici investisiyaların Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafına təsirinin təhlili və modelləşdirilməsi. İ.f.d. dissertasiyasının Avtoreferatı. Bakı, 2012.-24 s.
14. Süleymanov V.E. Dövlətin investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məsələləri. İ.f.d. dissertasiyasının Avtoreferatı. Bakı, 2009.-26 s.
15. Гюльалиев М., Алиев Р. Динамика и отраслевая структура иностранных инвестиций, направленных в экономику Азербайджана, Экономический Вестник Донбасса, №3 (41), 2015.-С. 67-74.

*Мамедова Эльнура Буньят кызы,
доктор философии по экономике,
Азербайджанский Университет Кооперации
Адрес: AZ1124, г. Баку, Азербайджан,
ул. Н. Нариманова, 93
E-mail: mamedova.el@inbox.ru
© Мамедова Э.Б., 2018*

Р Е З Ю М Е

НАПРАВЛЕНИЯ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИНВЕСТИЦИОННОЙ СРЕДЫ В СОВРЕМЕННОМ ПЕРИОДЕ

В статье исследованы направления повышения эффективности инвестиционной среды в современном периоде. С этой целью анализируются принципы формирования и развития инвестиционной среды. Обобщены и исследованы факторы, влияющие на улучшение инвестиционной среды. Рассмотрены основные механизмы по обеспечению инвестиционной привлекательности.

Особо отмечена важность повышения эффективности инвестиционной среды в условиях глобальных экономических вызовов. Исследовано влияние инвестиционной среды на развитие и устойчивость национальной экономики. Обоснована важность обеспечения оптимальных инвестиционных механизмов в развитии разных секторов экономики страны.

Рассмотрены основные принципы повышения эффективности инвестиционной привлекательности. Особенно раскрыта роль и важность иностранных инвестиций в развитии экономики страны. Изучено влияние инвестиций в экономических процессах. Обоснована важность обеспечения эффективности инвестиционной среды в совершенствовании структуры экономики страны.

Рассмотрены приоритеты совершенствования и обновления инвестиционных механизмов в условиях углубления принципов рыночной экономики и интенсификации институциональных реформ. Отмечена важность работоспособности инвестиционных механизмов в процессах экономического развития страны. Раскрыты проблемы интенсификации привлечения иностранных инвестиций в разные сектора экономики. Изучена и обобщена сущность экономических механизмов иностранных инвестиций.

Отмечена важность обеспечения инвестиционной привлекательности в реализации стратегических целей национальной экономики в современном периоде. Анализируется современное состояние формирования инвестиционной среды и его законодательной базы.

Рассмотрено существующее положение в сфере финансовой и инвестиционной системы страны с учетом инвестиционной привлекательности. Исследован уровень кредитного вложения в реальный сектор экономики страны. Раскрыт объем капитальных вложений в экономику страны. Анализируются совокупность капиталов и структура кредитного портфеля коммерческих банков Азербайджана. Оценена роль коммерческих банков в инвестиционные вложения.

В конце статьи дан ряд рекомендаций и предложений по направлениям повышения эффективности инвестиционной среды в современном периоде.

Ключевые слова: инвестиционная среда, инвестиционная деятельность, инвестиционная привлекательность, принципы эффективности инвестиционной среды, повышение эффективности инвестиционной среды, инвестиционные вложения, иностранные инвестиции.

Mamedova Elnura Bunyat,
doctor of philosophy in economics,
Azerbaijan Cooperation University
Address: AZ1124, Baku, Azerbaijan,
N. Narimanov str. 93
E-mail: mamedova.el@inbox.ru
© Mamedova E.B., 2018

S U M M A R Y

DIRECTIONS OF IMPROVING THE EFFECTIVENESS OF THE INVESTMENT ENVIRONMENT IN THE CONTEMPORARY PERIOD

The directions of increasing the efficiency of the investment environment in the modern period are investigated in article. The principles of the formation and development of the investment environment are analyzed with this purpose. The factors influencing the improvement of the investment environment are generalized and investigated.

The importance of increasing the efficiency of the investment environment in the face of global economic challenges is especially noted. The influence of the investment environment on the development and sustainability of the national economy is studied. The importance of ensuring optimal investment mechanisms in the development of various sectors of the country's economy is substantiated.

The main principles of increasing the efficiency of investment attractiveness are considered. The role and importance of foreign investment in the development of the country's economy is particularly disclosed. The influence of investments in economic processes is studied. The importance of ensuring the effectiveness of the investment environment in improving the structure of the country's economy is substantiated.

The priorities for improving and updating investment mechanisms in the context of deepening the principles of the market economy and intensifying institutional reforms are considered. The importance of the efficiency of investment mechanisms in the processes of economic development of the country is noted. The problems of intensification of attraction of foreign investments in different sectors of the economy are revealed. The essence of economic mechanisms of foreign investments is studied and generalized.

The importance of ensuring investment attractiveness in realizing the strategic goals of the national economy in the modern period is noted. The modern state of formation of the investment environment and its legislative base is analyzed. The issues of regulation and strengthening of legislative acts in the sphere of investment activity are considered in accordance with the requirements of modern times.

The level of credit investment in the real sector of the country's economy is studied. The volume of capital investments in the economy of the country is disclosed. The aggregate of capital and the structure of the loan portfolio of commercial banks of Azerbaijan are analyzed. The role of commercial banks in investment investments is estimated.

A number of recommendations and proposals on the direction of increasing the efficiency of the investment environment in the modern period are given in the end of the article.

Keywords: investment environment, investment activity, investment attractiveness, principles of investment environment effectiveness, increase of investment environment efficiency, investments, foreign investments.

Mustafayev Asif Mirlazım oğlu,
iqtisad fəlsəfə doktoru, dosent.
Bakı Biznes Universiteti
Ünvan: H.Zərdabi 88a, AZ1122
Azərbaycan, Bakı şəhəri
Email: asif5252@rambler.ru
© Mustafayev A.M., 2018

UOT - 334.021:35

DÖVLƏT SEKTORUNUN FƏALİYYƏT İSTİQAMƏTİNDƏ DƏSTƏKLƏYİCİ SİYASƏT

X Ü L A S Ə

Təqdim olunmuş məqalədə dövlət sektorunun dəstəkləyici istiqamətləri araşdırılmışdır. Məqalədə dövlət sektorunun fəaliyyət strukturu göstərilir, beynəlxalq təcrübə öyrənilərək dəyərləndirmələr edilir. Xüsusən də vurğulanır ki, dövlət sektorunun fəaliyyəti ilə dövlət tənzimlənməsinə fərqli yanaşmaq lazımdır. Bu fərqlilik əsasən fəaliyyətin xarakterindən və məqsədindən irəli gələrək formalaşmalıdır. Məqalədə həmçinin dövlət sektorunun fəaliyyəti ilə bağlı müxtəlif modellərə də istinad edilmişdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, müasir mərhələdə dövlət sektorunun fəaliyyət səmərəliliyi iki istiqamətdə araşdırılmalı və öyrənilməlidir. Birincisi, bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə dövlət sektoruna yanaşma və onun fəaliyyət səmərəliliyi, ikincisi isə yeni bazar sistemi quran ölkələrin dövlət sektoruna “özəlləşdirmə” nöqteyi-nəzərdən yanaşılması və onun fəaliyyət səmərəliliyinin müəyyən edilməsi. Makroiqtisadi səviyyədə dövlət sektorunun fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi həmçinin, müəyyən mexanizmə əsaslanmalıdır.

Qeyd etmək ki, bu mexanizm model şəklində səmərəli iqtisadi idarəetmənin metodlarına, bütün təsərrüfat subyektlərinin ən optimal dərəcədə maraqlarını təmin edəcək tənzimləmə metodlarına və ən əsası isə iqtisadi inkişafın hər bir mərhələsi və dövrü üçün münasib yanaşmaların olmasına əsaslanmalıdır.

Məqalədə həmçinin, dövlət sektorunun miqyası üzrə qiymətləndirmələr də aparılmışdır. Qeyd edilmişdir ki, dövlət sektorunun gələcək inkişafı baxımından növbəti özəlləşdirmənin həyata keçirilməsi vacibdir. Azərbaycanda bu mənada həm dövlət, həm də özəl sektorun əməkdaşlıq imkanları da genişdir. Bu amil qeyri-neft sektorunun inkişafı baxımından olduqca vacibdir. Daha sonra statistik göstəricilərdən istifadə edilərək bu sahənin ÜDM-də xüsusi çəkisi, sahələr üzrə dəyişilmə dinamikası verilmişdir. Bu cəhət Strateji Yol Xəritəsində də başlıca hədəf kimi seçilmişdir.

Məqalədə sonda beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq özəlləşdirməni tələb edən əsas cəhətlər də göstərilmişdir.

Təklif olunan ən vacib addım kimi dövlətin tam səhmdarı olan müəssisə və təşkilatların qismən özəl sektor üçün açıq olmasıdır. Bu cəhət dövlət sektoru və özəl sektor arasında əməkdaşlığın dərinləşməsinə xidmət edəcəkdir.

Aşar sözlər: dövlət sektoru, dövlət tənzimlənməsi, idarəetmə, model, miqyas, milli iqtisadiyyat, Strateji Yol Xəritəsi və s.

GİRİŞ

Müasir dövr üçün dövlət sektoru-milli iqtisadiyyatın əsas tərkib hissəsi olmaqla dövlətin bütün səviyyələrdə orqanları üzrə idarəetməni özündə birləşdirən, mürəkkəb mexanizmə malik olan və ictimai-iqtisadi münasibətləri reallaşdıran bir növ “iqtisadi sistemdir”. Onun miqyasını müəyyən etmək, xüsusən də real sektor baxımından müdaxilə imkanlarını dəqiqləşdirmək müasir iqtisadiyyatın ən vacib, aktual məsələlərindən hesab olunur. Bu aspektdən çıxış edərək söyləyə bilərik ki, ənənəvi yanaşmaya görə dövlət sektorunun maddi bazasını fəaliyyət baxımından idarə olunan mülkiyyəti təşkil etdiyindən onun müdaxilə imkanları və miqyası da o bazaya əsasən olmalıdır. Lakin, dövlət sektorunun maddi bazasından əlavə onun hüquqi, sosial-mədəni və ictimai maraqların təmin olunması məsələləri də aktual olduğundan onun miqyasının daha geniş olması şərti qəbul edilir. Xüsusən vurğulamaq lazımdır ki, ölkənin malik olduğu təbii-iqtisadi resurslar, onların bölgüsü və ona müvafiq iqtisadi seçimin edilməsi subyekt olaraq hələ ki, dövlət sektorunun sərəncamında olan məsələlərdəndir. Bu amil mövcud təbii inhisarçılıq ilə birləşərək daha da möhkəmlənmiş hal almışdır.

Dövlət sektoru və onun dəstəkləyici tərəflərinin öyrənilməsi yuxarıda qeyd olunanlar baxımından aktuallıq kəsb edir. Müasir dövr Azərbaycan iqtisadiyyatında daha da aktual olan mövzu-dövlət tənzimlənməsi həddlərinin müəyyən edilməsi baxımından araşdırılan mövzu nəzəri-praktiki baxımdan da əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahədə, xüsusən də dövlət sektorunun sistemli araşdırılması, onun dəstəkləyici, tənzimləyici və sabitləşdirici funksiyalarının araşdırılması baxımından elmi-tədqiqat müstəvisində geniş müzakirələrin aparılmasına ehtiyac vardır. Əsas məqsəd olaraq dövlət sektorunun elmi-praktiki izahının daha da geniş verilməsi baxımından onun dəstəkləyici istiqamətini ön plana çıxartmaq, ölkə iqtisadiyyatının uzunmüddətli dövr üçün inkişaf hədəflərinə daha tez və effektiv çatması üçün təklif və tövsiyələrin hazırlanması seçilmişdir. Bu məqsədə xidmət etmək üçün vəzifələr müəyyən edilmişdir. Onlara: dövlət sektorunun optimal fəaliyyət strukturunu vermək, bu istiqamətdə beynəlxalq təcrübəni öyrənmək, Strateji Yol Xəritəsində nəzərdə tutulan hədəflərə uyğun dövlət sektoru siyasətini və dövlət sektorunun miqyas və səmərəliliyini müəyyən etməkdən ibarətdir.

TƏDQIQATIN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

Dövlət sektorunun fəaliyyəti, onun özəl sektor ilə korporativ əlaqələri və miqyasının müəyyənliyi, dövlət tənzimlənməsində yeri ilə bağlı xarici ölkə iqtisadi ədəbiyyatlarında yetərli dərəcədə tədqiqatlar aparılmışdır. Onlara əsasən aid etmək olar:

Н.А.Абдуллаев. «Государственный сектор экономики переходного периода». М.:2003. (Müəllif əsərində əsasən keçid dövründə olan ölkələrin iqtisadiyyatında formalaşan dövlət sektorunun fəaliyyət mexanzimini açır, onun funksiya və təsir imkanlarını qiymətləndirir).

К.Яновиский. «Размеры государственного сектора экономики». Вопросы экономики. № 9, 2004. (Müəllif məqaləsində əsasən dövlət sektorunun miqyası üzrə araşdırmalar

edir və qeyd edir ki, əsas etibarı ilə miqyas onun malik olduğu mülkiyyət payına görə həddəlanır və təsir imkanları da ondan irəli gəlir).

А.Илларионов, Н.Пивоварова “Размеры государства и экономический рост”. М.: 2002. (Müəllif dövlət sektorunun miqyası və iqtisadi artım arasında əlaqələrə toxunur və qeyd edir ki, əsas etibarı ilə dövlət sektorunun miqyası onun ÜDM-nin artırılması üzrə fəaliyyətinə istiqamətlənməlidir. Belə ki, miqyasın daha da iri olması deyil, daha da effektiv olması prinsipi qəbul edilməlidir).

Э.Аткинсон, Дж.Стиглиц “Экономической теории государственного сектора”. М.,1995. (Ümumən müəlliflər dövlət sektorunun mahiyyətini, onun iqtisadi ifadəsini, müxtəlif ölkələrdə ona yanaşmaları və miqyasını əsərdə təqdim etmişlər).

Ф.И.Шамхалов “Государство и экономика: основы взаимодействия: -М.: 2000. (Müəllif əsərində ümumən nəzərdə tutulan dövr üçün dövlətin iqtisadi mövqeyinə toxunmuş, iqtisadiyyatda oynadığı rolu və funksional fəaliyyətini araşdırmışdır).

П.В.Савченко, И.А.Погосова, Е.Н.Жильцова., Е.В.Балацкий. “Экономика общественного сектора”. Москва Инфра-2010. (Müəlliflər ümumən dövlət sektoruna ictimai sektor nisbətində yanaşmış, onun iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üçün mövqeyini ortaya qoymuşlar. Əsas etibarı ilə diqqət sosial sahənin üzərində cəmlənmiş və qeyd edilmişdir ki, ictimai və iqtisadi maraqların təmin olunması baxımından dövlət sektoru əsasən tənzimləmə amilinə daha çox yer verməlidir) və sair aid etmək olar.

Göründüyü kimi, araşdırılan mövzu ilə bağlı nəzəri dəyərləndirmələr xarici, xüsusən də rus elmi-tədqiqat sahəsində geniş müzakirə edilmişdir. Hətta problem ictimai xarakter daşımaqla onun hüquqi, iqtisadi tərəfləri ilə yanaşı sosial aspektləri də ortaya qoyulmuşdur.

Mövzunun araşdırılması zamanı bir sıra iqtisadi metodlardan geniş istifadə edilmişdir. Onlara: ümumiləşdirmə, induksiya və deduksiya, müqayisəli təhlil, qrafik, statistik, subyektiv yanaşma və s. aid etmək olar. Tətbiq edilən metodların vasitəsi ilə bir sıra maraqlı nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edən nəticələr əldə edilmişdir.

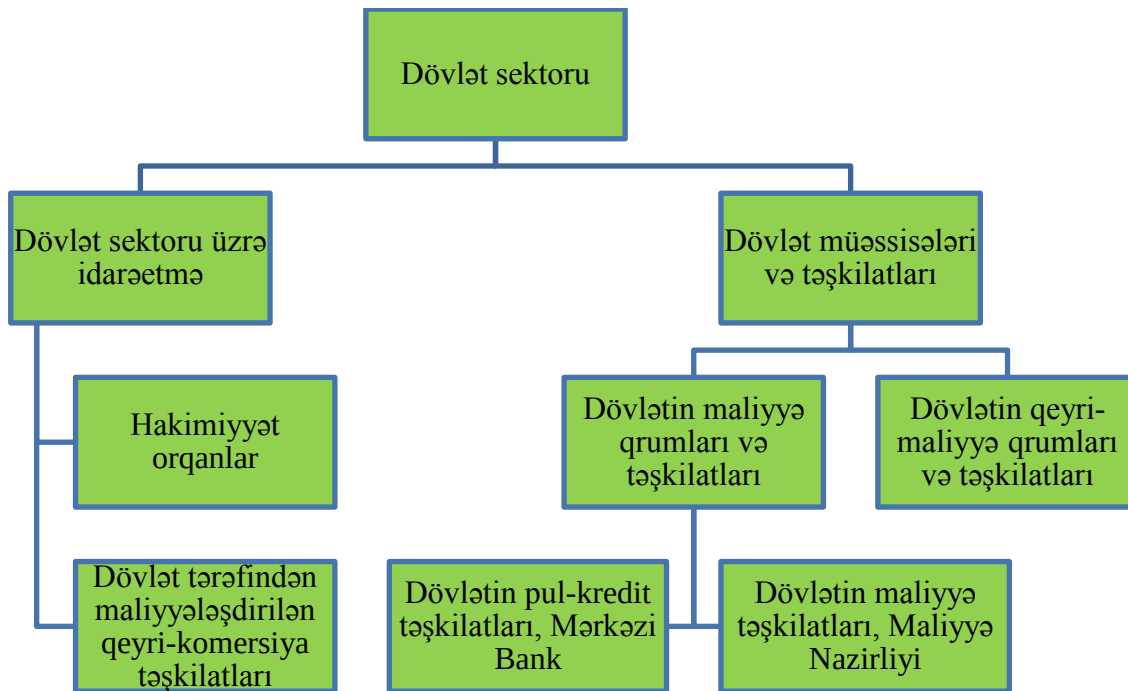
NƏTİCƏ VƏ MÜZAKİRƏLƏR

Müxtəlif iqtisadi tədqiqatlarda [1, c.116] dövlət sektoru daha çox idarəetmə üzrə meydana çıxan münasibətləri özündə birləşdirir. Yəni, dövlət mülkiyyəti ilə dövlət sektoru yolları kəşşən, lakin tam identik hesab olunmayacaq anlayışlardır. Son dövrlərdə isə dövlət sektorunun mahiyyət traktovkası daha çox dövlət tənzimlənməsi ilə hallandırılır. Məhz buna görə də bir sıra elmi ədəbiyyatlarda dövlət sektorunun funksiyaları dövlət tənzimlənməsi funksiyaları ilə eyniləşdirilir.

Aşağıda təqdim olunmuş qrafikdə (bax qrafik 1) dövlət sektorunun müasir dövr üçün qəbul olunmuş strukturu verilmişdir. Qrafikdən aydın görsənir ki, dövlət sektoru milli iqtisadiyyatda iki istiqamətdə mahiyyət kəsb edir. Birinci istiqamət kimi dövlət idarəetməsi, ikinci istiqamət kimi isə dövlət müəssisə və təşkilatlarının fəaliyyət sahələri göstərilmişdir.

Qrafik 1.

Dövlət sektorunun fəaliyyət strukturu.

Qeyd: Qrafik müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Qrafikdə qeyd olunan strukturlar müasir dövrdə həm elmi ədəbiyyatda, həm də praktik həyatda daha çox qəbul edilən ardıcılıqdır. Bir sıra ölkələr, xüsusən də inkişaf etməkdə olan və inkişaf etmiş olan ölkələrin təcrübələri dövlət sektorunun fəaliyyətini müəyyən model halında qəbul edərək yanaşmışlar. Şübhəsiz ki, dövlət sektorunun hər bir ölkə üçün qəbul olunan standart miqyası olmadığı üçün yanaşmalar da obyektiv olaraq fərqli olmuşdur. Bu deyilənləri nəzərə alaraq hesab etmişik ki, dövlət sektorunun fəaliyyəti, ölkədə iqtisadi arıma dəstəkləyici təsirlərinin nəzəri və praktiki tərəflərini öyrənmək aktualıq kəsb edir və onu biz araşdırma obyektinə çevirmişik.

Beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi. Beynəlxalq səviyyədə aparılan araşdırmalar onu göstərir ki, inkişaf etmiş olan ölkələrdə belə dövlət sektorunun çəkisi müxtəlif olmuşdur. Belə ki, dövlət sektorunun nəzərəcarpacaq dərəcədə yüksək olan ölkələrə Fransa və İtaliyanı misal göstərdiyimiz halda qismən yüksək olan ölkələrdən Yaponiya və Lüksemburqu göstərə bilərik. Dövlət sektorunun iqtisadiyyatında yüksək effektivliyə malik olan ölkəyə İsveçi aid etdiyimiz halda, az effektivliyə malik olana isə Belçikanı qeyd edə bilərik. Beləliklə, müxtəlif ölkələr üzrə dövlət sektorunun fəaliyyət xarakteristikasını qeyd etməklə biz, hər bir ölkə üzrə dövlət sektorunun fəaliyyət modellərini irəli sürə bilərik (bax cədvəl 1).

Cədvəl 1.

Dövlət sektorunun fəaliyyət modelləri.

Əlamətlər	Model		
	Qərbi Avropa	Şimali Amerika	Asiya
Dövlət sektorunun çəkisi	böyük	kiçik	kiçik
Dövlət sektorunun effektivliyi	yüksək	aşağı	qeyri-müəyyən
Dövlət sektorunun sahəvi diversifikasiya səviyyəsi	yüksək	aşağı	aşağı
Dövlət sektorunun sərhəd dəqiqliyi	dəqiq	dəqiq	qarışıq
Dövlət sektorunun büdcə maliyyələşdirilməsi	yüksək	aşağı	qeyri-müəyyən

Mənbə: [2, pp.20-25].

Qərbi Avropa modeli dövlət sektorunun daha çox çəkisi ilə xarakterizə olunmuşdur. Bu çəki müxtəlif sahələrdə özünü göstərməkdədir. Bu model daha çox Portuqaliya, Fransa və digər ölkələrdə, hansiki, dövlət sektoru yüksək maliyyələşdirmə xüsusiyyəti ilə ön plana çıxmışdır. Şimali Amerika modelinə xarakterik olan ölkələr (ABŞ və Kanada) əksinə aşağı effektivlik və aşağı maliyyələşdirmə əlamətinə malik olmuşlar. Asiya modelində isə dövlət sektoru ilə özəl sektorun qarşılıqlı əməkdaşlığı, xüsusən də biznes layihələrinin reallaşmasında özünü daha çox biruzə vermişdir. Beləliklə, iqtisadiyyatın tənzimlənməsi baxımından ön plana çıxan model Qərbi Avropa modeli hesab olunmuşdur. Avropa Birliyi ölkələri üçün dövlət sektorunun fəaliyyət mövcudluğu aşağıdakı amillərlə şərtləndirilir:

- özəl sektor çərçivəsində makroiqtisadi tarazlıq təmin olmadığı təqdirdə (xüsusən də təbii inhisarçılıq şəraitində);
- aşağı rentabelli və kapital qoyuluşu zəif olan lakin, ictimai maraqların təmin olunması baxımından zəruri hesab olunan sahələrin saxlanılması məqsədi ilə (infrastruktur, ekoloji və elmtutumlu sahələr);
- ölkə üçün strateji əhəmiyyət kəsb edilən sahələrin (müdafiə sənayesi, YEK və s.) saxlanılması zərurəti meydana çıxdıqda (xüsusən də bu sahələrin TMK-ların nəzarətinə keçmə təhlükəsi olduqda);
- resursların sahələrarası yenidən bölgüsünün həyata keçirilməsi zəruriliyi ortaya çıxdıqda;
- ölkədə məqsədyönlü regional siyasətin həyata keçirilməsi zərurəti meydana çıxdıqda (yeni istehsal özəklərinin və infrastruktur obyektlərinin yaradılması).

Bu ölkələrdə dövlət sektorunun miqyası əsasən onun maliyyə imkanları ilə ölçülməkdədir. Maliyyə köməliyi üçün də çox sərt qaydalar tətbiq edilmişdir. Belə ki, Fransada işçilərinin sayı iki mindən artıq olan müəssisələr belə maliyyə köməliyinə nail ola bilmirlər. Bundan başqa dövlət sektoru çərçivəsində o müəssisələr maliyyə köməliyinə nail ola bilərlər ki, onlar sənayenin yeni növ istehsalına, yeni növ texnoloji avadanlıqların mənimsənilməsinə və yeni növ məhsul buraxılmasına aid sahələr olsun.

Son dövrlərdə milli iqtisadiyyatda inkişafın davamlı və dayanıqlı olması istiqamətində dövlət tərəfindən ardıcıl olaraq sosial-iqtisadi tədbirlər keçirilməkdədir. Nəzərə almaq lazımdır ki, belə tədbirlərdən biri kimi “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritəsi” ni xüsusən vurğulamaq lazımdır. Ölkə başçısının 2016-cı il 16 mart

tarixli 1897 nömrəli sərəncamına əsasən “Milli iqtisadiyyatın və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritəsi” hazırlanmış, xəritə ümumilikdə milli iqtisadiyyatın 11 sektorunu özündə ehtiva etmişdir. Müxtəlif mərhələləri özündə birləşdirməklə (qısa, orta və uzun) 2020-ci il, 2020-2025-ci illər və 2025-ci ildən sonrakı dövrləri əhatə etmişdir. 2020-ci ilədək olan hədəflərə iqtisadi inkişaf strategiyası və tədbirlər planının hazırlanması, 2025-ci ilədək olan dövrlərdə tədbirlər planının və strategiyanın işləmə mexanizminin qiymətləndirilməsi, 2025-ci ildən sonrakı dövrlər üçün artıq inkişafın davamlı və dayanıqlı göstəricilərinin-nəticələrinin əldə olunması nəzərdə tutulmuşdur [3].

Strateji Yol Xəritəsinin əsas fərqləndirici xüsusiyyətindən biri kimi onun həm milli, həm də qlobal çağırışların optimal nisbətlərini özündə birləşdirməsini, tədbirlərin SWOT təhlilinin aparılmasını və maliyyə mənbələri kimi yeni investisiya layihələrinin reallaşdırılmasını misal göstərə bilərik. Sənəddə xüsusən diqqət çəkən məqam kimi özəl sektor ilə dövlət sektorunun birgə əməkdaşlığını ön plana çıxartmaq lazımdır. Dövlət sektoru üzrə dövlət investisiyalarının katalizator rolunu oynaması dövlət sektorunun milli iqtisadiyyatın inkişafı istiqamətində ən başlıca dəstəkləyici tədbir kimi qiymətləndirmək lazımdır.

Məlumdur ki, dövlət sektorunun fəaliyyəti subyekt olaraq onun qruplarının işləmə mexanizmini əhatə edir və hər bir tədbir üçün qeyd olunduğu kimi müəyyən cavabdehlik daşıyacaqdır. Burdan belə qənaətə gəlmək olar ki, iqtisadi subyekt olaraq dövlət sektorunun milli iqtisadiyyatın inkişafının ikinci əsas istiqaməti kimi nəzərdə tutulmalıdır.

Miqyasın müəyyənliyi üzrə dəyərləndirmə. Strateji Yol Xəritəsi üzrə ikinci hədəfdə göstərilir ki, “*paylarının (səhmlərinin) nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslərin fəaliyyətində səmərəliliyin artırılması və özəlləşdirmənin həyata keçirilməsi yolu ilə iqtisadi dinamikliyi təmin etmək*” [3] nəzərdə tutulmuşdur. Aydın məsələdir ki, dövlət sektoru üzrə iqtisadiyyatın idarə edilməsində iştirak edən müvafiq strukturların fəaliyyətində səmərəliliyin artırılması və bu istiqamətdə rollarının daha çevik iqtisadi dinamikaya əsaslanması tələb olunmuşdur. Həmçinin, növbəti özəlləşdirmə prosesi üçün işlərin davam etdirilməsi də dövlət sektorunun müəyyən iqtisadi yükədən azad olmasını şərtləndirəcəkdir. Şübhəsiz ki, dövlət sektoru ilə özəl sektor arasında dəqiq sərhədlərin müəyyən olunmasını da deyil, onların qarşılıqlı əməkdaşlığı tələb olunmaqla vahid məqsədə xidmət edilməsi sənədin əsas tələblərindən biri olmuşdur. Bu əməkdaşlıq “həm özəl, həm də dövlət sektorunda idarəetmə maliyyə, bio, kommunikasiya, informasiya, nano, sənaye və başqa sahələrdə mütərəqqi texnologiyaların tələblərinə uyğun hala gələcəkdir. Yeni texnoloji avadanlıqların inkişafı ilə paralel olaraq artan “informasiya təhlükəsizliyi” risklərinin minimuma endirilməsi və idarə edilməsi qeyd etmək lazımdır ki, qlobal çağırış kimi Azərbaycan Respublikası üçün də aktuallıq kəsb etməyə başlamışdır”.

Ölkəmizin son 10 il ərzində əldə etmiş olduğu iqtisadi yüksəlişin təməlinə neft sektorunun rolu qədər iqtisadi artımın dövlət tələbindən formalaşması da diqqət çəkmişdir. Bu liberal iqtisadiyyatın quruculuğu yolunda maneə kimi görsənsə də real gerçəkliyi əks etdirməklə, həmin illərdə iqtisadi inkişafın təkanverici qüvvəsi kimi çıxış etmişdir. Bu baxımdan sənəddə diqqət çəkən məsələlərdən biri də məhz iqtisadi artımın dövlət tələbi üzərindən dayanıqlı özəl tələb üzərinə transformasiyası hesab olunur. Dövlət sektorunun iqtisadi inkişafdakı rolunu yüksək qiymətləndirməklə Cənub-Şərqi Asiya ölkələrində bir dönmə reallaşdırılmış “dövlət kapitalizmi” anlayışı ilə eyniləşdirilməsi, onun müəyyən inkişaf modelinə çevrilməsi qəbul edilmişdir. İqtisadi təhlil və nəzəri dəyərləndirmələr dəfələrlə təsdiq etmişdir ki, ölkəmizdə dövlətin iqtisadi müdaxiləsi zəruri səbəblərdən iqtisad inkişafı şərtləndirmiş və bu hal

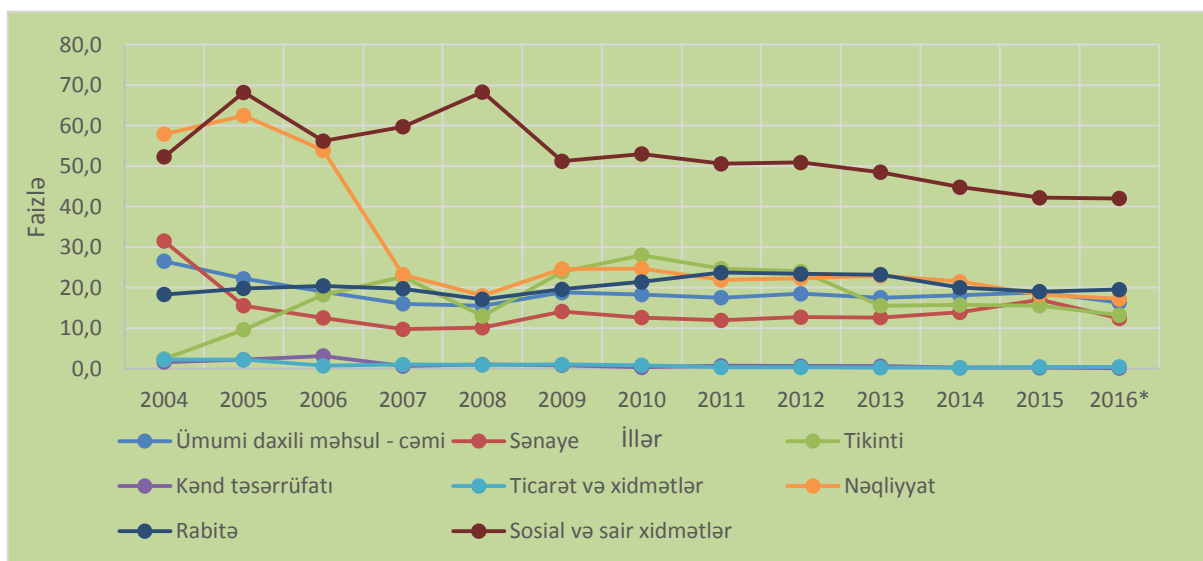
davamlı xarakter daşımışdır. Bu xarakterdə dövlətin iqtisadi rolu ölkədə makroiqtisadi siyasətin ən aktiv qanadı kimi fiskal siyasətin həyata keçirilməsini göstərmək lazımdır. İrihəcmli neft gəlirlərinin dövlət tərəfindən iqtisadiyyata yönəldilməsinin əsas kanalı kimi isə məhz dövlət büdcəsinin investisiya xərcləri çıxış etmişdir. Dövlət sektoru üzrə belə iqtisadi fəallıq 2010-cu ilə qədər aktiv hal almış, sonradan isə səngiməyə başlamışdır. 2010-cu ilə qədər əsasən neft gəlirlərinin artım tempi və 2008-ci il qlobal maliyyə böhranının baş verməsi dövlət sektorunun bazar iqtisadiyyatı sisteminə əsaslanan ölkə iqtisadiyyatında “iqtisadi fəallığı” daha da artırmış və şərtləndirmişdir.

Dövlət sektorunun xüsusi çəkisi. Statistik göstəricilər onu ifadə edir ki, 2010-2014-cü illərdə ölkədə iqtisadi yüksəlişə-artıma əsas töhfəni öncəki illərə nisbətən daha çox qeyri-neft sektorları vermişdir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən, söyləyə bilərik ki, 2014-cü ildə xidmət sektorunda 7,6 faiz, tikinti sektorunda 8,8 faiz və ümumilikdə qeyri-neft sektorunda 6,9 faiz müsbət göstəricilər qeydə alınmışdır. Bu sektorların ÜDM-dəki paylarına baxdıqda aydın olur ki, ümumən təbii resurslar üzrə 2014-cü ildə iqtisadi artımda pay 37 faiz olmuş, növbəti sırada isə 14 faizlik çəki ilə tikinti sektoru gəlmişdir [4].

Son 12 ilin statistik rəqəmləri onu deməyə əsas vermişdir ki, ÜDM-də dövlət sektorunun payı təxminən 10 faiz azalaraq 16,3 faiz təşkil etmişdir. Lakin, 2006-cı ildən başlayaraq zamanla 2 faizlik artım olsa da 2016-cı ildə yenə 16 faizlik həddə qərarlaşmışdır. Ciddi azalma sənaye olduğu halda, nəzərəcarpacaq artım tikinti sektorunda müşahidə edilmişdir. Belə ki, müvafiq olaraq son 12 il üçün sənayedə azalma 19 faiz olmaqla 12,4 faiz (2004-cü ildə sənayedə pay 31,5 faiz, 2016-cı ildə isə 12,4 faiz), tikintidə isə müvafiq olaraq artım 11 faiz (2004-cü ildə 2,4 faizlik pay 2016-cı ildə 13,2 faiz) olmuşdur. Bundan başqa ciddi azalma nəqliyyat sektorunda baş vermişdir. Belə ki, nəqliyyat sektorunda dövlət sektorunun ÜDM-dəki payı 2006-cı ildə 53,9 faiz olduğu halda, 2016-cı ildə bu rəqəm 36,7 faiz azalaraq 17,2 faiz təşkil etmişdir (bax qrafik 2).

Qrafik 2.

Son 12 ildə Dövlət sektorunun ÜDM-də payı (faizlə).

Mənbə: Qrafik Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Statistik məlumatlardan da aydın görsənir ki, son 10 ildə dövlət sektorunun sosial sahə üzrə payı kifayət qədər yüksək olmuş və bu payın kəskin azalması qısamüddətli dövr üçün müşahidə edilməyəcəkdir. Çünki, Strateji Yol Xəritəsində bu sahənin inkişafının prioritet təşkil etməsi və bunun dövlət sektoru üçün əhəmiyyət kəsb etməsi xüsusi ilə vurğulanmışdır. Lakin, yeni özəlləşdirmə mərhələsinin başlaması ilə əsasən nəqliyyat və rabitə sahəsinin öncül təşkil etməsi şübhəsizdir.

İqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə 2014-cü ildə aparılan dəyərləndirmələrə baxdıqda aydın görsənir ki, ölkədə mövcud olan “aktiv dövlət kapitalizmi” nəticəsində qeyri-neft sektoru üzrə istehsal olunmuş ÜDM-nin 80 faizi, məşğulluğun təmin olunmasının isə 60 faizə qədəri qeyri-ticarət sferasında müşahidə edilmişdir. Qeyri-neft sektorunu xarakterizə edən və ÜDM-də qeyri-ticarət sferasına aid olan sosial və onunla bağlı sair xidmətlər 28 faiz, ticarət sektorunun özü 13 faiz, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı 7 faiz, tikinti sektoru 21 faiz təşkil etmişdir. Nəzərdən keçirilən dövr ərzində qeyri-neft sektorunda istehsal olunmuş ÜDM-nin cəmi 8 faizi sənayenin qeyri-neft sektoru hesabına əldə edilmişdir. 2014-cü ildə aqrar sahə məşğul əhalinin 36,7 faizlik paya malik olmasına baxmayaraq, burada yaradılmış əlavə dəyər ÜDM-nin yalnız 6 faizini təşkil etmişdir. Kənd təsərrüfatında yüksək məşğulluq göstəricisinin bu səviyyədə olmasının səbəbi kənddə pay torpaqları olanların məşğul əhali kimi nəzərə alınmasıdır.

Milli iqtisadiyyatda mövcud olan “aktiv dövlət kapitalizmi”nin digər təsiri isə özünü özəl sektorun dövlətin investisiya fəallığı ilə rəqabətə girə bilməməsində əks etdirir. Bunun da nəticəsində milli iqtisadiyyatda özəl sektorun bu sahə üzrə fəaliyyəti daralır və xüsusi çəkiddə az paya malik olur.

Beynəlxalq tədqiqatlar müstəvisində qəbul olunmuşdur ki, üç qlobal meyl milli iqtisadiyyatda dövlət sektoru üzrə mülkiyyət payının zamanla azaldılmasını tələb edir:

- birincisi, qlobal sferada sənayenin və texnologiyanın inkişaf tempi özlüyündə idarəetmə orqanlarının çevikliyini, proseslərə dərhal reaksiya verməsini və yeni tələblərə sürətli adaptasiyasını zəruri edir;

- ikincisi, mülkiyyətin idarə edilməsinə diqqətin artırılması, nəticədə dəyər yaradılması prosesini daha da sürətləndirir, onun keyfiyyət parametrinə keçidi hərəkətləndirir;

- üçüncüsü isə budur ki, milli iqtisadiyyatda dövlət sektorunun maliyyələşdirilməsi nəticə etibarilə ictimai nəzarətin güclənməsini də zəruri edəcək və dövlət təşkilatlarında dəyərin yaradılması prosesində iştirakını artıracaqdır [3].

Y E K U N

Əslində dövlət sektorunun səmərəli fəaliyyəti üçün zəruri olan başlıca amil kimi biz hüquqi bazanın yaradılmasını təklif etmişik. Dövlət sektoru özlüyündə təsərrüfat subyekti kimi sahibkarlıq fəaliyyətini birləşdirdiyindən onun fəaliyyət mexanizmi, hüquq və vəzifələr, özəl sektor ilə əməkdaşlıq, dövlət səhmdarlığı və s. məsələlər özünün hüquqi tərəfini tapmalıdır. Lakin, dövlət sektoru üzrə müəssisələrin fəaliyyətinə özəl sektor üçün maraqlı olmayan sahələri aid etməklə yanaşmaq düzgün deyildir. Həmçinin, dövlət mülkiyyətçiliyinin və müəssisələrinin mövcudluğunu yalnız məşğulluq, inhisarçılığın qarşısını almaq və əlavə dəyər

yaratmaq məqsədlərinə bağlayaraq əsaslandırmaq da doğru deyildir. Dövlət sektoru ümumən makroiqtisadi tarazlıq üçün, milli iqtisadiyyatın həm böhranlı və tərəddüdlü dövrü üçün, həm də iqtisadi artımın dayanıqlı halda olması üçün vacibdir. Ona görə də hansı iqtisadi mənim-səmə subyekti formasından asılı olmayaraq istənilən təsərrüfat subyekti üçün tələb olunan ilkin cəhət idarəetmənin təkmil olmasıdır. İdarəetmə həm təkmil, keyfiyyətli və həm də effektiv olmalıdır.

Nəzərdə tutulan əsas tədbir kimi özəlləşdirmənin həyata keçirilməsi dövlət əmlakının liberallaşdırılması kimi görsənsə də, əslində dövlət mülkiyyətinə əsaslanan müəssisə və təşkilatların fəaliyyət səmərəliliyini də özündə ehtiva etməlidir. Hazırlanmalı olan yeni qanun layihəsində məqsəd dövlətin iqtisadi idarəetmə qabiliyyətinin daha da təkmil halda olması, yəni əsas iqtisadi funksiyaların tənzimləmə funksiyası kimi çıxış etməsi, nəticədə dövlət xərclərinin əvvəlki illərə nisbətən azalan meylinə nail olunması hədəfini özündə birləşdir-məlidir. Son dövrlərin araşdırmaları (xüsusən də iqtisadi inkişafın təmin olunması üzrə dövlət proqramlarının) onu göstərdi ki, dövlət sektoruna yanaşma ənənəvi formadan dəyişkən-çevik və təkmil formaya qədəm qoymuşdur. Təklif olunan ən vacib addım kimi dövlətin tam səhmdarı olan müəssisə və təşkilatların qismən özəl sektor üçün açıq olmasıdır. Bu cəhət dövlət sektoru və özəl sektor arasında əməkdaşlığın dərinləşməsinə xidmət edəcəkdir.

Post-neft dövrü üçün dövlət sektoru üzrə dəstəkləyici iqtisadi siyasətin ön planda tutulması yol xəritəsində xüsusi ilə vurğulanmışdır. Bu baxımdan hesab etmək olar ki, dəstək-ləyici iqtisadi siyasətin əsas istiqamətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər: *dövlət investisiya-ları üzrə*. İnvestisiya qoyuluşlarının infrastruktur sahələrindən istehsal sferasına keçidi təmin etmək; *korporativ idarəetmə üzrə*. Dövlət və özəl müəssisələrin iqtisadi əməkdaşlıq səviyyə-sini yüksəltmək, hüquqi baza ilə onu dəstəkləmək; *fiskal yükün azaldılması üzrə*. Nəzərdə tutulduğu kimi dövlətin növbəti illər üçün fiskal yükünün azalması proqnozlaşdırılsa da, hesab olunur ki, yük sahə obyektinə görə dəyişkən olacaq və səviyyəsini qoruyacaq. Bu baxımdan dövlətin fiskal mexanizm ilə dəstəkləyici rolu aktual olaraq qalacaqdır; *innovativ aktivliyin artırılması üzrə*. Məqsəduyğundur ki, “yeni iqtisadiyyat” quruculuğu yolunda innovasiyaların tətbiqi ilə bağlı əsas yükü dövlət sektoru üstlənsin. Bunun səbəbi kimi, fun-damental elmi araşdırmalar və işləmələrin tətbiqi sahəsinin onun maliyyələşdirilməsini gös-tərə bilərik. Həmçinin, təklif olunur ki, dövlət sektoru üzrə formalaşmış milli müəssisələrin (TMK) ölkənin innovasiya səviyyəsinin artırılmasının əsas maliyyələşdiricisi subyekti kimi çıxış etsin. Bu dövlət proqramı ilə təmin olunmalıdır

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Макаренко О.С. Структура и перспективы развития государственного сектора Российской экономики. Жур. Управление экономическим развитием. Волг.2016. №1.
2. The Specifics of the Russian Model of Public Sector of Economy. Terra Economicus, 2009, no.1-2, pp.20-25
3. “Milli iqtisadiyyatın və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritəsi”. Bakı-2016.
4. Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin məlumatları. Bakı-2017.

Мустафаев Асиф Мирлазым оглы
доктор философии по экономике., доцент.
Бакинский Университет Бизнеса
Адрес: Г.Зардаби 88а, А31122
Азербайжан, Город Баку
Емаил: asif5252@rambler.ru
© Мустафаев А.М., 2018

Р Е З Ю М Е

ПОЛИТИКА ПОДДЕРЖКИ В НАПРАВЛЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ГОСУДАРСТВЕННОГО СЕКТОРА

В представленной статье были выявлены направления поддержки государственного сектора. В статье показано структура деятельности государственного сектора, изучена и оценена значимость международного опыта. В частности, подчеркивается необходимость различения подходов к деятельности государственного сектора и государственного регулирования. Это различие, в основном, должно формироваться исходя из характера деятельности и её цели. Статье делаются ссылки на различные модели, связанное с деятельностью по государственного сектора. Также, в статье отмечается, что для определения эффективности государственного сектора необходимо использовать систему общих показателей. Необходимо учесть, что на современном этапе развития, эффективность государственного сектора нужно исследовать и изучать по двум направлениям. Во-первых, подход к государственному сектору и его эффективной деятельности в странах с рыночной экономикой, и во-вторых, подход с точки зрения «приватизации» в странах с переходной рыночной экономикой. На макроэкономическом уровне, оценка эффективности государственного сектора должна опираться на определенный механизм. Отметим, что этот механизм, в виде модели, должен основываться на методы эффективного экономического управления, методы регулирования, обеспечивающие на самом оптимальном уровне интересы всех субъектов хозяйствования, и самое главное, на наличие подходов, соответствующих всем этапам и периодам экономического развития.

В этой статье также были оценены масштабы и масштабы государственного сектора. Было отмечено, что важно провести следующую приватизацию с точки зрения будущего развития государственного сектора. В этом смысле как общественный, так и частный сектор имеют возможности для сотрудничества в Азербайджане. Этот фактор очень важен для развития не нефтяного сектора. Затем, используя статистические показатели, был дан удельный вес этого сектора в ВВП и динамика изменений в полях. Этот аспект также является основной целью Стратегической дорожной карты. В статье также изложены ключевые аспекты приватизации, основанные на международном опыте.

В качестве наиболее важного шага предлагаемые предприятия и организации, полностью принадлежащие государству, частично открыты для частного сектора. Это будет способствовать углублению сотрудничества между государственным сектором и частным сектором.

Ключевые слова: государственный сектор, государственное регулирование, управления, модель, масштаб, национальная экономика, Стратегическая Дорожная Карта и т.д.

Mustafayev Asif Mirlazim. PhD., assoc.prof

Baku Business University

Ünvan: H.Zərdabi 88a, AZ1122

Address:Azerbaijan, Baku city

Email: asif5252@rambler.ru

© Mustafayev A.M., 2018

S U M M A R Y

THE SUPPORT POLICY IN ACTIVITY DIRECTIONS OF STATE SECTOR

In presented article support policy in activity directions of state sector are investigated. Moreover, activity structure of state sector are showing, also world practice studied and estimated. In article noted that to require different approaches to activity of state sector and state regulation. This difference formed by character and target of activity. In article also different models dependence with activity of state sector reflected.

In modern stage effectiveness of state sectors activity must be investigate and study in two directions. First, approach to state sector and its activity efficacy in market economy countries; Second, “privatization” approach to state sector and definition its activity efficacy in new market system formed in some countries. In macroeconomic level estimation of activity of state sector must be based into economic mechanism. We can note that this mechanism must be based to regulation methods of economic subjects and every stage, as well as period of economic development.

The article also assessed the scale and extent of the public sector. It was noted that it is important to carry out the next privatization in terms of the future development of the public sector. In this sense, both the public and the private sector have opportunities for cooperation in Azerbaijan. This factor is very important for the development of the non-oil sector. Then, using statistical indicators, the specific weight of this sector in GDP and the dynamics of change in the fields were given. This aspect is also a key target in the Strategic Road Map. The article also outlines the key aspects of privatization based on international experience.

As the most important step proposed, enterprises and organizations that are fully owned by the state are partly open to the private sector. This will contribute to the deepening of cooperation between the public sector and the private sector.

Key words: state sector, state regulation, management, model, scale, national economy, Strategic Road Map.

Xankişiye Fərid Xanbaba oğlu, doktorant

Bakı Biznes Universiteti

Ünvan: AZ1122, Azərbaycan, Bakı şəhəri,

H.Zərdabi pr. 88^a

Email:ferid_khan@mail.ru

© Xankişiye F. X., 2018

UOT – 346.5

FƏRDİ SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ ÜZRƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ

X Ü L A S Ə

Bu məqalədə fərdi sahibkarlıq fəaliyyətində dövlət tənzimlənməsinin önəmi qeyd olunmuşdur. İstisnasız olaraq inkişaf etmiş ölkələrin hamısında fərdi sahibkarlığa diqqət və qayğı ilə yanaşılır, bu da çox təbii qarşılanır. Axı fərdi sahibkarlıq fəaliyyəti əhalinin əsas hissəsinin məşğulluğunu təmin edir, innovasiya potensialının inkişafına yardım göstərir, iqtisadçıların təkidlə qeyd etdiyi kimi həm də elmi-texniki tərəqqini irəlilədir. Elə buna görə ki, dünya ölkələrinin əksəriyyəti fərdi sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili və inkişafında dövlət tənzimlənməsinin önəmli faktor olduğunu qeyd edir, bu istiqamətdə mühüm tədbirlər görürlər.

Məqalədə ilk öncə iqtisadi baxımdan dünya arenasında önəmli yer tutan ölkələrin bu sahədəki fəaliyyətləri qeyd olunmuşdur. ABŞ, Almaniya, Yaponiya və digər ölkələrin bu istiqamətdə gördükləri tədbirlərin təhlili aparılmışdır. Fərdi sahibkarların sahibkarlıq fəaliyyətinə başlamazdan əvvəl onların lazımı informasiyalarla təmin olunması, düzgün istiqamətin seçilməsində yardım göstərilməsi, fəaliyyət strukturunun qurulması, kadr hazırlığı sahəsində kömək edilməsi, ixrac fəaliyyətinin təşkil edilməsi, beynəlxalq sərgilərdə iştiraka şərait yaradılması və s. məsələlərdə dövlətin göstərdiyi dəstəkdən bəhs edilmişdir. Əlavə olaraq onu da qeyd etməliyik ki, dünya ölkələrində fərdi sahibkarlara güzəştli şərtlərlə, aşağı faiz dərəcəsi ilə kreditlərin verilməsi, vergi siyasətinin təşkili zamanı fərdi sahibkarlıq fəaliyyətinin nəzərə alınması dövlət tənzimlənməsinin prioritet istiqaməti hesab olunur.

Məqalədə həmçinin ölkəmizin fərdi sahibkarlıq fəaliyyətinə göstərdiyi dəstək və qayğı barədə məlumat verilmişdir. Ulu öndərimiz cənab Heydər Əliyev və onun məqsədyönlü siyasətinin davamçısı olan cənab prezidentimiz İlham Əliyevin bu sahədə göstərdikləri fəaliyyət, diqqət və qayğının nəticəsi olaraq fərdi sahibkarlıq fəaliyyətinə maraq artmış, süni maneələr aradan qalxmışdır. Fərdi sahibkarlıq fəaliyyətinə dövlət qayğısının göstəricisi olaraq dünya ölkələri arasında üçdən artıq islahat aparan 29 ölkədən biri olmasını qeyd edə bilərik. Hal-hazırda da ölkəmizdə fərdi sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkilində müəyyən çətinliklər mövcuddur. Lakin aparılan islahatlar, görülməli tədbirlər onu deməyə əsas verir ki, qısa bir müddət ərzində bu sıxıntılar aradan qalxacaqdır.

Ümumilikdə, məqalədə dövlət tənzimlənməsinin fərdi sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkilində vacibliyindən, edilən güzəştlərin və göstərilən qayğının bu sahənin inkişafına birbaşa təsirindən bəhs edilmişdir.

Açar sözlər: sahibkarlıq, dünya praktikası, fərdi sahibkarlıq, dövlət tənzimlənməsi, inkişaf, maliyyə, vergi, rəqabət

G İ R İ Ş

Fərdi sahibkarlıq fəaliyyəti fərdi təşəbbüskarlığın inkişafına təkan verən başlıca qüvvədir. Sahibkarlığın bu növü kiçik və orta sahibkarlığın bir növü olsa da ümumilikdə götürüldükdə onun iqtisadiyyatda çəkisinə həmişə ayrıca diqqət ayrılır. Fərdi sahibkarlıq eyni zamanda təkbaşına iqtisadi fəaliyyəti özündə əks etdirir. Fərdi sahibkarlıq fəaliyyəti iqtisadiyyatın yaxşılaşdırılması və davamlı inkişafı baxımından mühüm önəmə malikdir. Bu fəaliyyət növü iqtisadiyyatın strukturlaşmasında və dayanıqlı inkişafında, yeni iş yerlərinin açılmasında, ölkədə rəqabət mühitinin formalaşması və dərinləşməsində, istehlak bazarında məhsul çeşidinin artırılmasında, istehlakçıların geniş seçim imkanının tanınmasında xüsusi xidmətə malikdir. Bununla yanaşı qeyd edə bilərik ki, fərdi sahibkarlığın ölkə ərazisində inkişaf etdirilməsi ölkənin ixrac imkanlarının artırılmasına, yerli xammal məhsullarının istehsalı cəlb olunmasına və onların lazımı səviyyədə istifadə olunmasına kömək göstərir. Fərdi sahibkarlığa önəmin artması dünyanın istər inkişaf etmiş, istərsə də yeni sənaye ölkələri bu sahənin inkişafını daim diqqət mərkəzində saxlayırlar.

Dünya praktikasında fərdi sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi və eyni zamanda hüquqi tənzimlənməsi istər cəmiyyətin, istərsə də dövlətin mənafeləri naminə həyata keçirilir. Fərdi sahibkarlıq fəaliyyətinin mövcudluğu və inkişaf etdirilməsi üçün hüquqi cəhətdən lazımı mühitin yaradılması dövlətin üzərinə düşən əsas vəzifə hesab olunur.

Fərdi sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin əsasını bu sahənin inkişaf etdirilməsi üçün (xüsusən daha böyük səmərə verən fəaliyyət sahələrində) əlverişli rejimin yaradılması, məzmununu isə bu sahibkarlıq formasının uğurlu inkişafı üçün dövlət orqanları tərəfindən hüquqi və iqtisadi şərait stimullarının yaradılması, habelə güzəştli şərtlərlə ona maddi və maliyyə resurslarının qoyuluşu təşkil edir.

Ümumən qeyd edə bilərik ki, fərdi sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tərəfindən hüquqi tənzimlənməsinin metodları iki qrupa bölünür:

- birbaşa tənzimləmə metodu (buraya antiinhisar fəaliyyəti, təbii inhisarların hüquqi vəziyyəti, istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi, haqsız rəqabətə qarşı mübarizə və s. daxildir);

- dolaylı tənzimləmə və yanakı tənzimləmə metodu (dövlətin maliyyə-kredit və pul siyasət, büdcə və vergi, ixrac-idxal əməliyyatlarının tənzimlənməsi, valyuta siyasəti və s.).

Bazar iqtisadiyyatına malik inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi inkişaf tarixinin araşdırılması göstərir ki, dövlətin reallaşdırdığı hüquqi tənzimlənmə fəaliyyəti olmadan dövlətlə fərdi sahibkarlıq fəaliyyəti uzlaşdırılmadan ölkədə sabit iqtisadi artıma nail olmaq, mövcud və meydana çıxan sosial-iqtisadi problemləri səmərəli həll etmək mümkün deyildir. Bu zaman dövlətin üzərinə düşən əsas vəzifə və ya dövlətin rolu sahibkarlığın müxtəlif formalarının inkişafı üçün əlverişli hüquqi-iqtisadi mühit yaratmaqdan, sahibkarlığın və fərdi təşəbbüsün inkişafının hərtərəfli həvəsləndirilməsindən, fərdi sahibkarların vəzifəsi isə cəmiyyət qarşısında duran vəzifələrin həllində, sosial-iqtisadi problemlərin, iqtisadiyyatın əsas sahələrinin maliyyələşdirilməsində, ölkədə əlverişli investisiya mühitinin formalaşmasında dövlətə yardımçı olmaqdan ibarətdir. Son zamanlarda dünyada kiçik həcmdə kapitala, texniki avadanlıqlara və az sayda işçi qüvvəsinə ehtiyac olan sahələrdə fərdi sahibkarlığın sayının gözləniləndən artıq şəkildə artması faktı özünü göstərməkdədir. Bu da daha çox özünü elmyönümlü və istehlak məhsullarının istehsalı sahələrində göstərir.

Bu məqalədə fərdi sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi üzrə dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsi, onların bu sahədə göstərdikləri fəaliyyətlər, tətbiq etdiyi güzəştlərdən bəhs olunmuşdur. Xarici ölkələrlə yanaşı ölkəmizdə həyata keçirilən tədbirlər də bu məqalədə qeyd edilmişdir. Məqalənin məqsədi olaraq xarici ölkələrin bu sahədəki təcrübələrini araşdırmaq, vəzifə olaraq isə bu təcrübələrə əsaslanaraq ölkəmizdə fərdi sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin inkişaf etdirilməsinə təkan verməkdir.

TƏDQIQATIN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

Dünya praktikasında sahibkarlığın dövlət tərəfindən hüquqi tənzimlənməsi və dəstəklənməsi cəmiyyətin və dövlətin mənafeləri naminə həyata keçirilir. Bu zaman dövlətin başlıca vəzifəsi bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkarlığın mövcudluğu və uğurlu fəaliyyəti üçün hüquqi və iqtisadi şərait yaratmaqdan ibarət olur. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin tənzimləyici rol oynamasının, iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün dövlətlə sahibkarlığın fəaliyyətinin əlaqələndirilməsinin zəruriliyi heç də hamı tərəfindən birmənalı qarşılanmırdı.

XIX əsrin əvvəllərində inkişaf etmiş ölkələrdə bazar iqtisadiyyatı şəraitində hüquqi tənzimlənmə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi, iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün dövlətlə sahibkarlıq fəaliyyətinin əlaqələndirilməsinin zəruriliyi birmənalı qarşılanmırdı. Məsələn, klassik iqtisadi nəzəriyyənin daşıyıcıları (J.B.Sey, C.S.Mill) və “neoklassik” nəzəriyyənin nümayəndələri (A.Marşal, A.S.Piqu və s.) hesab edirdilər ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadiyyat öz-özünü tənzimləyir. Onlar kapitalizmə özünü tənzimləyən bir iqtisadi sistem kimi baxdıqlarından iqtisadiyyata dövlətin müdaxiləsini lazımsız hesab edirdilər. Lakin 1923-1933-cü illərdə baş vermiş böhrandan (Amerikada baş verən qiymətli kağızlar bazarının iflası, onun ardınca baş verən “Böyük durğunluq”) sonra bir sıra iqtisadçılar bundan nəticələr çıxararaq iqtisadiyyatın inkişafında dövlətin hüquqi tənzimlənməsindən bəhs etməyə başladılar. Məşhur ingilis iqtisadçısı Con Keyns yazdığı “Məşğulluğun, faizin və pulun ümumi nəzəriyyəsi” (1936-cı il) kitabında kapitalist iqtisadiyyatının tənzimlənməsini nəzəri cəhətdən əsaslandırmağı vacib hesab etmişdir. C.Keynsin nəzəriyyəsi dövlətin milli iqtisadiyyat miqyasında təkrar istehsal prosesinə, istehlak və yığım, tələb və təklif, xalq təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələri arasındakı nisbətə və s. aktiv təsirini nəzərdə tuturdu. O, elə hesab edirdi ki, dövlət hakimiyyətinin imkanlarından istifadə edərək kapitalizmi saxlamaq və sabitləşdirmək olar.

XX əsrin sonlarında bazar iqtisadiyyatı yolu seçmiş postsosialist ölkələrin iqtisadiyyatının tənəzzülə uğraması, işsizliyin sürətlə çoxalması, bazar iqtisadiyyatı şəraitində hansı tənzimləmə metodlarının və mexanizmlərinin daha məqbul olması ətrafında mülahizələr, fikirlər daha da intensivləşmiş, bu problemlərə dair qiymətli elmi əsərlər yazılmışdır. Azərbaycanın əməkdar elm xadimi T.Ə.Quliyev yazır: “Tənzimlənmənin bütün növləri, istər makro, istərsə də mikro tənzimləmə ölkədə sosial və iqtisadi sabitliyin təmin edilməsinə xidmət etməlidir. Seçilmiş iqtisadi kurs sivilizasiyalı bazarın inkişafına və qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərin, maraqların, formaların optimallaşdırılmasına istiqamətlənməlidir. Qanunvericilik aktların, proqnozların, planlaşdırmanın, nəzarətin, əlaqələndirmənin köməyi ilə tənzimləmə prosesi, həmçinin maliyyə, kredit, investisiya, pul tədavülü, əmək haqqı, qiymət kimi iqtisadi alətlər vasitəsi ilə tənzimləmə və nəhayət büdcə, bank, valyuta sistemi və gömrük kimi iqtisadi fəaliyyət formaları vasitəsi ilə tənzimləmə elmi mülahizələrə və sağlam məntiqə söykənməlidir”.

Bu məqalədə isə müxtəlif ölkələrdə fərdi sahibkarların dövlət tənzimlənməsinin önəmi, onların bu sahədə həyata keçirdikləri fəaliyyətlər, eyni zamanda ölkəmizin bu sahədəki fəaliyyətlərindən, əldə olunmuş nailiyyətlərdən bəhs olunmuşdur.

NƏTİCƏ VƏ MÜZAKİRƏLƏR

Övvəla onu qeyd edim ki, fərdi qaydada, fiziki şəxslərin gəlir əldə etmək məqsədi ilə, hüquqi şəxs yaratmadan, öz mülkiyyətinə əsaslanaraq, məsuliyyəti, eyni zamanda risk amilini öz üzərinə götürməklə reallaşdırdığı sahibkarlıq fəaliyyəti fərdi sahibkarlıq fəaliyyəti hesab olunur. Dünya praktikasında fərdi sahibkarlığın dövlət tərəfindən hüquqi tənzimlənməsi, eyni zamanda dəstəklənməsi cəmiyyətin və dövlətin mənafeləri naminə reallaşdırılır. Bu halda dövlətin əsas vəzifəsi fərdi sahibkarlıq fəaliyyətinin bazar iqtisadiyyatı şəraitində uğurlu təşkili və inkişafı üçün hüquqi, eyni zamanda iqtisadi şəraitin yaradılmasından ibarət olur.

Bazar iqtisadiyyatına malik olan inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi inkişaf tarixinin araşdırılması göstərir ki, dövlətin tənzimləyici rolu olmadan dövlətlə fərdi sahibkarlıq fəaliyyəti uzlaşdırılmadan ölkədə sabit iqtisadi artıma nail olmaq, mövcud və meydana çıxan sosial-iqtisadi problemləri səmərəli həll etmək mümkün deyildir.

Avropa Birliyi ölkələrində fərdi sahibkarlığın dövlət maliyyələşdirilməsinə, onun inkişafının tənzimlənməsinə və dəstəklənməsinə çox önəm verilir. Bu önəm həm sığorta fondlarının və həm də risklərin sığortalanması fondlarının büdcə maliyyələşdirilməsi əsasında birbaşa subsidiyalandırılması, kreditlərin geri ödənilməsi üzrə zəmanətlərin verilməsi, fərdi sahibkarlara yardım məqsədi ilə qarışıq (dövlət əmanətlərinin iştirakı ilə və şəxsi) yardım fondlarının yaradılması, kreditlərin nisbətən aşağı faizlərlə verilməsi şəklində həyata keçirilə bilər.

İnkişaf etmiş ölkələrdə fərdi sahibkarlığın tənzimlənməsi və dəstəklənməsi üzrə formalaşan dövlət siyasətinin önəmli vəzifələri bunlar hesab olunur :

- fərdi sahibkarlıq sahəsinin inkişafı;
- bərabər hüquqluluq prinsipinin bazar münasibətləri şəraitində dəstəklənməsi və fərdi sahibkarlığın sektorunun qısa zamanda uğurlu inkişafı üçün lazımlı imkanların yaradılması;
- fərdi sahibkarlıq sektorunda rəqabət qabiliyyətli fəaliyyət göstərəcəklərinin və işgüzar fəallığın yüksəldilməsi;
- sahibkarlıq müəssisələrində sosial xərclərin aşağı salınması;
- iş yerlərinin açılması hesabına əhalinin məşğulluğunun yüksəldilməsi;
- innovasiya fəaliyyətinin canlandırılması və xarici investisiyaların cəlb edilməsi;
- müasir texnologiyaların verilməsi.

Bəzi ölkələrin fərdi sahibkarlığın dövlət tənzimlənməsi fəaliyyətləri aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirilir.

Yaponiyada bəzi nazirlik və baş idarələrin illik smetasında xüsusi maddə ilə sahibkarlığın, ilk növbədə fərdi sahibkarlığın inkişafı üçün vəsaitlər ayrılır. Buna orda “ümid krediti” deyirlər. Bunlar dövlət investisiya və borc proqramları çərçivəsində xüsusi büdcə hesabları üzrə maliyyələşdirilir və gəlir hissəsini pensiya fondlarının vəsaitləri, poçt-əmanət kassalarının pulları , poçt sığorta fondu, hökumət zəmanəti verilən istiqrazların buraxılışı təşkil edir. Lakin bu vəsaitlər kiçik firmalara birbaşa deyil, kommersiya kredit təşkilatları vasitəsilə kommersiya əsasları üzrə yönəldilir.

ABŞ-da fərdi sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi üçün yarım əsrdən çoxdur ki, xüsusi adminstrasiya yaradıblar. Bu adminstrasiyanın hər bir region və şəhərdə nümayəndəlikləri vardır, bu adminstrasiya həm dövlət təşkilatları və həm də bazar strukturları ilə birlikdə müxtəlif proqramlar (maliyyə dəstəyi, təlim, dövlət resursları, ixraca yardım və s.) vasitəsilə

fərdi sahibkarlığın dəstəklənməsi üzrə aparılan dövlət siyasətinin həyata keçirilməsini təmin edir. Fərdi sahibkarlığın kreditləşməsi üzrə müxtəlif proqramlar kommersiya bankarı və digər maliyyə kredit təşkilatları vasitəsilə reallaşdırılır. Bu halda administrasiya ilə əməkdaşlıq edən, sahibkarlığa dəstək məqsədi ilə fəaliyyət göstərən kredit təşkilatlarında borcların 75-80%-nə qədər təminat verir.

ABŞ-da LowDoc (minimum sənəd) adlı kredit proqramları geniş yayılmışdır. Həmin proqramla fəaliyyət göstərən fərdi sahibkarlar əlavə formallıqlar olmadan 150 min dollaradək borc ala bilərlər. Ərizəçi ərizə formasının bir üzünü, kredit verən bank isə - arxa üzünü doldurur və bu vərəq administrasiyaya göndərilir, orada isə 72 saat (3 iş günü) ərzində kreditin verilməsi barədə qərar qəbul edilir.

Almaniyada fərdi sahibkarlığın inkişafı üçün ən müxtəlif alətlərdən istifadə edirlər, məsələn, zəruri informasiyanın pulsuz təqdim edilməsi, məsləhət xidmətləri, işçi heyətinin təhsili və ixtisasın artırılmasına kömək göstərilməsi, maliyyə yardımı, nisbətən aşağı faiz dərəcəsi ilə və güzəştli qaytarılma şərtləri ilə kreditlərin verilməsi, innovasiya sferasında , təcrübə-konstruktor və elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasında kömək göstərilməsi, ixrac fəaliyyətinin dəstəklənməsi, beynəlxalq sərgilərdə iştiraka yardım göstərilməsi, fərdi sahibkarlıq müəssisələrinin iri müəssisələr tərəfindən udulmaqdan qorunması, şəxsi kapitalın artımının stimullaşdırılması və s. Bundan əlavə onu da qeyd etmək istərdik ki, Almanyada 180-dən artıq vergi güzəştləri tətbiq olunur. Onlar arasında kommersiya fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlər üzrə vergilərin azaldılmasını, əmlak və vərəsəliyə görə vergi güzəştlərini, gəlir vergisinin mütləq azaldılmasını və s. göstərmək olar.

Avstriyada sahibkarlığa dövlət köməyi məqsədi ilə dövlət qeyri – bərabər şərtlər daxilində rəqabətə qarşı mübarizə məqsədi ilə, qiymət endirilmələrinə dair, malların hərraclarda satılmasına aid və s. barədə lazımı anda qəbul edilmiş qanun və qaydalara heç bir şərtsiz riayət edilməsi sayəsində bazar şəraitində eyni şəraitli rəqabət mühitini təmin etmək vəzifəsinə tam nəzarət edir. Fərdi sahibkarların müdafiəsinə xüsusi nəzarət edir. Sahibkarlıq fəaliyyəti digər növləri ilə məşğul olan subyektlərlə fərdi sahibkarlar arasında qarşılıqlı münasibətləri tənzimləyən xüsusi müddəalar mövcuddur. Avstriyada əsas diqqət ilk öncə həyata keçirilən sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əlverişli başlanğıc şəraitin yaradılması - güzəştli şərtlərlə kredit və dotasiyaların, konyuktura və tələbatla bağlı informasiyaların verilməsinə yönəlməmişdir.

Təzə fərdi sahibkarlıq fəaliyyətinə başlayan şəxslərə daha əlverişli fəaliyyəti sahəsini seçməyə şərait yaradılır və bu da kapital qoyuluşu üçün riski azaldır. Avstriyada Federal İqtisadiyyat Palatası bütün fərdi sahibkar olmağı arzu edənlər üçün sahibkarlıq fəaliyyətinin əsasları üzrə xüsusi kurslar təşkil etmək, müvafiq dərs vəsaitləri və materialları buraxıb yaymaqla bu işdə onlara kömək edir.

Cənubi Koreyada iqtisadiyyat sərt dövlət tənzimlənməsi və yüksək səviyyədə olan işgüzar fəallıq bir-biri ilə sıx əlaqədədirlər. Bu ölkədə əksəriyyəti hökumət orqanı olmaqla, təxminən on beşə yaxın təşkilat fərdi sahibkarlığa yardım edilməsi ilə məşğul olur. Ölkədə xüsusi təşkilatlar vardır ki, fərdi sahibkarlıq fəaliyyətinə dəstək verir, banklar qarşısında fərdi sahibkarlara zəmanətçi kimi çıxış edir, qaytarılmamaq şərti ilə subsidiyalar verir, müxtəlif inzibati məsələlərin həllində yardım edir, qeydiyyatata alınmada köməklik göstərir, mütəxəssislərə bu sahəyə dair təlim keçir və s. Bunlardan əlavə, fərdi sahibkarlara yeni texnologiyalarla dəstək verir, ixracı stimullaşdıran tədbirlər görür, sahibkarları informasiya ilə təmin edir, kontragentlər axtarır tapır, dünya bazarına çıxmağa kömək edir.

Rusiya Federasiyasında dövlət tənzimləmə sistemi əsas etibarlı ilə kiçik sahibkarlığa, eyni zamanda fərdi sahibkarlığa kömək istiqamətində formalaşmışdır. Bu məqsədlə bir sıra qanunlar qəbul edilmişdir ki, onların sırasında “Rusiya Federasiyasında kiçik sahibkarlığa dövlət köməyi haqqında”, “Kiçik sahibkarlıq subyektləri üçün vergiqoymanın, uçot və hesabatın sadələşdirilmiş sistemləri haqqında” qanunları, “Kiçik sahibkarlığın inkişafı və ona yardım üzrə Rusiya Federasiyasının Dövlət Komitəsi haqqında” Rusiya Federasiyası prezidentinin fərmanını, RF hökumətinin “Sahibkarlığa yardım və rəqabətin inkişafı fondu haqqında”, “Sahibkarlığa kömək federal fondu haqqında” qərarlarını və s. qeyd etmək olar. Bunlardan əlavə 1994-1995 və 1996-1997-ci illəri əhatə edən kiçik sahibkarlığa kömək üzrə iki dövlət proqramı qəbul edilmişdir. RF-nın regionlarında da kiçik sahibkarlığın, eyni zamanda fərdi sahibkarlığın hüquqi tənzimlənməsinə yönəldilmiş bir sıra qanunvericilik aktları qəbul edilmişdir. Rusiya Federasiyasında da əsas diqqət ölkənin qanunvericiliyinə uyğun şəkildə fəaliyyətin təşkili və mübarizənin aparılmasına ayrılır.

İtaliyada dövlətin sahibkarlığa köməyi bilavasitə, dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilir. İtaliya konstitusiyasına uyğun olaraq vilayət şuraları təbii resurslardan istifadə sahəsində və nəqliyyatın inkişafına yönəlmiş qanunlar qəbul etmək səlahiyyətinə malikdirlər.

İtaliyada ictimai işlərin yerinə yetirilməsi, vilayət orqanlarının və inzibati idarələrin, peşə və ixtisas təhsilinin yaradılması, turizm və mehmanxana işlərinin, ictimai xeyriyyəçiliyin, sanitariya-tibbi xidmətlərin yerinə yetirilməsi, kiçik müəssisələrin inkişafı və onlara kömək vilayət qanunları ilə tənzim edilir, başqa sözlə, sahibkarlığın tənzimlənməsi həm federal, həm də yerli orqanlar tərəfindən həyata keçirilir.

Avropa Birliyinin üzvü olan ölkələrin hər birində fərdi sahibkarlığın inkişafına köməyin dövlət sistemi yaradılmışdır ki, bunun da məqsədi onun normal fəaliyyət göstərməsinə yardım edən iqtisadi iqlim yaratmaqdır.

Böyük Britaniya, Danimarka, Niderland, Yunanıstan, İrlandiya, Portuqaliya və Lüksemburq kimi ölkələr isə mərkəzləşdirilmiş tənzimləmə siyasətinə malikdir. Bu ölkələrdə sahibkarlıq üzrə proqramları yalnız mərkəzi hakimiyyət orqanları işləyib hazırlayırlar. Lakin Böyük Britaniyada təlim mərkəzləri, fərdi sahibkarlığa yardım üzrə agentliklər yerli hakimiyyət orqanlarının sərəncamındadır. Belçika, Fransa, Almaniya, İtaliya və İspaniya kimi ölkələrdə ümumi qanunvericilik sistemi çərçivəsində regional siyasəti həm mərkəzi və həm də yerli hakimiyyət orqanları işləyib hazırlayırlar, sahibkarlıq üzrə regional siyasət isə regionlar tərəfindən işlənilib hazırlanır.

Beləliklə, Avropanın qabaqcıl ölkələrinin təcrübələrinə əsasən deyə bilərik ki, sahibkarlığın inkişafının tənzimlənməsi və dəstəklənməsi iqtisadiyyatın bu sektorunun fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasına, onun inkişafında mövcud olan çətinliklərin dəf edilməsinə xüsusi diqqət ayrılır və bu sahədə məqsədyönlü tədbirlər planı işlənilib hazırlanır.

Ölkəmizdə də fərdi sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili və inkişafına dövlət önəm verir. Belə ki, dövlət tənzimlənməsi müxtəlif istiqamətlərdə həyata keçirilir. Bunlara misal olaraq, sahibkarlıq fəaliyyəti üzərində yoxlama və nəzarət funksiyalarını həyata keçirən dövlət orqanlarının işində yol verilən sui-istifadə hallarının tamamilə aradan qaldırılması, hüquqi şəxslərin qeydiyyatı və lisenziyalandırılması sahəsində süni maneələrin, süründürməçilik, qanunsuz imtinaların qarşısının alınması, sahibkarlığa dövlətin nəzarət sisteminin daha da təkmilləşdirilməsi, haqsız rəqabətə qarşı mübarizənin hüquqi tənzimlənməsi, qeyri-bərabər şərtlər daxilində rəqabətin qarşısının alınmasına dair təşkilati-hüquqi əsaslarının müəyyən edilməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinin ədalətçilik prinsiplərinə uyğun üsullarla aparılmasına hüquqi zəminin

yaradılması, bazar subyektlərinin haqsız rəqabət formalarından istifadəyə görə hüquq məsuliyyətinə cəlb edilməsi, vergi yüklərinin azaldılması və inzibatçılığın yüngülləşdirilməsi sabit verginin tətbiqi (sabit vergi dedikdə, fiziki şəxslərin qazandıqları gəlirlərinin həcmindən asılı olmamaq şərti ilə, hər ay sabit məbləğdə müəyyənləşdirilmiş vergi nəzərdə tutulur), fərdi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərin vergi yüklərinin sadələşdirilməsi və patent sisteminin tətbiqi ilə bağlı vergi qanunvericiliyində dəyişikliklərin edilməsi, fərdi qaydada sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən fiziki şəxslərdə vergi inzibatçılığının yüngülləşdirilməsi, vergi ödəmələrinin bəyannamə təqdim edilmədən sadələşdirilmiş şəkildə yerinə yetirilməsi sahibkarlığın inkişafına yönəlmiş investisiyaların motivləşdirilməsi istiqamətlərində istər respublikamızın prezidentinin imzaladığı fərmanlar, sərəncamlar, aktlar, istərsə də qəbul edilən qanun və qaydaları göstərmək olar. Əsas məqsəd azad rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərəcək sahibkarlıq fəaliyyətlərinin inkişaf etdirilməsinə yönəldilmişdir. Bazar münasibətlərin qurulmasının əsas prinsipi fərdi sahibkarlığın azadlığı prinsipi ilə sosial bərabərlik prinsipinin uzlaşdırılmasından ibarətdir.

Fərdi sahibkarlıq fəaliyyətinə dövlət qayğısının bəhrəsi olaraq onu qeyd edə bilərik ki, “Doing Business 2017”-nin dərc elədiyi hesabatda ölkəmiz 190 ölkə yer aldığı siyahıda 65-ci pillədə qərar tutmuş, dünyada 3 və 3-dən çox islahat aparan 29 ölkədən biri olmuşdur. Həmçinin Azərbaycan Respublikası prezidentinin müvafiq sərəncamı ilə biznes mühitinin əlverişliliyinin yüksəldilməsi və beynəlxalq reytinglərdə ölkəmizin mövqeyinin daha da yüksəlməsi məqsədilə Komissiya yaradılmışdır. Eləcə də, “Global Rəqabətlik Hesabatı”nda ölkəmiz əvvəlki illərlə müqayisədə mövqeyini 3 pillə yüksəldilməsi siyahıda olan 138 ölkə arasında 37-ci yerə qədər yüksəlməsi və bu göstərici üzrə MDB ölkələri arasında lider mövqeyə yüksəlmişdir.

Ölkə iqtisadiyyatının və onun əsasını təşkil edən sahibkarlığın, ən əsası fərdi sahibkarlığın dövlət qayğısı nəticəsində inkişafı sahəsində müşahidə edilən pozitiv meyillər iqtisadiyyatın daha da şaxələnərək genişlənməsinə imkan yaradır.

Beləliklə, istər dünya praktikasında, istərsə də ölkəmizdə fərdi sahibkarlığın dövlət tənzimlənməsi bu sahədə, eləcə də məşğulluq, istehsalat və xidmət, dövlət büdcəsində gəlir payının artımı və s. istiqamətlərdə inkişafa təkan verir.

Y E K U N

Yuxarıda qeyd etdiklərimizə əsasən bu nəticəyə gələ bilərik ki, fərdi sahibkarlığın formalaşması və inkişafının tənzimlənməsi istiqamətində ölkəmizdə aşağıda sadalanan funksiyalar yerinə yetirilməlidir:

1. Təsərrüfat sahələrinin hamısında, bütün regionlarda, fərdi sahibkarlıq strukturlarının formalaşmasına imkan yaradılması, buna paralel olaraq müxtəlif sahələrin, regionların spesifik xüsusiyyətlərinin və ümumi cəhətlərinin nəzərə alınması.

2. Fərdi sahibkarların öz imkanlarından lazımı səviyyədə istifadəsi üçün səmərəli mühitin formalaşdırılması. Bu şəraiti dövlət aşağıdakı vasitələrlə yarada bilər:

- fərdi sahibkarlığın iqtisadi azadlığını təmin etməklə ;
- ölkənin bütün iqtisadi məkanında fərdi sahibkarlığın istənilən səviyyəyə çatması üçün bərabər rəqabətli imkanlar yaratmaqla;

- vergi, kredit, sığorta, amortizasiya və s. sahəsində müvafiq güzəştli siyasət yerinə yetirməklə, fərdi sahibkarlığın stimullaşdırılması üçün iqtisadi mexanizm formalaşdırmaqla;

- fərdi sahibkarların ixtisaslaşdırılması və lazımı səviyyədə hazırlanması üçün səmərəli təhsil sistemini yaratmaqla.

3. Elm və texnikanın son nailiyyətlərinin, marketing və menecment sahəsindəki innovativ imkanların tətbiqi, fərdi sahibkarın yenilikçilik və risketmə qabiliyyəti əsasında əsl iqtisadi yarışa imkan verən rəqabət mühitinin formalaşması. Bu funksiyanın reallaşdırılmasında bu yollardan istifadə edilə bilər:

- dövlət mülkiyyətinin səmərəli özəlləşdirilməsi ;

- səmərəli fəaliyyət göstərən antiinhisar siyasətinin yeridilməsi, inhisarçıların destruktiv fəaliyyətinin qarşısının alınması, inkişafını əmtəə və xidmətlərin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına, qiymətlərin aşağı salınmasına imkan verən innovasiya əsasında quran sahibkarlara müəyyən köməklik göstərilməsi ;

- iqtisadiyyata “açıq qapı” siyasətinin yeridilməsi. Lakin bu amili də unutmaq olmaz ki, daxili bazarın xarici əmtəə və xidmətlər üçün tam açılması (nə də tam bağlanması) məqsədəuyğun deyil. Azərbaycanda o əmtəə və xidmətlərin gətirilməsinə əlverişli şərait yaratmaq lazımdır ki, onlar ya Azərbaycanda istehsal edilmir, ya da istehsalı iqtisadi cəhətdən sərfəli deyil. Eyni zamanda, Azərbaycanda istehsalı iqtisadi cəhətdən sərfəli və mümkün olan əmtəələrin ölkəyə gətirilməsində müəyyən məhdudiyyətlər qoyulmalıdır.

4. Innovasiya məhsullarına tələbin formalaşdırılması və stimullaşdırılması. Məlumdur ki, Azərbaycanda sahibkarlıq strukturlarının mütləq əksəriyyəti elmtutumlu məhsulların istehsalında maraqlı deyillər və bunun əsas səbəblərindən biri də ölkə daxilində bu məhsullara tələbatın olmamasıdır. Bu istiqamətdə inqilab etmək üçün ilk növbədə elm tutumlu məhsulların istehsalına dövlət sifarişi sistemi yaradılmalı, bu tip məhsul istehsal edən, eyni zamanda alan fərdi sahibkarlıq strukturlarına müəyyən imtiyazlar (vergi, kredit və s.) verilməlidir.

5. Fərdi sahibkarlığın təşkilatı və bazar infrastrukturunun formalaşması. Bu 2 strukturların formalaşmasında dövlət həm bilavasitə iştirak etməli, həm də onların – informasiya-məsləhət mərkəzlərinin sahibkarlıq kadrları hazırlayan, onların ixtisasını artıran kursların, lizing və marketing xidməti göstərən firmaların, innovasiya ittifaqlarının və mərkəzlərinin, innovasiya fondlarının və bankların kredit təşkilatlarının və s. yaradılmasına kömək etməlidir.

6. Fərdi sahibkarlığın formalaşması və inkişafının sosial yönümlü olmasının təmin edilməsi. Bu funksiya əməl edilməsi sahibkarlıq strukturlarının təkcə iqtisadi deyil, həm də sosial səmərə əldə edilməsinə yönəldilməsini tələb edir.

Ədəbiyyat siyahısı :

1. Индивидуальный предприниматель, Москва – 2016, Г.Ю.Касьянова, ст. 226
2. Azərbaycan Respublikasının “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” qanunu, Bakı-1992
3. Neftqazçıxarma sənayesində sahibkarlığın inkişafının sosial-iqtisadi problemləri, R.Əliyev, Bakı 2010, səh 57
4. <http://www.doingbusiness.org>
5. <http://economy.gov.az>

*Ханкишиев Фари́д Ханбаба оглы, докторант
Бакинский Университет Бизнеса
Адрес: AZ1122, Азербайджан, г. Баку,
пр. Г.Зардаби, 88^а
E-mail: ferid_khan@mail.ru
© Ханкишиев Ф. Х, 2018*

Р Е З Ю М Е

РОЛЬ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ В РАЗВИТИИ ИНДИВИДУАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ВЛАДЕЛЬЦА

В этой статье подчеркивается важность государственного регулирования в деятельности отдельных предпринимателей. Во всех развитых странах внимание уделяется уходу за индивидуальным предпринимательством, что очень естественно. Индивидуальная предпринимательская деятельность обеспечивает занятость большинства населения, способствует развитию инновационного потенциала, а также научно-технического прогресса, о чем упоминается. Поэтому большинство стран заявляет, что государственное регулирование в организации и развитии индивидуального предпринимательства является важным фактором и принимает важные меры в этом направлении.

В статье рассматриваются действия стран, которые сыграли важную роль на мировой арене на экономической арене. Проведен анализ мер, предпринятых Соединенными Штатами, Германией, Японией и другими странами в этом направлении. Предоставление предпринимателям необходимой информации до начала предпринимательской деятельности, помощь в выборе правильного направления, создание структуры деятельности, помощь в обучении персонала, организация экспортной деятельности, создание условий для участия в международных выставках и т. Д. Кроме того, она должна отметить, что предоставление кредитов физическим лицам по льготным ставкам в мире, низкие процентные ставки и учет индивидуальной предпринимательской деятельности в налоговой политике является приоритетом государственного регулирования.

В статье также содержится информация о поддержке и заботе нашей страны о индивидуальном предпринимательстве. В результате деятельности, внимания и заботы г-на Президента Гейдара Алиева, преемника нашего великого лидера Гейдара Алиева и его целенаправленной политики, интерес к частному предпринимательству увеличился, и устранены искусственные барьеры. Указывая, что государственная забота о индивидуальном предпринимательстве является одной из 29 стран с более чем тремя реформами среди стран мира, все еще есть некоторые трудности в организации частного предпринимательства в нашей стране. Однако проводимые реформы и принятые меры породили короткий период времени. Эти проблемы будут преодолены.

В целом в статье рассматривается важность государственного регулирования в организации индивидуальной предпринимательской деятельности, прямое влияние благ и забота о развитии этой области.

Ключевые слова: предпринимательство, мировая практика, индивидуальное предпринимательство, государственное регулирование, развитие, финансы, налог, конкуренция.

Khankishiyev Farid Khanbaba,
doctoral student

Baku Business University

Address: AZ1122, Azerbaijan, Baku,
H.Zardabi av. 88^a

Email: ferid_khan@mail.ru

©Khankishiyev F.K., 2018

S U M M A R Y

THE ROLE OF STATE REGULATION IN THE DEVELOPMENT OF INDIVIDUAL OWNERSHIP ACTIVITIES

This article emphasizes the importance of state regulation in individual entrepreneurship activities. In all developed countries, attention is paid to care for individual entrepreneurship, which is very natural. The individual entrepreneurship activity ensures employment of the majority of the population, promotes the development of innovation potential, as well as scientific and technical progress as it is mentioned. Therefore, the majority of the world states that the state regulation in the organization and development of individual entrepreneurship is an important factor and takes important measures in this direction.

The article examines the activities of the countries that have played an important role in the world arena in the economic arena. The analysis of the measures taken by the United States, Germany, Japan and other countries in this direction has been conducted. Providing entrepreneurs with necessary information before the start of entrepreneurial activity, assistance in choosing the right direction, establishment of activity structure, assistance in personnel training, organization of export activities, creation of conditions for participation in international exhibitions, etc. In addition, it should be noted that granting loans to individuals at preferential rates in the world, low interest rates, and taking into account the individual entrepreneurship activity during tax policy is a priority for state regulation.

The article also provides information on support and care of our country for individual entrepreneurship. As a result of the activities, attention and care of Mr. President Heydar Aliyev, the successor of our great leader Heydar Aliyev and his purposeful policy, interest in private entrepreneurship has increased and artificial barriers have been eliminated. Indicating that state care for individual entrepreneurship is one of the 29 countries with more than three reforms among the world's countries, there are still some difficulties in organizing private entrepreneurship in our country. However, the reforms being implemented and the measures taken have given rise to a short period of time these troubles will be overcome.

In general, the article deals with the importance of state regulation in the organization of individual entrepreneurial activity, the direct impact of the benefits and the care provided for the development of this field.

Key words: entrepreneur, world practice, individual entrepreneur, state regulation, tax, development, finance, competition.

*Kazımova Əsli Xanhiüseyn qızı,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Ünvan: AZ1001, Bakı, Azərbaycan,
İstiqlaliyyət küç., 6
E-mail: asli.kazimova.x@gmail.com
© Kazımova Ə.X., 2018*

UOT: 338.012:338.2:338.24:338.242

**AZƏRBAYCANDA QEYRİ-NEFT SEKTORU SAHƏLƏRİNİN İNKİŞAF
PROSESLƏRİNİN İDARƏETMƏ MEXANİZMLƏRİNİN
TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ**

X Ü L A S Ə

Məqalədə Azərbaycanda qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişaf proseslərinin idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi problemləri tədqiq edilmişdir. Bu məqsədlə ölkəmizdə Strateji Yol Xəritəsi çərçivəsində qeyri-neft sektorunun qarşısında duran strateji vəzifələrin və prioritet məqsədlərin mahiyyəti açıqlanmışdır. Strateji Yol Xəritəsi çərçivəsində ayrı-ayrı qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişaf proseslərinin idarəetmə mexanizmlərinin mövcud vəziyyətinə baxılmış və qiymətləndirilmişdir. İdarəetmə prinsiplərinin çevikliyi və səmərəli-liyi problemlərinə xüsusi diqqət yönəldilmişdir. İnstitusional islahatların dərinləşdirilməsi, daha mobil və səmərəli idarəetmə mexanizmlərinin işlənilib hazırlanmasının vacibliyi əsaslandırılmışdır.

Qlobal iqtisadi çağırışlarla bağlı olaraq əlavə dəyər yaradan iqtisadiyyat sahələrinin inkişaf potensialı açıqlanmış və qiymətləndirilmişdir. Rəqabətqabiliyyətli müəssisələr şəbəkəsinin yaradılması, ixrac potensialının artırılması problemlərinə toxunulmuşdur. Ənənəvi qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişafının intensivləşdirilməsi ilə yanaşı, müasir iqtisadiyyat sahələrinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Sənaye sektoru sahələrinin, ilk növbədə, metallurgiya və kimya sənayesi kompleksi sahələrinin potensialının daha səmərəli modelləşdirilməsinin əhəmiyyəti vurğulanmışdır.

Daha müasir və əlavə dəyər yaratmaq potensialı yüksək olan informasiya-kommunikasiya texnologiyaları və turizm sahələrinin inkişafının genişləndirilməsi imkanları baxılmış və qiymətləndirilmişdir. Ölkə iqtisadiyyatının strukturunun təkmilləşdirilməsi və daha rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat sahələri hesabına genişləndirilməsi proseslərinin idarəetmə mexanizmlərinə baxılmışdır. Ümumilikdə, ölkəmizin qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişaf proseslərinin idarəetmə mexanizmlərinin müasir dövrün tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsinin əhəmiyyəti açıqlanmışdır.

Məqalənin sonunda Azərbaycanda qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişaf proseslərinin idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin həlli yolları üzrə tövsiyələr hazırlanmış və təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: idarəetmə mexanizmləri, qeyri-neft sektoru sahələri, idarəetmə prosesləri, qeyri-neft sektorunun idarəetmə mexanizmləri, qeyri-neft sektorunun inkişaf proseslərinin təkmilləşdirilməsi, qeyri-neft sektoru inkişaf proseslərinin idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi yolları.

GİRİŞ

Azərbaycanda qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişaf prosesləri və onların idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi məsələləri müasir dövrdə aktuallığı ilə diqqət çəkir. Ölkəmizdə iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi və iqtisadi inkişaf modelinin global iqtisadi çağırışlara uyğun şəkildə tənzimlənməsi proseslərində idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi vacib şərtlərdəndir. İdarəetmə mexanizmləri kifayət qədər çevik olmalı, müasir reallıqları özündə əks etdirməli və maksimum səmərəliliyi ilə diqqət çəkməlidir. Hazırda Azərbaycan özünün iqtisadi inkişaf modelinin təkmilləşdirilməsi və yeni səviyyəyə qaldırılması dövrünü yaşayır. Strateji Yol Xəritəsinin icrası ilə bağlı yeni dövlət qurumları, idarəetmə strukturları, çevik fəaliyyət mexanizmləri, o cümlədən maliyyə və sığorta mexanizmləri, bir sözlə qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişafının intensivləşdirilməsinə imkan verə biləcək tənzimləyici tədbirlər görülür.

Hazırkı dövrdə ölkəmizdə bu sahədəki vəziyyətin birmənalı şəkildə qiymətləndirilməsinə baxmaq da mümkündür, amma bu sahədəki problemlərin, nöqsanların, işlək olmayan mexanizmlərin müqabilində, Azərbaycanda qeyri-neft sektoru sahələrinin fəaliyyətinin təşkilində dövlət tənzimlənməsi mexanizmlərinin müasir dövrün tələblərinə adekvatlığını tam əminliklə qeyd etmək mümkün deyildir. Əgər, sahibkarlığın inkişafı və bu sahədəki fəaliyyətin dəstəklənməsi ilə bağlı dövlət tənzimləyici mexanizmlərinin hazırlanması və tətbiqi prizmasından baxdıqda, dövlətin bu sahədəki atdığı addımlar, apardığı iqtisadi siyasət, qəbul etdiyi qərarlar, tətbiq etdiyi idarəetmə mexanizmləri təqdirəlayiqdir. Amma, qeyd etdiyimiz kimi, bu sahədə problemlər hələ də qalmaqdadır və onlara diqqəti yönəltmək istərdik.

İlk növbədə, ölkədə ayrı-ayrı qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişaf proseslərində və bu sahələrdə sahibkarlığın təşkili, inkişafı ilə bağlı infrastruktur bazasının ölkənin bütün regionlarında daha da intensivləşdirilməsi məsələləri həll edilməli, aparılan struktur və institusional islahatlar çərçivəsində mərkəzi və regional səviyyədə iqtisadiyyat sahələrinin səmərəli idarəetmə mexanizmləri yaradılmalıdır. Məsələn, ölkənin əsas qeyri-neft sektoru sahələrinin, kənd təsərrüfatının və aqrar sektorun inkişafının intensivləşdirilməsi ilə bağlı proseslərdə hələ də optimallığa yaxın səviyyədə olan idarəetmə mexanizmləri və strukturlarının formalaşdırılmasına nail olunmamışdır. Kənd təsərrüfatı nazirliyinin çoxlu sayda qurumları və yerli strukturları mövcuddur, amma onların səmərəlilik səviyyəsi qeyri-adekvat olaraq qalmaqdadır.

Məlumdur ki, qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişafının intensivləşdirilməsi bilavasitə sahibkarlığın inkişafı ilə bağlıdır. Ölkədə sahibkarlığın, xüsusilə kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin inkişafına dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi ilə bərabər, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində inhisarçılıq meyllərinin və amillərinin qarşısının qətiyyətlə alınması vacibdir. Bundan əlavə, qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişaf hədəfləri və bu sahədəki potensialın daha obyektiv proqnozlaşdırılmasına zərurət qalmaqdadır.

Təəssüf ki, hazırda ölkədə bu istiqamətlər üzrə hədəflər mövcud potensiallardan olduqca aşağıdır və bu baxımdan hətta həmin hədəflərə çatılan həddə belə, ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun məhsul istehsalı həcmnin əhəmiyyətli səviyyədə artımına nail olunmasında çətinliklər qalacaqdır. Azərbaycanın regionlarında qeyri-neft sektoru sahələrinin istehsal və emal

Audit № 2, Cild 20, 2018, səh. 113-122.
Audit № 2, Vol. 20, 2018, pp. 113-122.

potensialı yenidən ölçülməli, qiymətləndirilməli, bu istiqamətlər üzrə inkişaf proqramları hazırlanmalı, rəqabətqabiliyyətli müasir müəssisələr şəbəkəsi yaradılmalı və bu proseslərin idarəetmə mexanizmləri təkmilləşdirilməlidir. Qeyri-neft sektorunda əhəmiyyətli inkişafa nail olunması məqsədi ilə regional prinsiplər və ərazilər nəzərə alınmaqla iri emal təsərrüfatlarının yaradılması prosesi xeyli intensivləşdirilməlidir. Ölkənin qeyri-neft təmayüllü iqtisadiyyat sahələrinə xarici təcrübənin, xarici investisiyaların, bu sahədə bütün dünyada istehsal və satış şəbəkəsi olan kompaniyaların gətirilməsinin, cəlbinin təşkil olunması gecikdirilmədən həll edilməlidir.

Son illərdə, xüsusilə 2017-ci il ərzində müxtəlif qeyri-neft ixrac məhsullarının potensialının artması və bununla əlaqədar mövcud imkanların olmasına şübhələrin qalmaması kontekstindən yanaşmaqla, bu istiqamətlərdə görülən tədbirlərin miqyasının genişləndirilməsi, potensial mənbələrinin fəal şəkildə dövrüyyəyə cəlb edilməsi təmin edilməli və bunlar üçün qeyri-neft sektoru sahələrinin idarəetmə mexanizmləri global iqtisadi çağırışlara uyğun şəkildə təkmilləşdirilməlidir.

TƏDQIQATIN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

Azərbaycanda qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişaf proseslərinin idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin açıqlanması və obyektiv reallıqlar əsasında qiymətləndirilməsi tədqiqatda əsas yanaşma kimi qarşıya qoyulmuşdur. Bunun üçün müxtəlif iqtisadiyyat sahələrinin özünü inkişaf etmə potensialı təhlil olunmuş və ümumiləşdirmələr aparılmışdır. Qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişaf imkanları baxılmış və bunlarla əlaqədar xüsusiyyətlər, o cümlədən əlavə dəyər yaratmaq xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmiş, təhlil olunmuşdur. Məqalədə müəllif mövqeyinə və qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişaf proseslərinin idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı müəllif yanaşmalarına daha çox üstünlük verilmişdir.

Son illərdə dünya iqtisadi proseslərindəki deformasiyalar və təlatümlər dünya bazarlarında ölkəmizin əsas ixrac məhsulu olan neftin qiymətinin bir neçə dəfə aşağı düşməsi ölkə iqtisadiyyatının inkişaf istiqamətlərinə yenidən baxılmasını, xüsusilə qeyri-neft sektoru sahələrinin ixrac qabiliyyətinin artırılması şərtlə inkişafının sürətləndirilməsi vacib məsələlər kimi ortaya çıxmışdır.

Bu problemlərin əksəriyyəti 06 dekabr 2016-cı il tarixli “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanı”nda öz əksini tapmışdır [11]. Bu strategiyada son illərdə ölkəmizdə aparılan məqsədyönlü iqtisadi tədbirlərin mahiyyəti və nəticələri, o cümlədən, idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi problemləri öz əksini tapmaqla bərabər, sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyinin gücləndirilməsinin vacibliyi qeyd olunmuşdur. Ölkə Prezidentinin 2017-ci ilin yanvarında Davos Forumunun rəsmi saytında yerləşdirilmiş məqaləsində qeyd edilir ki, davam edən global iqtisadi böhran Azərbaycan iqtisadiyyatına da təsir edib və gəlirlərin azalması ilə nəticələnib ki, bu da ötən il ərzində milli valyutanın devalvasiyası ilə nəticələnib. Buna baxmayaraq, biz müvafiq tədbirlər çərçivəsində bu problemləri

Audit № 2, Cild 20, 2018, səh. 113-122.
Audit № 2, Vol. 20, 2018, pp. 113-122.

uğurla həll edirik. Davamlı inkişafın təmin olunması məqsədilə Strateji Yol Xəritəsi hazırlanıb, struktur, institusional, pul, maliyyə və digər islahatlar davam etdirilib, vergi və gömrük sahəsində idarəetmə yaxşılaşdırılıb, bütün sahələrdə şəffaflıq təmin olunub [4].

Strateji Yol Xəritəsi neftsonrakı dövrdə qeyri-neft sektorunun ölkə iqtisadiyyatının aparıcı qüvvəsinə çevrilməsinə istiqamətlənmiş tarixi bir sənəddir və milli iqtisadiyyatın müxtəlif qeyri-neft sektoru sahələri üzrə yeni inkişaf mərhələsinə keçidi və idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi proseslərini təmin etməklə, ölkənin iqtisadi sisteminin sabitliyinin təminatçısı kimi çıxış edəcəkdir. Akademik R.Mehdiyev bildirir ki, Strateji Yol Xəritəsində industrial və innovativ inkişafa xüsusi diqqət yetirilir. Sənayenin 3 əsas sektoru – neft-qaz və kimya, ağır sənaye və maşınqayırma sektorları seçilib. Toxuculuğun, qida sənayesinin və yüngül sənayenin digər istiqamətlərinin, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı da nəzərdə tutulub [12].

Bunlarla belə, mövcud problemlərin daha kompleks və əhatəli baxılması, regionlarda sahibkarlıq və biznes mühitinin yeni səviyyəyə qaldırılması, iri və məhsuldar kənd təsərrüfatlı müəssisələrinin yaradılması, ərzaq bolluğunun təmin edilməsi üçün daha modern və dünya təcrübəsinə əsaslanmış yanaşmalar, idarəetmə mexanizmləri, praktiki alətlər tələb olunur. Xüsusilə, qeyri-neft sektoru sahələrinin əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, sosial-iqtisadi inkişafın müasir dövrün çağırışlarına adekvat modelləşdirilməsi üçün ayrı-ayrı qeyri-neft sektoru sahələri üzrə idarəetmə mexanizmlərinin səmərəliliyi məsələlərinə daha çox diqqət yetirilməlidir.

Lakin, ölkəmizdə istehlak mallarının istehsal səviyyəsinin və bütövlükdə istehlak bazarının səviyyəsinin qaldırılmasına ciddi ehtiyac vardır. Əhalinin istehlak mallarına olan tələbatının ödənilməsi, yüksək standartlara malik istehlak mallarının istehlakının, tədarükünün, saxlanılmasının, istehlak bazarlarına çıxarılmasının, istehlakçılara çatdırılmasının, dünya bazarlarına çıxarılmasının təmin edilməsi məsələləri daha əhatəli yanaşmaları şərtləndirir və bu baxımdan istehlak mallarının istehsalının genişləndirilməsində kiçik və orta sahibkarlığın rolunun artırılması, ölkəmizdə strateji hədəflərdən biri kimi qəbul olunmuşdur. Bütün bunlarla bağlı strateji yanaşmalar, prioritet fəaliyyət istiqamətləri Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsində nəzərdə tutulmuşdur [2]. Analoji situasiya əksər qeyri-neft təmayüllü fəaliyyət sahələrinə aid oluna bilər və bu baxımdan yaxın perspektivdə qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişaf proseslərinin idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi problemlərinə daha çox diqqət yetirilməsi vacib hesab olunub.

NƏTİCƏ VƏ MÜZAKİRƏLƏR

Əvvəldə qeyd etdik ki, bir sıra əhəmiyyətli iqtisadiyyat sahələri vardır ki, bu qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişaf proseslərinin sürətləndirilməsi üçün onların daha səmərəli idarəetmə mexanizmlərinin formalaşdırılması tələb olunur. Qeyd edək ki, qeyri-neft sektorunun genişləndirilməsində və potensialının yüksəldilməsində kifayət qədər güclü ehtiyatlara malik olan, həmçinin Azərbaycan iqtisadiyyatı, onun sənaye sektoru üçün hələ sovetlər birliyi

Audit № 2, Cild 20, 2018, səh. 113-122.
Audit № 2, Vol. 20, 2018, pp. 113-122.

dövründən ənənəvi olan ağır sənaye və maşınqayırma sahələrinin strateji hədəflərinin müəyyənləşdirilməsi və bunlarla bağlı iri həcmli layihələrin reallaşdırılması perspektivləri diqqət çəkir. Bundan əlavə, Strateji Yol Xəritələrinə müvafiq olaraq Azərbaycanda qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişafı reallıqları baxımından güclü perspektivə malik sahələrdən biri kimi turizmin, xüsusilə ixtisaslaşmış turizm sənayesinin potensialı yüksək qiymətləndirilir. Turizm sektorunun inkişafı və bu sahədə sahibkarlığın gücləndirilməsi istiqamətində dövlətimiz tərəfindən davamlı tədbirlər görülməkdədir. Məqsədli dövlət proqramları həyata keçirilmiş, ölkənin bütün regionlarında turizm sektorunun maddi-texniki bazasının genişləndirilməsi işləri sürətlə aparılmışdır və davam etməkdədir. Ölkənin əksər bölgələrində müasir standartlara cavab verən turizm müəssisələri və obyektləri fəalliyət göstərirlər.

Bu sahədəki xidmətlərin çeşidi genişlənməkdə, həcmi artmaqdadır. Turizm sektorunun ölkə ÜDM-də payı da durmadan yüksəlir və bu sektorun müxtəlif sahələrində çoxlu sayda insanların işlə təminatı mümkün olmuşdur. Amma bütün bunlara baxmayaraq, turizm sektorunda gözlənilən nəticələrin əldə edilməsində hələ də problemlər qalmaqdadır. Göstərilən xidmətlərin səviyyəsi aşağıdır, bu sahədə ixtisaslı kadrlar çatışmır, bölgələrin yüksək turizm potensialından aşağı səviyyədə istifadə olunur. Turizm xidmətlərin bütün il boyu təşkili ənənələri və mexanizmləri hələ də yüksək səviyyədə təşkil olunmamışdır, bundan əlavə, turizm sektorunun inkişaf proseslərində pərakəndəlik vardır və idarəetmə mexanizmlərinin yenidən baxılması tələb olunur. Ölkədə yeni mərkəzi turizm orqanının yaradılması - Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyinin təsis edilməsi bu sahədəki, yəni idarəetmə proseslərindəki problemləri nisbətən aradan qaldırmağa müsbət təsir göstərə bilər. Analoji perspektivlər informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) sektoru ilə də bağlıdır. Belə ki, ötən onillikdə İKT sahəsinə dövlətin güclü dəstəyi və əsaslı kapital qoyuluşu olmasına baxmayaraq, bu məhsuldar, elm və innovasiya tutumlu qeyri-neft sektoru sahəsində proqnozlaşdırılan gözləntilərə hələ ki, nail olunmamışdır. Bütün bu amillər nəzərə alınmaqla, ölkəmizdə telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişaf proseslərinin gücləndirilməsi məqsədilə idarəetmə mexanizmlərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi təmin olunmalıdır. Bundan başqa, qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişafı, investisiya və biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, sahibkarlar üçün əlverişli imkanların yaradılması və dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi, qeyri-neft ixrac potensialının artırılması və sair proseslərin təkmilləşdirilməsi tədbirləri reallaşdırılmaqdadır [13]. Sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində görülən tədbirlər və pozitiv yanaşmalar diqqət çəkir.

Məsələn, ölkəmizdə sahibkarlığın və biznesin təşkilində bəzi xarakterli mexanizmlərdən biri də ayrı-ayrı fəaliyyət sahələrinə lisenziyaların olmasıdır. Bu baxımdan, son illərdə müxtəlif fəaliyyət növləri üzrə tələb olunan lisenziyaların sayı 59-dan 37-ə qədər azaldılmışdır. Sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi, liberallaşdırılması və nisbətən azad sahibkarlıq fəaliyyətinin təmin edilməsi çərçivəsində sahibkarlıq fəaliyyəti növlərinə verilən icazələrin sayı azalaraq 330-dan 87-ə qədər düşmüşdür. Əsas məqsəd yaxın perspektivdə qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişaf proseslərinin səmərəliliyinin artırılması və idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi hesabına inkluziv iqtisadiyyatın formalaşdırılmasına nail olmaq və əlavə dəyər zənciri üzrə daha çox iqtisadi artıma imkan verən iqtisadiyyat sahələri-

Audit № 2, Cild 20, 2018, səh. 113-122.
Audit № 2, Vol. 20, 2018, pp. 113-122.

nin fəaliyyətinin genişləndirilməsini və məhsuldarlığın artırılmasını təmin etməkdir. Qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişaf problemlərinin həlli yollarının daha optimal müəyyənləşdirilməsi və idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi zərurəti ölkəmizdə sosial-iqtisadi inkişafın təhlilinin, qiymətləndirilməsinin reallaşma mexanizmlərinin başlıca prioritet istiqamətlərinin və onların yerinə yetirilmə mərhələlərinin müəyyənləşdirilməsinin, metodologiyasının və paradikmasının əsaslı surətdə yeniləşməsinə tələb etmişdir [5]. Yeni və çevik idarəetmə strukturlarının, dövlət agentliklərinin və korporasiyalarının, publik təşkilatların yaradılması hesabına ölkəmizdə makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi istiqamətində əhəmiyyətli tədbirlərin görülməsi mümkün olmuşdur. Bir çox sahələrdə istehsalın səviyyəsinin aşağı düşməsinin qarşısının alınması üçün əsaslı zəmin yaradılmış, xidmətlərin səviyyəsi yaxşılaşdırılmış, bürokratiya halları aradan qaldırılmış, dövlət strukturlarının və idarəetmə orqanlarının fəaliyyətində şəffaflıq səviyyəsi artırılmışdır. F.Yusifova görə, Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün müəyyən edilən islahatlar yolu 2017-ci ildə daha da genişləndirilərək yaxın və orta perspektivdə onun sürətli inkişafına yaxşı zəmin yaratdı.

Artıq Azərbaycan iqtisadiyyatının real sektorunda bütün istiqamətlərdə uğurlu nəticələr əldə edilir [14]. Belə ki, ölkə iqtisadiyyatındakı aparılan fəal tənzimləyici tədbirlər və institusional islahatlar milli iqtisadiyyatın qeyri-neft sektoru hesabına diversifikasiyalaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu tendensiyalar müstəqil ekspertlər tərəfindən də müsbət qiymətləndirilmişdir. Müstəqil ekspert V.Bayramova görə isə, son üç ildə aparılan iqtisadi islahatlar institusionallığı ilə müşahidə olunmuş, dövlət strukturunun optimallaşdırılması, effektivliyin artırılması kimi istiqamətlərdə mühüm qərarlar qəbul edilmişdir [3].

Ölkəmizdə qeyri-neft sektoru sahələrinin fəaliyyətinin tənzimlənməsi məqsədilə mövcud təşkilati-iqtisadi problemlərdən çıxış etməklə, biznesin təşkili və investisiyaların cəlbi mühiti yaxşılaşdırılmış, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində şəffaflığın gücləndirilməsi tədbirləri həyata keçmişdir. Qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişaf prioritetləri və idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlərin miqyası genişləndirilməklə bərabər, bu istiqamətdə real fəaliyyət sahələrinin şaxələndirilməsi, əlavə dəyər zənciri üzrə istehsal və emal şəbəkələrinin yaradılması üzrə tənzimləyici mexanizmlərin hazırlanması və tətbiqi prosesləri gücləndirilmişdir. Professor Ə.Allahverdiyevə görə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində ölkədə makroiqtisadi dinamikliyin təmin edilməsi və struktur dəyişikliklərinin tənzimlənməsi problemləri davamlı təşkilati-iqtisadi yanaşmaları və tənzimləmə mexanizmlərinin tətbiqini şərtləndirir [1].

Mövcud problemlərin, iqtisadiyyat sahəsinin inkişafına mane olan amillərin dərinədən öyrənilməsi, araşdırılması, tənzimləyici mexanizmlərin gecikdirilmədən və düşünülmüş formada tətbiqinin təşkili, idarəetmə orqanının fəaliyyətinin və tətbiq olunan idarəetmə mexanizmlərinin səmərəliliyinin təmin edilməsi vacib şərtlərdəndir. Digər tərəfdən, qeyri-neft sektorunun inkişafının makroiqtisadi aspektləri çərçivəsində bu sektorun müxtəlif sahələrinin inkişafını məhdudlaşdıran məsələlərə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu proseslərdə iqtisadi inkişaf tendensiyalarına, iqtisadi inkişaf reallıqlarına, o cümlədən qeyri-neft sektoru sahələrinin davamlı və dayanıqlı inkişafı məsələlərinə güclü təsirə malik əsas dominantların obyektiv reallıqlardan çıxış etməklə müəyyənləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi də vacib şərtlərdəndir.

Audit № 2, Cild 20, 2018, səh. 113-122.
Audit № 2, Vol. 20, 2018, pp. 113-122.

Ayrı-ayrı qeyri-neft sektoru sahələrinin idarəetmə strukturlarının gücləndirilməsi hesabına bu sahələrin potensialından maksimum səmərəli istifadə təmin olunmalıdır [6;7;8]. Bu istiqamətlərdə yüksək nəticələrə nail olmaq üçün qeyri-neft sektoru sahələrinin fəaliyyətində innovasiyaların tətbiqi proseslərinin müasir idarəetmə mexanizmləri də vacib hesab olunur. Qeyri-neft sənayesinin sürətli inkişafı ilə yanaşı, innovasiya fəaliyyətinin təşviqi və genişləndirilməsi ölkədə biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın formalaşdırılması üçün əlverişli zəmin yaradılacaqdır [9].

Bundan əlavə, ölkənin regionlarında qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişafının sürətləndirilməsi və fəaliyyətinin genişləndirilməsi üçün əhəmiyyətli resurslar, güclü potensial mövcuddur və onlardan səmərəli istifadə edilməsi mexanizmləri yaradılmalıdır. V.Qasımlı qeyd edir ki, Azərbaycanda regionların payı qeyri-neft ÜDM-də təxminən 35 %-ə çatır. Qeyri-neft ixracında (pambiq lifi, meyvə-tərəvəz, bitki və heyvan yağları, alkoqollu və alkoqolsuz içkilər) regionların payı da təqribən eyni həddədir [10]. Nəzərə alsaq ki, hazırda qeyri-neft sahələrinin inkişafı daha intensivdir, bu göstəricilərin yaxın illərdə artımı dinamiklik təşkil edəcəkdir.

Bu baxımdan, qeyri-neft təmayüllü iqtisadiyyat sahələrinin bazar iqtisadiyyatı şəraitində artımının təmin edilməsinə yeni yanaşmaların tətbiqi daha çox yer almalıdır. Professor Ş.Sadiqova görə, ölkəmizdə qeyri-neft sektoru sahələrində sahibkarlığın inkişafının təmin edilməsi üçün vergi rejimi təkmilləşdirilməli və idxaləvəzedici sahələrin inkişafına daha geniş yer verilməlidir [15]. Bu məqsədlərlə fiskal siyasətin müxtəlif mexanizmlərinin tətbiqi istiqamətində sistemli və kompleks yanaşmalar dövrüyyəyə cəlb edilməli və qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişafına müsbət təsir göstərən fiskal alətlərin fəal şəkildə tətbiqi təmin olunmalıdır. Bir sözlə, qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişaf proseslərinin sürətləndirilməsinə təsir göstərmə iqtidarında olan idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqinə daha geniş yer verilməlidir.

Y E K U N

Beləliklə, müasir dövrdə ölkəmizdə qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişaf proseslərinin idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi obyektiv reallıqdan yaranan vacib zərurət kimi diqqət çəkir və bunlarla bağlı bir sıra məsələlərə xüsusi önəm verilməsini məqsədəuyğun hesab edirik:

- ölkəmizdə milli iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi və ayrı-ayrı iqtisadiyyat sahələrinin inkişaf proseslərinin idarəetmə mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsi və tətbiqi prosesləri qarşılıqlı təsir dairəsi nəzərə alınmaqla baxılmalı və balanslaşdırılmalıdır;
- qeyri-neft sektoru sahələrinin idarəetmə orqanları və strukturları sabit fəaliyyət mexanizmlərinə və hüquqi bazaya malik olmalı, onların fəaliyyəti ilə bağlı baryerlər aradan qaldırılmalı və güclü idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqi təmin edilməlidir;
- qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişaf proseslərinin idarəetmə mexanizmlərinin gücləndirilməsi məqsədilə, baxılan sahənin multiplikativ və inkluziv inkişaf xüsusiyyətləri nəzərə alınmalı, mövcud potensial, perspektiv imkanlar bu sahənin strateji inkişaf hədəfləri nəzərə

Audit № 2, Cild 20, 2018, səh. 113-122.
Audit № 2, Vol. 20, 2018, pp. 113-122.

alınmaqla modelləşdirilməlidir;

- yaxın perspektivdə qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişaf potensialının reallaşdırılmasına imkan verən idarəetmə strukturunun yaradılması və yaxud mövcud idarəetmə mexanizmlərinin qlobal iqtisadi çağırışlar əsas götürülməklə təkmilləşdirilməsi problemləri həll edilməlidir və s.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Allahverdiyev Ə.Q. Bazar iqtisadiyyatının təşəkkülü prosesində makroiqtisadi dinamik və struktur dəyişikliklərinin tənzimlənməsi problemləri. İ.e.d. Avtoreferatı. Bakı, 2004. - 45 s.
2. Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il-cı il tarixli fərmanı ilə təsdiq olunmuşdur.
3. Bayramov V. Azərbaycan iqtisadiyyatı 2017-ci ildə: stabillikdən dayanıqlı inkişafa doğru. İqtisadi və sosial İnkişaf Mərkəzi. 05.01.2018. <http://xalqgazeti.com>.
4. Davos İqtisadi Forumunun rəsmi saytında İlham Əliyevin “Azərbaycanın 2017-ci il üçün iqtisadi prioritetləri” sərəlvhəli məqaləsi verilib. <http://www.president.az/articles/22480>.
5. Əhmədov Məhiş. “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritəsinin başlıca istiqamətləri”in reallaşdırılması ilə bağlı mülahizələr. <http://diskurs.az>.
6. Əliyev Ş.T. Azərbaycanda neft-kimya kompleksinin inkişafının müasir aspektləri və istiqamətləri, Audit jurnalı, №3, 2016.-S. 41-45.
7. Əliyev Ş.T. Azərbaycanın kimya və neft-kimya kompleksinin qiymətləndirilməsi və yenidən qurulması istiqamətləri. Bakı: Elm və Təhsil, 2012.-156 s.
8. Əliyev Ş.T. Sumqayıt sənaye mərkəzi: mövcud potensialdan istifadə, modernləşdirmə və müasirləşdirmə prioritetləri. Bakı: Elm və təhsil, 2012.-196 s.
9. Həsənov R.T. Müasir Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf modelinin xüsusiyyətləri, Azərbaycanın vergi jurnalı, 2-2012. -S.103-118.
10. Qasımlı Vüsal. İqtisadi modernizasiya. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi. Bakı. 2014. -312 s.
11. Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanı. Bakı şəhəri, 6 dekabr 2016-cı il. <http://www.president.az>.
12. Prezident Administrasiyasının rəhbəri Ramiz Mehdiyev “Azərbaycan diasporu: Müasir çağırışlar və sistemli fəaliyyətin təşkili” adlı məqalə yazıb. <http://diaspora.az>.
13. Ramil Hüseyn. Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətli və dayanıqlı inkişafında Strateji Yol Xəritələrinin rolu, Strateji təhlil jurnalı, 21 dekabr 2017-ci il. <http://stj.sam.az>
14. Yusifov F. 2017-ci il dərin və köklü iqtisadi islahatlar ili kimi tarixə düşdü. 06.01.2018. <http://xalqgazeti.com>.
15. Садыгов Ш.М. Приоритетная развития ненефтяного сектора экономической политики Азербайджана, Журнал «Инвестиции: практика та досвид», №15, 2014. -С. 94-99.

*Казымова Асли Хангусейн кызы,
доктор философии по экономике,
Азербайджанский Государственный Экономический Университет,
Адрес: AZ 1001, г.Баку, Азербайджан,
ул.Истиглалият, 6
E-mail: asli.kazimova.x@gmail.com
© Казымова А.Х., 2018*

Р Е З Ю М Е

ПРОБЛЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕХАНИЗМОВ УПРАВЛЕНИЯ ПРОЦЕССАМИ РАЗВИТИЯ НЕНЕФТЯНОГО СЕКТОРА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

В статье исследованы проблемы совершенствования механизмов управления процессами развития ненефтяного сектора в Азербайджане. С этой целью раскрыта сущность, стратегические задачи и приоритеты ненефтяного сектора в рамках реализации Стратегических дорожных карт. Особо рассмотрены проблемы эффективности механизмов управления разными сферами ненефтяного сектора экономики страны. Обоснована важность углубления институциональных реформ и совершенствование механизмов управления. Раскрыт и оценен потенциал разных сфер ненефтяного сектора экономики страны в контексте глобальных экономических вызовов.

Рассмотрены проблемы повышения конкурентоспособности крупных предприятий, функционирующих в сферах ненефтяного сектора. Особо отмечен мощный потенциал развития металлургических и химических отраслей ненефтяного сектора экономики страны и их экспортного потенциала. Обращено внимание на серьезные инклюзивные особенности сферы ИКТ и туризма. Рассмотрена важность совершенствования механизмов управления в этих сферах.

Обобщен и дан ряд рекомендаций, предложений по проблемам совершенствования механизмов управления процессами развития ненефтяного сектора в Азербайджане в современных условиях.

Ключевые слова: механизмы управления, отрасли ненефтяного сектора, процессы управления, механизмы управления ненефтяным сектором, совершенствование процессов развития ненефтяного сектора, пути совершенствования механизмов управления процессами развития ненефтяного сектора.

*Kazymova Asli Khanguseyn,
doctor of philosophy in economics,
Azerbaijan State Economic University
Address: AZ 1001, Baku, Azerbaijan,
Independence, 6
E-mail: asli.kazimova.x@gmail.com
© Kazymova A.K., 2018*

S U M M A R Y

THE PROBLEM OF IMPROVING THE MECHANISMS FOR MANAGING THE DEVELOPMENT OF THE NON-OIL SECTOR IN AZERBAIJAN

The problems of improving the mechanisms for managing the development of the non-oil sector in Azerbaijan are examined in the article. To this end, the strategic objectives and priorities of the sector in the framework of the implementation of strategic road maps are given too. The problems of the effectiveness of the mechanisms of the different fields of management of non-oil sector of the economy are specifically underlined. The importance of deepening the institutional reform and improved management is investigated. The potential of different spheres of non-oil sector of the economy in the context of global economic challenges is evaluated.

The problems of improving the competitiveness of large enterprises operating in the fields of non-oil sector are reviewed. The potential development of the metallurgical and chemical industries of non-oil sector of the economy and their export capacity is highlighted. The serious inclusive especially of the ICT sector and tourism is given too. The importance of improving governance mechanisms in these areas is discussed.

Recommendations and proposals on the problems of improving the mechanisms for managing the development of the non-oil sector in Azerbaijan are summarized in the end of the article.

Keywords: management mechanisms, spheres of the non-oil sector, management mechanisms of the non-oil sector, management processes, control mechanisms of non-oil sector, improving the development processes of the non-oil sector, ways to improve the mechanisms of process management the development of the non-oil sector.

*Rüstənzadə Səidə Feyzullah qızı,
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti doktorant
ADNSU-nun nəzdində Bakı Neft-Energetika Kollecinin müəllimi.
Ünvan: Bakı şəhəri Zığ qəsəbəsi H.Aslanov küçəsi ev 113
Email: seide.rustemzade@mail.ru
© Rüstənzadə S.F., 2018*

UOT -336; 336.714

BAZAR MÜNASİBƏTLƏRİ ŞƏRAİTİNDƏ MALİYYƏ İNVESTİSİYALARININ İQTİSADI VƏ HÜQUQİ MAHİYYƏTİ

X Ü L A S Ə

Məqalədə bazar münasibətləri şəraitində maliyyə investisiyalarının iqtisadi və hüquqi mahiyyəti, maliyyə vasitələrinin yerinə yetirdiyi funksiyalar geniş şərh edilmişdir. Birinci və tarixi baxımdan daha qədimi funksiya müəssisələr tərəfindən aparılan hesablamaların ifadə olunmasından geniş bəhs olunmuşdur. Qeyd olunmuşdur ki, bazar münasibətlərinin inkişaf etməsi və bazarın müxtəlif subyektləri arasındakı iqtisadi qarşılıqlı münasibətlərin daha da mürəkkəbləşməsi ilə investisiya obyektləri və vasitələri kimi çıxış edən maliyyə vasitələrinin rolu daha da artır. Bu cür əməliyyatları əks etdirən “maliyyə investisiyaları” kimi xüsusi terminin meydana çıxmasına gətirib çıxarmışdır. (Şübhəsiz olaraq, «maliyyə qoyuluşu» anlayışı rus dili normalarının nöqtəyi-nəzərindən daha çox korrektə olunmuş termdir. Lakin, “maliyyə qoyuluşu” anlayışı hal-hazırda bir neçə mənaya malikdir: bu termin geniş mənaya malik olub, onun çərçivələri daxilində maliyyə qoyuluşları dedikdə istənilən maliyyə aktivlərinə qoyulan investisiyalar başa düşülür və bu termin daha məhdud mənaya malik olub, onun çərçivələri daxilində mühasibat uçotu üzrə normativ sənədlər ilə məhdudlaşdırılmış aktivlərin dairəsinə qoyulan maliyyə vəsaitləri başa düşülür. Buna görə də, anlaşılmazlıqdan yayınmaq məqsədilə “maliyyə investisiyaları” termini bu anlayışın daha geniş mənada işarə olunması üçün istifadə olunacaqdır

Maliyyə investisiyalarına dair stimullar müxtəlif amillər, o cümlədən də, gəlirin əldə olunması forması (məsələn, bəzi hallarda maliyyə investisiyalarından əldə olunan gəlir gizlin formada deyil, vasitəli qaydada əsas fəaliyyət üzrə gəlirin maksimallaşdırılmasını təmin etməklə əsas istehlakçıların və ya tədarükçülərin kapitalında payın əldə olunması vasitəsilə daha sərfəli təsərrüfatçılıq şərtlərinin müəssisə üçün təmin olunması hesabına əldə oluna bilər) ilə və ya mövcud pul vəsaitlərinin alternativ qaydada istifadə olunması imkanları ilə əlaqədardır.

Bu baxımdan ilk stimül tamamilə aydındır: istənilən müəssisə fasiləsiz işin həyata keçirilməsi və öhdəliklərin bütünlüklə ödənilməsi üçün zəruri olan hallarda istifadə olunan satış aktivlərinin müəyyən səviyyəsini qoruyub saxlamalıdır. Yalnız bir əhəmiyyətli qüsura malik olan pul vəsaitləri aktivlərin daha yüksək satış formasıdır: özü-özlüyündə onlar gəlir gətirmir. Buna görə də, bir çox müəssisələr imkan daxilində bu cür pul vəsaitlərinin “zəruri ehtiyatının” bir hissəsini satış məqsədli maliyyə aktivlərində investisiyalar kimi saxlamağı nəzərdə tuturlar.

Açar sözlər: maliyyə böhranı, sahibkarlıq, inkişaf agentliyi, dəstək fondu, kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələri, regional inkişaf agentlikləri.

GİRİŞ

Bizim ölkəmizdə iqtisadi qarşılıqlı münasibətlərinin bazar müstəvisinə keçirilməsi maliyyə sahəsində müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətləri vasitəsilə ifadə olunan müxtəlif mənşəli vasitələrin meydana çıxması və yayılması ilə müşayiət olunmuşdur. Buna müvafiq olaraq mühasibat uçotunda adekvat qaydada əks olunma və bu cür əməliyyatlar haqqında informasiyanın hesabat kimi təqdim olunması tapşırığı meydana çıxır. Bu tapşırıq onunla fərqlənir ki, bu sahə planlı təsərrüfatın hökmranlığı dövründə məhz bu cür əməliyyatların planlı təsərrüfatın çərçivələri daxilində praktiki olaraq yoxluğunu nəzərə almaqla milli mühasibat nəzəriyyəsində və təcrübəsində işlənib hazırlanmamışdır. Ötən əsrin 90-cı illərində Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən ilk növbədə, qiymətli kağızlar ilə aparılan əməliyyatlara yönəlmiş “maliyyə qoyuluşlarının” hesablarının qrup tərəfindən istifadə olunması ilə müəssisəsinin maliyyə əməliyyatlarının nəzərə alınması metodologiyası işlənib hazırlanmışdır.

Bu metodologiya həmin an, həmin sahədə mövcud olan beynəlxalq nəzəriyyə və təcrübənin layihələrinin, eləcə də, bu və ya digər əməliyyatların yayılması dərəcəsinin nöqtəyindən nəzərindən təşəkkül tapmış gerçəkliyin nəzərə alınması ilə işlənib hazırlanmışdır. Bu metodologiyanın ilk olaraq tətbiq olunduğu zaman üçün onu respublika bazarının iştirakçılarının tələbatlarına müəyyən dərəcədə uyğun olan metodologiya kimi tanımaq mümkündür. Bir çox hallarda bu həmin anda mövcud olan bazar infrastrukturunun və inflyasiya vəziyyətinin xüsusiyyətləri, eləcə də, maliyyə sahəsində müəssisələrin təsərrüfat əməliyyatlarını ifadə edən vasitələrin ilkin olaraq müxtəlif mənşəli qiymətli kağızlar, ilk növbədə isə səhmlər, istiqraz vərəqələri və veksellər ilə təqdim olunması ilə izah olunur. Lakin zaman keçdikcə ölkədə mövcud olan iqtisadi vəziyyət əhəmiyyətli şəkildə dəyişilmişdir, respublikada bazar təsərrüfatının daha da mürəkkəbləşməsi və genişlənməsi respublika iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatına daha çox qoşulması ilə müəssisələrinin təcrübəsində ənənəvi qiymətli kağızlardan fərqlənən digər vasitələr daha böyük rol oynadırlar. Nəticədə işgüzar və mühasibat təcrübəsində həm qiymətli kağızları, həm də müəssisələrin maliyyə əməliyyatlarını ifadə edən digər vasitələri birləşdirən xüsusi termin “maliyyə vasitələri” termini meydana çıxdı.

Maliyyə vasitəsinin təşkil edən əmlak hüquqlarının kompleksi bir çox hallarda yerinə yetirdiyi funksiyaların nöqtəyindən müəyyənləşdirici olur. Lakin, vasitənin investisiyaların obyektini kimi cəlbədiciliyi və onun iqtisadiyyatda yayılması dərəcəsi bir çox hallarda vasitəni təşkil edən hüquqların realizə olunması mexanizmindən asılıdır. Bu mexanizm mahiyyət etibarilə, vasitənin dövriyyə qabiliyyətini, yəni vasitənin bir mülkiyyətçisinin vasitəyə dair bütün hüquqları (vasitədən irəli gələn hüquqlar ilə birlikdə) bizim fikrimizcə, vasitənin satış qabiliyyəti, yəni cari bazar qiymətinin təyin olunması ilə müqayisədə əhəmiyyətli itkilərə yol vermədən vasitəni təcili olaraq pul vasitələrinə çevirmə (yəni satmaq) imkanı ilə sıx şəkildə əlaqədar olan digər mülkiyyətçiyə ötürməsinin yüngüllüyünü təyin edir.

Onlara xas olan səciyyəvi cəhətlər sayəsində (yəni, ilk növbədə, dövriyyə şərtlərinin mücərrədliyi və kütləvi dəqiqliyi, eləcə də vahid şəkildə salınması sayəsində) qiymətli kağızlar daha böyük dövriyyə qabiliyyətinə malik olan maliyyə vasitələrinin kateqoriyasıdır. Buna görə də, qiymətli kağızlar bazarda maliyyə vasitələri ilə daha geniş şəkildə təqdim olunur, hüquqların qeydə alınmasının və dövriyyəsinin vahid şəkildə salınmış şərtləri qiymətli kağızlar ilə aparılan əməliyyatların mütəşəkkil bazarlarda üstün mövqe tutmalarına yardım edir. Maliyyə vasitələrinin mütəşəkkil bazarlarının praktiki olaraq qiymətli kağızlar bazarının adını daşması faktı bir çox hallarda bununla izah olunur. Hal-hazırda səhmlərin, istiqraz vərəqələrinin və veksellərin məhz qiymətli kağızların müxtəlif növləri arasında daha geniş vüsət almaları, lakin sonuncuların (xüsusilə də, bir əsas sadə veksellər ilə təqdim olunduqları ölkəmizdə), ilk növbədə, hesablamaların vasitəsi kimi çıxış etmələri sayəsində qiymətli kağızların bazarları dedikdə ilk növbədə, səhmlərin və istiqraz vərəqələrinin bazarı başa düşülür.

TƏDQIQATIN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

İndiki dövrdə respublika təcrübəsində “maliyyə vasitələri” termininin birmənalı şərhı və hərtərəfli tərifi (hərçənd ki, intuitiv olaraq bir çoxları üçün aydın da ola bilər) mövcud deyildir. Ədəbiyyatda rast gəlinən bu cür tərifin dürüst ifadə olunmasının ayrı – ayrı cəhdləri bir çox hallarda Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq standartlarında və ya ABŞ-nın qeydiyyat standartlarında əksini tapan müvafiq təriflərin cüzi şəkildə dəyişdirilmiş kalkasıdır. Belə ki, məsələn, bəzi müəlliflər tərəfindən maliyyə vasitəsi “eyni zamanda, bir müəssisənin maliyyə aktivlərinin və digər müəssisənin maliyyə öhdəliklərinin artırılmasına şərait yaradan istənilən müqavilə” kimi təyin olunur. Bu zaman bu müəllifdə maliyyə aktivləri “pul vəsaitlərindən; digər müəssisədən pul vəsaitlərini almaq ilə bağlı müqavilə hüququndan və ya maliyyə aktivlərinin istənilən digər növündən; potensial olaraq sərfəli şəraitdə maliyyə vasitələrinin digər müəssisələr ilə mübadiləsi ilə bağlı konkret hüquqdan və digər müəssisəsinin səhmlərindən” ibarət olub, maliyyə öhdəlikləri isə “pul vəsaitlərini ödəməklə və ya maliyyə aktivlərinin hər hansı bir növünün digər müəssisəyə təqdim olunması ilə bağlı müqavilə öhdəliklərindən; potensial olaraq sərfəli olmayan şəraitdə maliyyə vasitələrinin digər müəssisələr ilə əvəz olunmasından” ibarətdir. Əgər bu tərifı ABŞ uçot standartlarına müvafiq olaraq verilən maliyyə vasitəsinin tərifi ilə müqayisə etsək, o zaman buna müvafiq olaraq “pul vəsaitləri, müəssisənin kapitalına əmanətin qoyulması haqqında şəhadətnamə və ya müqavilə” maliyyə vasitələri hesab olunur və buna uyğun olaraq: bir müəssisəsinin öhdəsinə pul vəsaitlərini və ya digər maliyyə vasitə-sini digər müəssisəyə ötürmək və ya mövcud maliyyə vasitəsinı ikinci müəssisəsinin maliyyə vasitəsinə potensial olaraq əlverişsiz şəraitdə dəyişmək öhdəliyi qoyulur; ikinci müəssisə birinci müəssisədən pul vəsaitlərini və ya digər maliyyə vasitəsinı almaq və ya mövcud maliyyə vasitəsinı ikinci müəssisəsinin maliyyə vasitəsinə potensial olaraq əlverişli şəraitdə dəyişmək hüququnu əldə etdiyi üçün bəzi mülahizələr açıq – aydın şəkıl alır.

Birincisi, təklif olunan tərif Amerika təcrübəsindən praktiki olaraq adaptasiya olunmamış alınma tərif olub, onu mürəkkəb təzahürə adekvat qaydada yanaşma üsulu kimi tanımaq lazım deyildir. Xüsusilə də, tərifin kontinental hüququn prinsipləri əsasında qurulmuş Azərbaycan Respublikası hüquq sistemindən tanınması və təyin olunması sahəsində əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən ümumi hüquq prinsipləri əsasında qurulmuş hüququ sisteminə malik olan ölkədən alınan tərif olduğunu nəzərə alsaq bu tərifin mürəkkəb təzahürə adekvat qaydada yanaşma üsulu kimi tanınması gərəksizdir. İkincisi, təklif olunmuş tərifı özü-özlüyündə çox uğurlu tərif hesab etmək olmaz, çünki, o maliyyə vasitəsinin mahiyyətini bütünlüklə açmağa imkan vermir, belə ki, tərifin özündə təyin olunan obyektə istinad mövcuddur (maliyyə vasitəsi maliyyə vasitəsilə təyin olunur) və bu da xüsusi şəkildə əsaslandırılmağa ehtiyac duyur.

Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə qoyuluşlarının qeydiyyatı məsələlərini nəzərdən keçirən müəlliflərin əksəriyyəti adətən, bu problemdən yan keçirlər və əməliyyatların ümumilikdə, maliyyə vasitələri ilə deyil, müstəsna olaraq qiymətli kağızlar ilə aparılan əməliyyatlar vasitəsilə nəzərdən keçirilməsinə diqqət yetirirlər və bir çox hallarda qiymətli kağızlar hüquqi və iqtisadi kateqoriya kimi həm qanunverici, həm də nəzəri baxımdan ciddi şəkildə işlənmiş sahədir. Bizim nöqteyi-nəzərimizə əsasən bu yanaşma üsulunu məhsuldar hesab etmək olmaz, çünki, belə olan halda tədqiqatçıların nöqteyi-nəzərindən maliyyə əməliyyatlarının geniş

sahəsi çıxır və əməliyyatların uçotu məhz uçot və hesabat prosesində adekvat qaydada əksini tapmır.

Maliyyə vasitəsini respublika mülki hüququnun terminoloji ənənələrinin prizmasından kateqoriya kimi nəzərdən keçirmək daha məhsuldar hesab olunur. Xüsusilə də, milli sivilistikanın indiyə qədər qiymətli kağızın mahiyyətinin hüquqi kateqoriya kimi birmənalı şəkildə dərk olunmasına nail olmaması faktını nəzərə alaraq bunu etmək bir o qədər də asan deyildir. Bu həmçinin ümumilikdə, qiymətli kağızların təsisat kimi təyin olunması zamanı kontinental hüququn qarşılaşdığı çətinliklər ilə də izah edilir. İndiyə kimi kontinental hüququn ənənələrinin çərçivələri daxilində davamlı şəkildə inkişaf edən respublika mülki hüququnun son onilliyi ərzində hiss olunan ingilis-saks hüquqi ənənələrinin daimi təsiri bu kateqoriyanın birmənalı şəkildə təyin olunmasına yardım edir. Həmçinin özü -özlüyündə “maliyyə vasitəsi” termininin xarici ölkələrin təcrübəsindən (ilk növbədə, Amerika) alınan termin olub, və terminin uğurlu olmasına baxmayaraq, alınma termin onun eynimənalı və dəqiq təriflərinə malik olan anlayışlar ilə idarə olunmasına yönəlmiş respublika normativ mühitinə “qoşulmasını” əhəmiyyətli şəkildə mürəkkəbləşdirir. Bunun sayəsində respublika hüquq sisteminin çərçivələri daxilində “maliyyə vasitəsi” termininin dəqiq tərifinin tərtib olunması bizim fikrimizcə, hazırkı işin həddlarından kənara çıxan ayrıca tapşırıqdır və buna görə də, maliyyə vasitələri dedikdə, müəssisələrin maliyyə əməliyyatlarını ifadə edən vasitələrin toplusu başa düşülür.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq, maliyyə vasitələri ilə aparılan bu əməliyyatların sahəsinin ümumilikdə, hal-hazırda normativ baxımdan təsbit olunmuş uçot metodologiyasının mövcud olduğu “maliyyə qoyuluşları” sahəsindən fərqli olaraq həddən artıq böyük sahə olduğunu iddia etmək mümkündür. Buna müvafiq olaraq uçot metodologiyası ilə əhatə olunan əməliyyatların böyük qrupu mövcuddur. Bunun nəticəsində bu cür əməliyyatların uçotu ilə bağlı qüvvədə olan metodologiyanın ciddi şəkildə işlənməyə ehtiyac duyduğunu təsdiq etmək mümkündür. Təbii olaraq biz qeyri-bank maliyyə əməliyyatlarının toplusunun empirik qaydada aydınlaşdırılması və maliyyə əməliyyatlarının iqtisadi məzmununun aydınlaşdırılması ilə bu cür işlənmə prosesinin əsas istiqamətlərini təyin etmək mümkündür.

Maliyyə vasitələri iki əsas funksiyaları yerinə yetirirlər. Birinci və tarixi baxımdan daha qədimi funksiya müəssisələr tərəfindən aparılan hesablamaların ifadə olunmasından ibarətdir (məsələn, çeklər vasitəsilə aparılan hesablamalar və ya veksellərin hesablama vasitəsi kimi istifadə olunması). Lakin bazar münasibətlərinin inkişaf etməsi və bazarın müxtəlif subyektləri arasındakı iqtisadi qarşılıqlı münasibətlərin daha da mürəkkəbləşməsi ilə investisiya obyektləri və vasitələri kimi çıxış edən maliyyə vasitələrinin rolu daha da artır. Bu bu cür əməliyyatları əks etdirən “maliyyə investisiyaları” kimi xüsusi terminin meydana çıxmasına gətirib çıxarmışdır. (Şübhəsiz olaraq, «maliyyə qoyuluşu» anlayışı rus dili normalarının nöqteyi – nəzərindən daha çox korrektə olunmuş termdir.

Lakin, “maliyyə qoyuluşu” anlayışı hal- hazırda bir neçə mənaya malikdir: bu termin geniş mənaya malik olub, onun çərçivələri daxilində maliyyə qoyuluşları dedikdə istənilən maliyyə aktivlərinə qoyulan investisiyalar başa düşülür və bu termin daha məhdud mənaya malik olub, onun çərçivələri daxilində mühasibat uçotu üzrə normativ sənədlər ilə məhdudlaşdırılmış aktivlərin dairəsinə qoyulan maliyyə vəsaitləri başa düşülür. Buna görə də, anlaşılmazlıqdan yayınmaq məqsədilə “maliyyə investisiyaları” termini bu anlayışın daha geniş mənada işarə olunması üçün istifadə olunacaqdır.

NƏTİCƏ VƏ MÜZAKİRƏLƏR

Maliyyə vasitələrinin müstəsna olaraq hesablama vasitələri kimi istifadə olunması ilə müqayisədə maliyyə vasitələrinin investisiyaların obyektini kimi istifadə olunmasının əsas fərqi hərəkətverici motivdən və maliyyə vəsaitlərinin konkret maliyyə aktivinə qoyulmasının məqsədyönlülüüyündən ibarətdir. Müəssisənin xüsusi məhsulun ödənilməsi kimi veksəl alması buna nümunə ola bilər. Şübhəsiz olaraq veksəl alan müəssisənin marağı bu vekseli mümkün qədər tez bir şəkildə pula çevirmək-dən və ya onu öz növbəsində (imkan daxilində) xüsusi məhsulun sonradan istehsal olunması məqsədilə müəssisə üçün zəruri olan resurslara görə ödəniş şəklində istifadə etməkdən ibarətdir (yəni, gündəlik olaraq pul - “qeyri -pul” ekvivalenti istifadə olunmalıdır). Başqa sözlə desək, alınan veksellər özü – özlüyündə müəssisə üçün dəyərlidir, çünki, veksəl müəssisənin əvvəlcədən öz məhsulunun dəyərinin ödənilməsi kimi almaq istədiyi real pul vasitələrinin əvəzləyicisidir. Lakin, bir çox hallarda müəssisə tərəfindən maliyyə vasitəsinin alınması məcburi tədbirdir (yəni, əgər mümkün olsaydı o “canlı pulları” almağa şad olardı, lakin o öz məhsulunun satış bazarının genişlənməsi məqsədilə bu məhsulun ödənilməsi üsullarında alıcılara müəyyən qədər güzəştə getməyə məcburdur).

Əksinə investisiyalar isə ilk növbədə, gəlirin əldə olunması məqsədilə mövcud pul vəsaitlərinin məqsədyönlü şəkildə qoyuluşudur (və ya digər aktivlərin). Bizim nöqteyi –nəzərimizdən gəlirin əldə olunması məqsədini daşımaq zəruri şərtidir: bazar münasibətləri şəraitində istənilən kommersiya müəssisəsinin əsas məqsədi onun iqtisadi potensialının və kapitalının artırılmasından ibarətdir. Bu cür artım müxtəlif üsulla əldə oluna bilər və hər bir halda gəlirin əldə olunması ilə təmin olunur. Təbii olaraq maliyyə vəsaitlərinin əldə olunması üçün müəssisənin pul vəsaitlərinin ayrılması yalnız bir məqam ilə əsaslandırılır. Bu məqama əsasən bu cür pul vəsaitlərinin ayrılması müəssisəyə gəlir gətirir və o ideal olaraq məsələn, müxtəlif investisiyaların sahəsində vəsaitlərin qoyuluşunun alternativ istiqamətləri ilə müqayisə olunacaqdır.

Maliyyə investisiyalarına dair stimullar müxtəlif amillər, o cümlədən də, gəlirin əldə olunması forması (məsələn, bəzi hallarda maliyyə investisiyalarından əldə olunan gəlir gizlin formada deyil, vasitəli qaydada əsas fəaliyyət üzrə gəlirin maksimallaşdırılmasını təmin etməklə əsas istehlakçıların və ya tədarükçülərin kapitalında payın əldə olunması vasitəsilə daha sərfəli təsərrüfatçılıq şərtlərinin müəssisə üçün təmin olunması hesabına əldə oluna bilər) ilə və ya mövcud pul vəsaitlərinin alternativ qaydada istifadə olunması imkanları ilə əlaqədardır. Bu nöqteyi – nəzərdən maliyyə investisiyalarına dair növbəti dörd əsas stimulu ayırd etmək mümkündür:

- əsas pul vəsaitlərinin effektiv şəkildə idarə olunmasına dair tələbat;
- ümumilikdə, müəssisənin fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olan riskin diversifikasiyası zərurəti;
- hər hansı bir konkret əməliyyatlar ilə bağlı riskin minimallaşdırılması cəhdi;
- müəyyən rəqəbat üstünlüklərinin təmin olunması.

Bizim nöqteyi-nəzərimizdən ilk stimula tamamilə aydındır: istənilən müəssisə fasiləsiz işin həyata keçirilməsi üçün zəruri hallarda öhdəliklərin bütünlüklə ödənilməsi üçün zəruri olan hallarda istifadə olunan satış aktivlərinin müəyyən səviyyəsini qoruyub saxlamalıdır. Yalnız bir əhəmiyyətli qüsura malik olan pul vəsaitləri aktivlərin daha yüksək satış formasıdır: özü-özlüyündə onlar gəlir gətirmir. Buna görə də, bir çox müəssisələr imkan daxilində bu cür pul vəsaitlərinin “zəruri ehtiyatının” bir hissəsini satış məqsədli maliyyə aktivlərində

investisiyalar kimi saxlamağı nəzərdə tuturlar və bu da bu cür “zəruri ehtiyatın” əsas xarakteristikasını, yəni satış qabiliyyətini əhəmiyyətli şəkildə ağırlaşdırmadan hər hansı bir gəlir əldə etməyə icazə verir. Əgər müəssisədə maddiləşən və ya maddiləşməyən müəyyən mənşəli “şərti” öhdəliklər mövcuddursa, o zaman bu problem xüsusilə aktual olacaqdır (məsələn, üçüncü şəxslərə verilən zamanətlər ilə bağlı öhdəliklər və ya müəssisə əhəmiyyətli ödənişlərə gətirib çıxaran məhkəmə prosesində iştirak edir). Belə olan vəziyyətdə müəssisə bir tərəfdən, öhdəliyin maddiləşdirilməsi zamanı fasiləsiz işin təmin olunması məqsədilə bu cür “zəruri ehtiyatın” həcmi əhəmiyyətli şəkildə artırmalı və digər tərəfdən isə, şərti qaydada ayrılmış bu pul vəsaitləri yatırım kimi sərf olunmalıdır. Adətən, bu cür qısamüddətli investisiyaların obyektləri məhdud satış imkanlarına və köhnəlmə meylinə, eləcə də, məhv olma riskinə malik olduqları üçün maddi dəyərlər kimi çıxış edə bilməzlər. Bu cür investisiya obyektləri kimi çıxış edən maliyyə vasitələri daha cəlbedici olur.

Pul vəsaitlərinin zəruri ehtiyatının saxlanması nəticəsində gəliri maksimuma qaldırmaq cəhdi ilə maliyyə investisiyalarına dair stimullar məhdudlaşmır. Şəxsi fəaliyyətini diversifikasiya etmək və digər sahədə işləməyə başlamaq cəhdi digər məqsədli amildir. Müvafiq maddi aktivlərin (məsələn, personalın maddi əmək üçün tutulması) əldə olunması yolu ilə bu istiqaməti inkişaf etdirməyin əvəzinə müəssisə artıq mövcud olan müəssisəni əldə etməklə bağlı qərar qəbul edə bilər və ya müəssisə onun əsas fəaliyyətinin əhəmiyyətli risklə və uzunmüddətli perspektiv imkanı ilə gəlirin bərabərləşdirilməsi məqsədi ilə əlaqədar olduğu qərara ala bilər və qısamüddətli fəaliyyətdən əldə olunan illik gəlir ilə bağlı zamanətin cüzi riskli borc iltizamı qiymətli kağızları və ya müəssisənin fəaliyyət dinamikası ilə ziddiyyət təşkil edən fəaliyyət dinamikasına malik olan müəssisələrin qiymətli kağızlarını əldə edə biləcəyi haqqında qərar qəbul edə bilər.

Konkret əməliyyatlar ilə bağlı riskin minimuma endirilməsi ilə əlaqədar əməliyyatlar maliyyə aktivlərinin istifadə olunmasının növbəti istiqaməti ola bilər. Belə fərz edək ki, müəssisə öz məhsulunu ixracatçı ölkənin valyutası ilə ödəməklə ixrac edir. Təbii olaraq belə olan halda o, müəssisənin öz əməliyyatlarının əsas hissəsini həyata keçirdiyi valyutaya qarşı münasibətdə həmin sövdələşmənin valyuta məzənnəsinin dəyişdirilməsi riskinə məruz qalacaqdır (“əməliyyat” valyutası). Bu cür riskin mini-muma endirilməsi üçün müəssisə maliyyə vasitəsinə əldə edə bilər və bu maliyyə vasitəsi əvvəllər qeydə alınmış məzənnə ilə “əməliyyat «valyutasını sövdələşmənin valyutası ilə dəyişməyə zamanət verə bilər. Bununla da müəssisə mübadilə məzənnəsinin dəyişdirilməsi riskindən özünü sığortalayır, sövdələşmə ilə bağlı gəliri qeydə alır və məzənnə kursunun tərəddüd etməsindən ehtiyat etməyərək öz fəaliyyətini planlaşdırır.

Müəssisə əsasən müəyyən rəqabət üstünlüyünün əldə olunması məqsədilə maliyyə aktivlərinə investisiya qoyuluşlarını tez-tez həyata keçirir. Məsələn, əsas tədarükçüsündən səhmləri əldə edə bilər və bununla da xammalın əldə olunması zamanı özü üçün daha əlverişli şəraiti təmin edə bilər. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, qiymətli kağızların və ya dividendlərin məzənnəsinin artımı şəklində birbaşa gəlirin əldə olunması məqsədini güdməyə də bilər, lakin müəssisənin fəaliyyətinin əsas istiqaməti üzrə gəlirin maksimuma çatdırılmasına yardım göstərə bilər.

İstənilən halda sənaye müəssisəsində maliyyə investisiyaları, yəni, maliyyə aktivlərinin əldə olunmasına dair mövcud pul vəsaitlərinin ayrılması tabeçilik rolu oynayır və hər zaman əlavə gəlirin əldə olunmasına və ya artıq mövcud olan gəlirin fiksasiyasına yönəlmişdir (lakin,

hər iki halda məqsəd gəlirin maksimuma çatdırılmasıdır). İnvestor üçün zəruri olan istənilən anda investisiyaların pul vəsaitlərinə konvertasiya olunması mexanizmini təqdim edərək kapitalın istehlakçıların maraqları ilə (ilk növbədə, investorların əksəriyyətinin kapitalın istehlakçıları üçün zəruri olan müddətdə pul vəsaitlərini qoymağa hazır olmamalarından ibarət olan) investorların maraqları arasındakı ziddiyyətləri aradan qaldırmağa icazə verən həm uzunmüddətli səhmdar, həm də borc kapitalı şəklində kapitalın mobilizasiyası üçün infrastrukturun təqdim olunması hesabına iqtisadi artıma əhəmiyyətli təsir göstərən amil effektiv şəkildə fəaliyyət göstərən qiymətli kağızlar bazarıdır. Bütün bunlardan savayı, kapitalın bazarına çıxışın genişlənməsi, eləcə də, müxtəlif amillərdən asılı olaraq kapitalın dəyəri haqqında kütləvi informasiya ilə bazarın təmin olunması hesabına qiymətli kağızlar bazarı məhdud sayda olan informasiya resurslarının daha effektiv şəkildə istifadə olunmasına, eləcə də, resursların kapitalın qeyri – effektiv istifadəçilərindən daha effektiv istifadəçilərə təkrar effektiv şəkildə paylanmasına yardım edirlər. Bu öz növbəsində, qiymətli kağızlar bazarının effektiv surətdə fəaliyyət göstərmədiyi vəziyyət ilə müqayisədə daha sürətli iqtisadi artıma yardım edir.

Amerika Birləşmiş Ştatlarında iqtisadi mühit bazar münasibətlərinin həddən artıq yüksək inkişaf səviyyəsi ilə xarakterizə olunur. Bütün bunlardan başqa, ABŞ iqtisadiyyatı xüsusi iqtisadiyyat kimi təyin oluna bilər, yəni, işgüzar fəallıq əsas etibarilə dövlətin əlində deyil, xüsusi əllərdə toplanmışdır və bu zaman dövlət ölçüsündən asılı olmayaraq xüsusi müəssisələrin fəaliyyəti prosesinə müdaxilə etmək və ya onu əhəmiyyətli şəkildə məhdudlaşdırmaq cəhdlərini göstərmir. Bu mühitdə çoxsaylı xarakterik cəhətləri ayırd etmək mümkündür, lakin bizim nöqteyi – nəzərdən mühasibat uçotunun standartları komitəsi ilə razı olduğumuz məqam Birləşmiş Ştatların iqtisadi mühitinin cəhətlərinin daha xarakterik olması olub, o da ondan ibarətdir ki, bu zaman:

- istehsal olunan malların, işlərin və xidmətlərin əhəmiyyətli hissəsi ya pul vəsaitləri ilə dəyişdirilir, ya da pul vasitəsilə ifadə olunan hüquqlar bilavasitə istehsalçılar tərəfindən istehlak olunmur;

- istehsalat fəaliyyətinin əhəmiyyətli hissəsi kapitalın mülkiyyətçilərinin maraqları naminə fəaliyyət göstərən peşəkar idarəçilər və direktorlar tərəfindən fəaliyyəti idarə olunan pay prinsipinə əsasən təşkil olunmuş müəssisə vasitəsilə həyata keçirilir;

- istehsal resursları əsasən dövlətin əlində deyil, xüsusi əllərdə cəmlənmişdir. Hərçənd dövlət məhz vergi qoyuluşu, dövlətin alınma vəsaiti, eləcə də normativ tənzimlənmə, subsidiyaların, pul və vergi siyasətinin təqdim olunması vasitəsilə resurslara və dövlət hakimiyyəti orqanlarının və dövlət proqramlarının fəaliyyətinə dair xərclərə paylanması prosesinə təsir göstərir.

Y E K U N

Törəmə maliyyə vasitələrinin kateqoriyası qavranma, eləcə də birmənalı şəkildə təyin olunması üçün daha mürəkkəbdir. Əgər iki əvvəlki kateqroyalara qarşı münasibətdə bir tərəfin digər tərəf qarşısında müəyyən öhdəlik hüquqlarının mövcudluğunu birmənalı şəkildə təsdiq etmək mümkündürsə (yəni vasitənin sahibi), o zaman bunu törəmə maliyyə münasibətlərinə qarşı münasibətdə etmək mümkün deyildir.

Adətən, törəmə maliyyə vasitələri dedikdə: bu cür alqı-satqıya məruz qalan hər hansı bir

aktivin özü-özlüyündə maliyyə vasitəsi olması (əgər bazis aktivi maddi obyektlə təqdim olunmuşdursa) və ya aktivin real tədarükünün baş verməməsi, razılaşmanın bağlanması anında razılaşdırılmış qiymət və sövdələşmənin icra olunması anında aktivin cari bazar qiyməti arasındakı fərqin bir tərəfin digər tərəfə ödəməsi şərtlə gələcəkdə əvvəlcədən razılaşdırılmış qiymətə təyin olunmuş hər hansı bir aktivin əldə olunması və ya realizə olunması haqqında razılaşma və ya heç olmasa bir tərəfin ödəməli olduğu məbləğin əvvəlcədən qeydə alınmaması şərti ilə birinci tərəfin borclu olduğu sövdələşmələr üzrə ikinci tərəfin sövdələşmə üzrə hesablamaları həyata keçirmək öhdəliyinin müqabilində ikinci tərəfin borclu olduğu müəyyən sövdələşmə üzrə hesablamaların bir tərəf tərəfindən həyata keçirilməsi öhdəliyi.

Hazırkı razılaşmanın icra olunması anında törəmə maliyyə vasitəsi bir tərəfin müəyyən pul məbləğini digər tərəfə ödəmək və ya dəyəri birincinin dəyərinə qeyri – ekvivalent olan bir maliyyə vasitəsini digər maliyyə vasitəsinə ötürmək öhdəliyinə transformasiya olunur. Sövdələşmənin icra olunması anında sövdələşmənin tərəflərindən hansı birinin ödənişi həyata keçirəcəyinin sövdələşmənin bağlanması anında bəzi hallarda təyin olunması (yəni, sövdələşmə üzrə almaqdan daha çox ödəmək) mümkün deyildir.

Bununla əlaqədar olaraq əvvəlcədən razılaşdırılmış qiymətə hər hansı bir maddi aktivin əldə olunması və ya realizə olunması haqqında razılaşmanın gələcəkdə qiymətli aktivin fiziki tədarükü zamanı törəmə maliyyə vasitəsi kimi tanınması mümkün deyildir: bu cür razılaşma tədarükü təxirə salınmış adi alqı-satqı müqaviləsidir.

Buna müvafiq olaraq törəmə maliyyə vasitələrinin xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, iki əvvəlki kateqoriyalardan fərqli olaraq tərəflərdən hansı birinin ödənişi həyata keçirməyə borclu olduğu, eləcə də, hansı konkret məbləğin ödənilməsi aydın olmur.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. "Xarici investisiyaların qorunması haqqında" Azərbaycan Respublikası qanunu. Bakı.1992.
2. İnvestisiya fondları haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı 1999.
3. Azərbaycanın Statistik göstəriciləri. ARDSK. Bakı 2015.2016.
4. Namazova C.B. "İnvestisiyalar" Dərslik. Bakı. 2014.
5. Şirəliyev V.M.İnvestisiyanın təhlili və idarə edilməsi. Bakı. 2001.
6. Лившиц В.Н.,Виленский П.А.,Смоляк С.А.Теория и практика оценки инвестиционных проектов в условиях переходной экономики.М.;Дело 2000.
7. Лимитовский М.А.Основы оценки инвестиционных и Финансы Решений. ММ,,: ОООИздательско-консалтинговая Компания ДеКа,2006.
8. Липсиц И.В., Коссов В.В Инвестиционныхпроскт:методы подготовки и анализа: Учебно-справочное пособие, М.БЕК,1996.
9. Мелкумов Я.С.Оршанизация и финансированияинвестиций:Учебное пособие.- М.:Инфрп-М,2000
10. Четиркин Е.М.Финансовый анализ производсь венных инвестиций:Учебник М,;2011
11. Черкасов В.Е.Международные инвестиций.М.:Дело,2011.

Рустамзаде Саида Фейзуллах кызы
Докторант Азербайджанского Университета Кооперативов
Учитель Бакинского Нефтяного Энергетического
Колледжа при АГНПУ
Емаил: seide.rustemzade@mail.ru
© Рустамзаде С.Ф., 2018

Р Е З Ю М Е

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ И ПРАВОВАЯ СУЩНОСТЬ ФИНАНСОВЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНЫХ ОТНОШЕНИЙ

В статье представлено широкое описание экономической и правовой сущности финансовых инвестиций в условиях рыночных отношений, а также функций выполнения финансовых средств. Более чем древняя функция с исторической точки-зрения и с позиции приоритетности широко повествует об использовании расчетов, проводимых предприятием. Следует отметить, что с развитием рыночных отношений и с осложнением взаимных экономических отношений между различными субъектами рынка еще больше повысилась роль финансовых средств, выступавших в качестве инвестиционных объектов и средств. Это привело к возникновению такого специального термина как «финансовые инвестиции», которые отражают такие операции. (Несомненно, понятие “финансовое вложение” является более корректным термином с точки-зрения норм русского языка. Но, понятие “финансовое вложение” настоящее время имеет несколько значений: этот термин владеет более широким значением, и говоря о финансовых вложениях в его рамках понимаются инвестиции, вложенные в любые финансовые активы и этот термин обладая более ограниченным значением, в его рамках понимаются финансовые средства, вложенные в круг активов, ограниченных нормативными документами по бухгалтерскому учету. Именно по этой причине, с целью уклонения от недоразумений термин “финансовые инвестиции” используется для обозначения данного понятия в более широком смысле.

Стимулы, касательно финансовых инвестиций, связаны с различными факторами, в том числе, формами приобретения прибыли (например, в некоторых случаях, прибыль, приобретенная от финансовых инвестиций, обеспечивая максимальность прибыли по основной деятельности не скрытой формой, а посредническим способом, может быть приобретено за счет обеспечения для предприятий более выгодных условий хозяйствования через приобретение доли в капитале основных потребителей или поставщиков) или с возможностями применения в альтернативном порядке существующих денежных средств.

С этой точки зрения, первый стимул вполне ясен: любое предприятие для осуществления бесперебойной работы должен сохранять уровень активов продажи, используемые в необходимых случаях. Только денежные средства, обладающие значительным недостатком, являются самой высокой формой продажи активов: они не являются источниками формирования прибыли. Именно по этой причине, многие предприятия предусматривают хранить инвестиции в рамках финансовых активов с целью продажи по мере возможности части «необходимых резерв» таких денежных средств.

Ключевые слова: финансовый кризис, предпринимательство, агентство развития, фонд поддержки, малые и средние предприятия, агентства регионального развития.

Rustamzadeh Saida Feyzullah
Doctorate of Azerbaijan University of Cooperatives
Teacher at the Baku Oil and Energy College at ASIU.
seide.rustemzade@mail.ru
© Rustamzadeh S.F., 2018

S U M M A R Y

ECONOMIC AND LEGAL ESSENCE OF FINANCIAL INVESTMENTS MARKET RELATIONS CONDITION

Economic and legal essence of financial investments in market relations condition, functions executing the financial instruments have extensively been interpreted in this article. Expression of settlements of first and ancient functions conducted by enterprises has been remarked here. It was indicated that, role of financial means acting as investment objects and instruments is more increased by development of market relations and complication of mutual economic relations among various subjects of the market. It caused the occurrence of special term as “financial investments” reflecting such operations. (Indeed, concept “financial investment” is very corrected term in point of Russian language standards view). But, concept “financial investment” currently has several meanings: such term has wide meaning, and when saying financial investments within its frameworks, investment set to any financial assets is understood and such term, by having more limited meaning, financial instruments set to the circle of assets limited by standard documents on accounting within its frameworks is understood. So that, in purpose of avoiding of misunderstandings, term “financial investments” will be used for making the broad sense of such concept.

Stimulus on financial investments is related with various factors, as well as by the form of obtaining of income (for instance, in some cases, income obtained from financial investments may be received due to provision of more efficient economic conditions for enterprise through obtaining of share in the capital of main consumers or suppliers by providing the maximization of income on key activity not confidentially but by indirect manner) or by opportunities of use of existing money in alternative manner.

In this point of view, first stimulus is completely clear: any enterprise should protect and preserve the definite level of sales assets used in necessary cases for complete reimbursement of duties for realization of uninterrupted work. But monetary instruments with single significant fault are the higher sales form of assets: such instruments do not bring income independently. Thus, in possible cases, most enterprises consider to keep definite part of “necessary reserve” of such monetary instruments as investments in financial assets held for sale.

Key words: financial crisis, entrepreneurship, development agency, support fund, small and medium-sized enterprises, regional development agencies.

MÜƏLLİFLƏR ÜÇÜN MƏLUMAT

«Audit» jurnalı ildə 4 dəfə - mart, iyun, sentyabr, dekabr aylarında dərc edilən və daxil olan məqalələri əsaslı rəydən keçən elmi-praktiki jurnaldır. Jurnalə qəbul edilən məqalələr orijinal, daha öncə heç yerdə nəşr edilməyən və yaxud digər nəşriyyata çap üçün təqdim edilməmiş məqalələr olmalıdır.

Redaksiyaya daxil olan bütün məqalələr plagiat proqramında unikallığa yoxlanılır (daxil olan məqalədə plagiat aşkarlanarsa və sübut edilərsə məqalə redaksiyə tərəfindən qəbul edilmir) və redaksiya tərəfindən 2 anonim rəyçiyə rəy təqdim edilir (*iki tərəfli anonim rəyçilik* tətbiq edilir). Rəyçilər hər məqaləyə dair öz fikirlərini, məsləhətlərini, iradlarını və məqalənin çapa qəbul edilməsi, düzəlişlər üçün müəllifə qaytarılması və yaxud çap edilməməsinə dair yazılı şəkildə rəy bildirirlər. Rəyin nəticəsi barədə məlumat müəllifə 5-10 gün ərzində çatdırılır.

«Audit» jurnalının redaksiyası – Nəşr etikası Komitəsi (COPE - Committee on Publication Ethics) tərəfindən təsbit edilən nəşriyyat etikasına dair beynəlxalq standartlara riayət edir.

1. Jurnalə məqalələr Azərbaycan, rus, ingilis dillərində qəbul edilir.

2. Jurnalə təqdim edilən məqalələrin quruluşu:

- müəllif haqqında məlumat (A.S.A (tam açıq şəkildə), elmi dərəcə, təmsil etdiyi müəssisə, ünvan (poçt indeksi, ölkə, şəhər)), elektron poçt ünvanı – sağdan qeyd edilməli;
- UOT nömrə - soldan qeyd edilməli;
- Məqalənin adı (12 sözə qədər) – mərkəzdən, böyük hərflərlə yazılmalı;
- Məqalənin yazıldığı dildə «Xülasə» (150-250 söz);
- Məqalənin yazıldığı dildə «Açar sözlər» (6-8 söz);
- Məqalənin mətni;
- İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı;
- Məqalənin yazıldığı dildən əlavə 2 dildə «Xülasə» və «Açar sözlər» (hər ikisində müəllif haqqında məlumat və məqalənin adı göstərilməli).

3. Məqalənin mətninin quruluşu.

Jurnalə təqdim edilən məqalələrin mətni beynəlxalq *IMRAD* standartına uyğun olmalı, yəni aşağıda qeyd edilən seçilmiş hissələrdən ibarət olmalıdır:

- Giriş – 1-2 səhifə
- Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasları - 2-3 səhifə
- Nəticə və müzakirələr – 5-6 səhifə
- Yekun- 1-2 səhifə
- Ədəbiyyat siyahısı – 10-15 ədəbiyyat.

4. Məqalənin mətninin tərtibi.

- Format – A4;
- Times New Roman - 12 şrift;
- Interval -1;
- Həcmi- 8-12 səhifə (20000-30000 işarə);
- Məsafələr: sol – 2,5 sm; sağ – 2,5 sm; aşağıdan – 3 sm; yuxarıdan – 3,5 sm;
- Cədvəllər, şəkillər və qrafiklər rəngli və yüksək keyfiyyətli olmalıdır. Cədvəllər, şəkillər və qrafiklərin adları və sıra sayları yazılmaqla mətnə verilməli. Cədvəllərin adları və sıra sayları cədvəlin üst tərəfində, şəkillərin adları və sıra sayları isə şəkilin altında yazılmalıdır. Cədvəllərin, şəkillərin, qrafiklərin, sxemlərin formatı – *png*, 300-600 dpi və ya 2000x3000 piksel olmalıdır. Maksimal ölçüsü – 120-150 mm olmalıdır.

5. Məqalələrin təqdim edilməsi:

- məqalələr iki nüsxədən ibarət olmaqla jurnalın istiqaməti və quruluşuna uyğun tərtib edilərək yazılı və elektron variantlarda təqdim edilməlidir;
- məqalə təqdim etdikdə, müəllif «*Məlumat anketi*» doldurmalı, məqalənin unikallığına görə tam məsuliyyət daşdığını, məqalənin daha öncə digər nəşriyyatda nəşr edilmədiyini və yaxud digər nəşriyyata çap üçün təqdim etmədiyini imzası ilə təsdiq etməli;
- məqalənin nəşri üçün müəyyən edilmiş ödəniş köçürmə və ya nağd yolla həyata keçirilir.

6. Ədəbiyyat siyahısının tərtibatı.

Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. üstünlük verilməlidir. Mətnin altında sətirləli istinadlar məqsəduyğun deyildir. İstinad olunan mənbənin bibliografik təsviri verildikdən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının «Dissertasiyaların tərtibi qaydaları» barədə qüvvədə olan təlimatının «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» bölməsinin 10.2-10.4.6 tələbləri əsas götürülməli.

Məqalənin mətnində istinad olunmuş mənbələr ədəbiyyat siyahısında əlifba sırası ilə yazılmalı və nömrələnməlidir. İstinad olunmuş mənbənin ədəbiyyat siyahısındakı nömrəsi mətndəki istinaddan sonra kvadrat və ya adi mötərizədə göstərilir. Məsələn: [115, s.32-33] və ya (115, s.32-33).

Məqalənin mətnində istifadə edilmiş mənbələr çap olunduqları dillərdə (əvvəlcə Azərbaycan, sonra türk, rus, ingilis, fransız, ərəb və s.) əlifba sırası ilə, ardıcıl nömrələnərək siyahıda göstərilir.

AUTHOR GUIDELINES

General information.

The scientific-practical journal «Audit», has been publishing by Baku Business University Press since 1999. The journal focuses on creation a platform for international cooperation within exchanging the results of scientific researches in the spheres of audit, accounting, finance, economy, law, administration, determination of actual problems of the spheres listed above and find out the solutions of these actual problems.

Thematic headings of journal:

- Audit, accounting, statistics;
- Budget, finance, credit;
- Directions of development of market economy;
- Law and administration.

The journal is published quarterly (4 times per year-March, June, September, December).

Submitted articles will be subject to double-blind peer review process:

- the reviewer does not know the personal information of the author / authors;
- the author / authors do not know the personal data of the reviewer.

The period of review is 5-10 days from receipt of the manuscript by reviewer. If additional time for review is necessary, this period may be extended at the request of the reviewer.

Only original (the results (or any part of submitted manuscript) used in the manuscript have not been sent for publication to any other journal nor have already been published) submissions are accepted for publication. All submissions are scanned for plagiarism and when plagiarism is detected the article is rejected for publication.

The editorial office of «Audit» follows the guidelines of Committee on Publication Ethics (COPE) on publication ethics.

Requirements to the content and structure of articles.

1. A full research paper should have following components:

- Full information about author (s) - name(s) of the author(s)/title, workplace and position, the address(es), e-mail address (right corner);
- Universal Decimal Classification (UDC) (left corner);
- Title of the article (The title should not exceed 12 words) (center);
- Abstract (150-250 words);
- Keywords - 6-8 items.

2. The structure of the article must correspond to the international IMRAD standard, i.e. it must contain the following sections:

- Introduction (1-2 p.);
- Theoretical and methodological basis (2-3 p.);
- Results and discussion (5-6 p.);
- Conclusion (1-2 p.);
- References (10-15).

3. If the article is in russian, abstract (150-250 words) and keywords (6-8 items) in English are necessary (information about the author and the name of the article in English must be also mentioned above the «Abstract»).

Text design requirements.

- the manuscript should be 8-12 pages (20000-30000 characters with space);
- font size – 14, type – Times New Roman;
- margins-right – 2,5 cm, left – 2,5 cm, upper - 3,5 cm, under – 3 cm;
- indent – 1;
- tables, pictures and graphics should be colorful and high quality. Tables, pictures and graphs should be given in the text by typing the names and sequence numbers. The table names and row numbers should appear at the top of the table, the names of the pictures, and the number of the numbers should be written below. The format of the tables, pictures, graphs, schemes should be png, 300-600 dpi, or 2000x3000 pixels. The maximum size should be 120-150mm.

Submission of articles.

- articles must be submit in two copies in printed and electronic version;
- when submitting an article the author must full in the «Registration form», confirming with his signature that the article is fully liable for its uniqueness, that the article has not previously been published in other publishing houses or submitted for publication in other publishing houses;
- the payment determined for publishing is carried out either in cash or transfer.

References.

The sources must be arranged alphabetically in the list of references. A reference to the bibliographic source in the body of the article is given in square brackets indicating the ordinal number of the source from the references and page number referenced by the author.

Korrektor:	İSGƏNDƏROVA A.V.
Kompüter tərtibatçısı:	ƏMRULLAYEVA H.C.
Texniki redaktor:	BAĞIROV Ə.N.

Yığılmağa verilib:	14.05.2018
Çapa imzalanıb:	11.06.2018
Kağız formatı:	60x84
Tirajı:	1000

Bakı Biznes Universitetinin mətbəəsində çap olunmuşdur.